

ERDÉLYI MÚZEUM

LXI. KÖTET

1999. 1–2. FÜZET

Az erdélyi Szászföld demográfiai helyzete a 16. század elején

*

A „román kérdés” francia szemmel, avagy Catherine Durandin „trilógiája”

*

Bánffy Miklós a közéletben

*

Bánffy Miklós, a rajzoló és illusztrátor

*

Pósta Béla a múzeumszervező tudós

*

Talált tárgy a befogadás köztes beszédhelyzetében

*

Műhely

*

In memoriam

*

Szemle

*

Egyesületi közlemények



KOLOZSVÁR, 1999
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi
Szakosztályainak közlönye

Szerkeszti

Antal Árpád (felelős szerkesztő), Egyed Emese, Kovács András, Tánczos Vilmos,
Veress Károly, Vincze Mária, Kerekes György (szerkesztőségi titkár)

Szerkesztőség: Kolozsvár, str. Iuliu Maniu nr. 5. Telefon: 195 176
Postacím: 3400 Cluj – 1. C.P. 191 Románia



Készült a Református Egyház
Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdájában
Felelős vezető Tonk István

Draskóczy István

Az erdélyi Szászföld demográfiai helyzete a 16. század elején

Az erdélyi szászok középkor végi lélekszámának a kérdésével – mint közismert – több történetíró behatóan foglalkozott. A jelen dolgozat* elkészítésekor arra törekedtünk, hogy az újabb kutatási eredmények alapján próbáljuk meg a népesség létszámát meghatározni. Magunk is tisztában vagyunk a probléma nehézségével, a megoldás buktatóival.

Az erdélyi szász demográfia kutatója kedvező helyzetben van. A kitűnő beszteceri levéltáros – Albert Berger – ugyanis a múlt század végén három jegyzéket publikált. Ezek az összeírások tájékoztatnak bennünket – minden hiányosságuk ellenére – a hajdani Királyföldről. A szászok birtokában lévő jobbágyfalvak (miként látni fogjuk) helyenként ugyancsak megtalálhatók bennük. Ezekről és a belőlük kimaradt birtokokról az 1494–1495. évi kincstári számadás ugyancsak tájékoztat. Ám ezt a dokumentumot a magyarországi történetírás az utóbbi időben többször elemezte, s a jobbágynépességre következtetéseket vont le belőle. Így az átfedések elkerülése végett vizsgálódásaink az Albert Berger által közreadott számokon alapulnak. Dolgozatunkban szét fogjuk választani a kiváltságolt szászföldi helységekre vonatkozó adatokat és a birtokokra vonatkozó információkat. Külön fogjuk jelezni, amikor tájékoztató jelleggel az 1494–1495-ös kincstári számadás vagy más források híradásait is figyelembe vettük. Táblázatainkat is eme szempontok figyelembe vételével állítottuk össze.

A három jegyzék egyike a Hétszék (Szebeni provincia) háztartásfőiről tájékoztató, és 1488-ból való. A dokumentum székek és települések szerint veszi sorra a lakosságot. Az értékes forrást a 15. sz. végén lemásolták, majd 1510-ben újabb másolatot készítettek róla. A következő felmérés 1510-ben készült, és a barcasági szász helységekről ad képet. Német nyelvű változatának részlete a Szász Nemzet Levéltárából került elő. Az utolsó összeírás a 16. század első évtizedében készült Besztecern. A városi jegyző nem volt olyan részletező, mint a másik két forrás összeállítója, ugyanis a Szászföld négy nagy területi egységének (Hétszék, Barcaság, Kétszék, Besztecer vidéke) összesített adatait jegyezte le. Eme utóbbi forrás adatokat közöl az erdélyi jobbágyország létszámáról és a Szászföld rendes adójának, a Szent Márton-napi cenzusnak a megoszlásáról. Ez a három jegyzék az adózás miatt készült.¹ Érdeemes megnéznünk, hogy az adóztatás során mikor készíthettek olyan feljegyzéseket, amelyekben az adófizetők számát igyekeztek megállapítani.

Az erdélyi szászokat a 15. sz. második felében és a 16. sz. elején kétféle módon adóztatták meg az uralkodók. Egyrészt fizetniük kellett a Szent Márton-napi cenzust, amelynek az összege az egyes területi egységek szerint változott. Így a Hétszéké 500, a Kétszéké 400, a Barcaságé 115–150 márkát tett ki, miközben Besztecer vidéke évente 2200 aranyforinttal tartozott. Hogy ez éppen hány forintot ért, függött az átszámítás kulcsától.

A rendkívüli adót a királyok többnyire egy összegben vetették ki. Az adó felosztását rábízta a szászokra. Ők kulcsszámot (domus numeralis) alkalmaztak, amely az egyes vidékek adózási képességét mutatta meg. A helységek terhelhetőségét ugyancsak ezzel a számmal fejezték ki.

* Rövidített változata a *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)* című kötetben jelent meg. (Szerk. Kovács József. Bp. 1997. 125–139.)

¹ Berger, Albert: *Volkszählung in den Sieben und Zwei Stühlen, im Bistritzer und Kronstädter Distrikte von Ende des XV. und Anfang des XVI. Jahrhunderts*. Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde (a továbbiakban Kbl.) XVII(1894). (a továbbiakban Berger); Wagner, Ernst: *Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen*. (Studia Transylvanica 4.) Köln–Wien, 1977 (a továbbiakban Wagner). 44–45; Teutsch, Georg Daniel: *Über die ältesten Schulanfänge und damit gleichzeitig Bildungszustände in Hermannstadt*. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde (a továbbiakban Archiv) IX(1871). 30–32.

A domus numeralis nagyságát időnként változtatták. A falvakon és a városokon belül a háztartásfőktől vagyonuk szerint kértek kisebb vagy nagyobb összeget.² Az adóztatás természetesen megkívánta, hogy írásban rögzítsék, kik az adókötelesek és mekkora teher fizetésére kötelezhetők.³ Szükséges volt az is, hogy az adómenteseket nyilvántartásba vegyék. Adóösszeírások azonban más alkalommal ugyancsak keletkezettek.

Előfordult, hogy Mátyás király szabadságaik ellenére portánként vetette ki rájuk az adót, vagyis úgy bánt velük mint a jobbágyfalvak lakóival. Így történt 1462-ben, 1467–68-ban, 1469-ben is. 1470-ben Mátyás arra utasította adószedőit, hogy a Beszterce tartozékain élőkötől „ultra numerum portarum populosarum” ne szedjék be a cenzust. Ekkor az uralkodó minden telek után fél forintot követelt, mégpedig úgy, hogy a gazdagok többet, a szegények pedig kevesebbet fizesse. Ez a gyakorlat az 1470-es évek közepéig tartott.⁴ Úgy látszik azonban, maga a gondolat nem merült feledésbe. 1475-ben Mátyás pénzt kért a Szászország lakóitól. Ha a szászok vonakodnának, arra utasította küldöttét, Domonkos székesfehérvári prépostot, hogy szigorúan birtokok és porták szerint haladva, ő hajtsa be az összeget. 1485-ben egy Szászsebesen lakó nemesembert mentett fel a király a terhek alól. A köteleességek között említette az egyforintos adót is.

1489-ben a Barcaságban Tárcai Márton erdélyi kamaraispán embere végezte a dikálást. Olyan buzgón járt el, hogy olyanokra is kivetette a kötelezettséget, akik nem szoktak fizetni. Sajnos az okmányból nem derül ki, hogy a telkenkénti adóztatás régi módszerét elevenítette-e fel a király vagy pedig valamilyen más gyakorlatról volt szó.⁵ 1505-ben II. Ulászló azért küldte Erdélybe Corbaviai Györgyöt, hogy dikálja a szászokat, és írja össze őket.⁶ Más esetekben is előfordult, hogy Erdély eme kiváltságos lakóinak (nem csak jobbágyaiknak) telkenként kellett fizetniük. 1468-ban az erdélyi országgyűlés házanként egy dénár kifizetését írta elő nekik. A következő esztendőben minden hospes után Szeben öt dénárt kért.⁷ Ezekben az esetekben tehát az adókövetés az adóköteles háztartásfők számán alapult.

Az elv, hogy az adónak az adókötelezettek számához kell igazodnia, előkerült a Kétszék és a Hétszék vitájában. A két terület rendkívüli adóját az uralkodó gyakran egy összegben állapította meg. A gyakorlat az volt, hogy ebből egynegyed részt kellett a Kétszéknek vállalnia. A Hétszék azonban egyharmadnyi arány megfizetésére akarta a másik területet kényszeríteni. 1464-ben Mátyásnak kellett a régi szokást helyreállítania. De a vita nem csendesedett el. Tíz esztendő múlva a probléma az volt, hogy nem a lakosok létszáma szerint osztották el az adót, és így a Kétszék többet fizetett. Mátyás megintette a Hétszékét, hogy a lakosok számánál nagyobb

² Teutsch, Friedrich: *Zur Steuergeschichte der Hermannstädter Provinz im XV. Jahrhundert*. Kbl V(1882). 41–42; Müller, Georg Eduard: *Die sächsische Nationsuniversität in Siebenbürgen. Ihre verfassungs- und verwaltungsrechtliche Entwicklung 1224–1876*. Hermannstadt 1928. 148. skk.; Kubinyi András: *A Mátyás-kori államszervezet. = Hunyadi Mátyás*. Szerk. V. Molnár László, Rázsó Gyula. Bp. 1990. 106–114; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII. Hg. v. F. Zimmermann, C. Werner, G. Müller, G. Gündisch. Hermannstadt–Bukarest 1892–1991 (a továbbiakban UB). VI. 3698. sz., DF 245 098 (Arh. Sibiu 2–454), 255 908. (Prvostolnoga Kaptola Zagreb. 2–270).

³ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*. I–VIII. Kronstadt 1886–1926 (a továbbiakban Quellen) III. 7–24; MOL. Filmtár 19 184/2. tekercs.

⁴ UB VI. 3581, 3598, 3658, 3771, 3785, 3797. sz.; Kubinyi: *i.m.* 106. 1469-ben Beszterce vidékén azoktól, akiknek a háza leégett, nem kértek fizetséget. UB VI. 3715. sz.

⁵ UB VII. 4047, 4603. sz., DF 246 508 (Arh. Sibiu 1–65), 246 756. (Arh. Sibiu 3–25.)

⁶ DF 245 619. (Arh. Sibiu 4–54.)

⁷ *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation*. I. Hermannstadt 1880. Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven. I/1. (a továbbiakban: Rechnungen). 26; UB VI. 3728. sz.

összeg befizetésére ne kényszerítse partnerét. Úgy látszik azonban, ez a megoldás sem felelt meg, mert a vita tovább tartott. 1481-ben Orbán győri püspök, a kincstartó úgy intézkedett, hogy a Kétszékét képességén és lehetőségén túl ne adóztassák. A fentiekből az is következik, ahhoz, hogy a kötelezettséget – legalább részben – a lakosság számára igazítsák, a feleknek nyilvántartással kellett rendelkezniük. 1541-ben a falusi bírókkal együtt három brassói küldött számlálta meg a barcasági falvak és városok lakosságát. Hogy valódi „népszámlálás” történt, arra fennmaradt jegyzék utal. A háztartásfők nevei mellől ugyanis hiányoznak az adóösszegek.⁸

Azok a háztartások, amelyeket természeti csapás ért (pl. leégtek) vagy mások elpusztítottak, egy vagy több évig mentesek lettek a terhek lerovása alól. Róluk ugyancsak készültek külön jegyzékek. Erre már csak azért is szükség lehetett, mert eme listák alapján lehetett engedményre bírni az uralkodót.⁹

Az is előfordult, hogy az uralkodó íratta össze a szászokat. 1496-ban például Polner Gábort küldte ezzel az utasítással Erdélybe. Az összeírást a szászok megbízottai intézték. Az ok az adózóképességük felmérése lehetett. Ugyanez a cél vezérelte 1523-ban az országgyűlést, amikor elrendelte az erdélyi Szászország összeírását.¹⁰ 1532-ben János király parancsolta meg a számbavételt. Mint Medgyesnek Brassóhoz címzett leveléből kiderült, azért kellett ismét össze-számlálni a székek s a Barcaság lakosságát, megismerni a jövedelmezőséget, hogy a legutóbbi adófizetéshez képest új rendet és limitációt állapítsanak meg. A feladatot a szászoknak kellett elvégezniük. A rendelkezésből az is látszik, hogy az adókötelesek számát, valamint vagyoni viszonyait egyaránt fontosnak tartották a terhek megállapításakor. A jegyzék napjainkig fennmaradt.¹¹

Fenti példáink azt mutatják, az adóztatásnak bármely formáját is alkalmazták a Szászföldön, jegyzékek készültek eme táj lakosságáról. Nemcsak olyan feljegyzéseket állítottak össze, amelyek egy-egy helység lakóit név szerint sorolták fel, hanem olyan regisztrumokat is kellett szerkeszteni, amelyek az egyes településen élő háztartásfőknek a létszámát tartalmazták. Mint az idézett 1532. évi levél tanúsítja, a lakosság számának a megállapítása és az adózóképesség szerinti tehervállalás egyáltalán nem mondott ellent egymásnak. Nem is lehetett erről szó, hisz éltek olyanok a szász falvakban és városokban, akik egyáltalán nem adóztak, vagy pedig csökkentett járadékot adtak. Őket – legalább elvben – számba kellett venni, még ha nem is rótták ki rájuk a terheket. Az adóterheket a közösségek teljes jogú, ingatlan tulajdonnal rendelkező tag-

⁸ UB VI. 3355, 3359, 3408. sz., VII. 4008, 4444. sz. A terhek megosztása más esetekben is vitát váltott ki. 1506-ban például Brassó hányadával volt probléma. 1508-ban Ulászló királynak kellett megintenie a Szász Egyetemet, mert Beszterce tartozékaitól többet követelt, mint amennyit annak idején Mátyás megállapított a számukra. DF 245 640. (Arh. Sibiu 4–74.); Teutsch, Georg Daniel: *Zur Geschichte von Bistritz*. Archiv V(1860). 293–294; Müller: *i.m.* 126–127. Arra, hogy az egyes területek maguk is készítettek nyilvántartásokat, példa Berger 70–73; Teutsch: *Über die ältesten Schulanfänge und damit gleichzeitig Bildungszustände in Hermannstadt*. 230. Az 1541. évi „népszámlálásra”: Quellen III. 99, 133–135, MOL. Filmtár 19 184/2 telerces.

⁹ UB VI. 3715. sz., VII. 4329. sz.; *Székely Oklevéltár*. III. Szerk. Szabó Károly. Kvár 161–162; Rechnungen 392–412; DF 245 907 (Arh. Sibiu 5–13.), 245 934. (Arh. Sibiu 5–38.)

¹⁰ Rechnungen 218; Teutsch, Friedrich: *Volkszählungen im „Sachsenland“*. Kbl V(1882). 111–112; *Magyar Törvénytár*. Szerk. Márkus Dezső. I. Bp. 1899. 823. (1523: 47. tc.). Az uralkodó Polner Gábort még azzal is megbízta, hogy 32 000 forintnyi rendkívüli adót hajtson be a szászoktól. Ők azonban eme összegnek csak a felére voltak hajlandók. (Rechnungen 205, 207.) Polner működésére még: DF 245 237. (Arh. Sibiu 2–594.)

¹¹ Brassó Város Lt. Schnell III. 123. MOL Filmtár 19 191. telerces. Az összeírás valóban elkészült. Quellen II. 282–284. Vö. Müller: *Die sächsische Nationsuniversität in Siebenbürgen. Ihre verfassungs- und verwaltungsrechtliche Entwicklung 1224–1876*. 124.

jaira (hospes, Wirt) vetették ki. Velük szemben a zsellérek többsége általában kisebb összeget rótt le, vagy épp nem fizetett.¹²

Voltak olyan társadalmi csoportok, amelyek – legalább részben – adómentességet élveztek. 1489-ben Brassó városa – mint említettük – panaszt tett Tárcai Márton erdélyi főkamaraispánnak, mert embere a szokásoson túlmenően vetette ki az adóterhet. Így az allódiúmokra, a molnárokra, az iskolamesterekre, a pásztorokra, a szegényekre, a szerzetesekre, az egyházi ingatlanokra egyaránt kiróta az adót. Adómentesek lehettek a közösségek szolgálói, harangozók is.¹³ Ha a Berger által publikált jegyzékekre pillantunk, feltűnik az, hogy a hospes társadalmi csoport mellett feltűntették a molnárok, a pásztorok, a szegények, a zsellérek, az iskolamesterek számát. Több helyen található adatok, amelyek a kenézekre, románokra, papokra, apácákra, egyházi ingatlanokra, szolgákra, allódiúmokra, harangozókra vonatkoznak. Ugyanígy feljegyezték a puszták telkek mennyiségét.¹⁴ A jegyzéknek ezek a szempontjai azzal magyarázhatók, hogy a cél az volt, ne csak az adóköteleseket számlálják meg pontosan, hanem az adózás szempontjából más elbírálás alá eső társadalmi csoportok tagjait, az elnéptelenedett (és így tehervállalásra már nem kötelezhető) telkeket egyaránt számba vegyék. Ilyen típusú összeállítások az egyes kisebb területeken belül (Barcaság 1510, Kétszék 1516) ugyanúgy készültek, mint ahogy a Szászföld egészéről is összeállítottak hasonló listát.¹⁵

A beszercei levéltáros által közreadott jegyzékek közül a legkorábbi a Hétszék adatait tartalmazza. A dokumentumban néhány kivételtől eltekintve a Szebeni provincia minden ebben az időben létező helységét megtaláljuk. Nem olvashatjuk ellenben benne Dálya (Szászsebeszék), Gerdály (Nagysinkszék) falvaknak a nevét. Szászvárosszék helységei közül itt szerepel utoljára Volkány. Területén jött létre Kudzsir román falu 1488 és 1493 között. Eme szék helységei közül Kisromosz és Sebeshely csupán 1493-ban bukkant fel, nevüket így hiába is keresnénk a forrásban. Az 1488-as összeírás által a Vinc kerületéhez számított Újfalut Szászvárosszékhez soroltuk.¹⁶

Az 1488-as felmérés azonban nemcsak a kiváltságolt szász helyeket vette számba, hanem megtaláljuk benne azokat a jobbágyfalvakat is, amelyeket a szászság adományba kapott. A

¹² Dahinten, Otto: *Geschichte der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*. Aus dem Nachlass hg. v. Ernst Wagner. Studia Transylvanica 14. Köln–Wien 1988. 398.

¹³ DF 246 508. (Arh. Braşov. 1–65.); Wagner 44–45; Dahinten: *i.m.* 398. A molnár, a zsellér Besztercén adózott Hunyadi Jánosnak: UB V. 2867. sz. A Mohács utáni időszakban készült barcasági lajstromok szerint a szegények egy része fizetett, más része mentes volt eme kötelezettség alól. A zsellérek – néhol még a községi szolgákat is – járadékra kötelezték. Vö. Quellen III. 7–24; MOL Filmtár 19 184/2. tekercs.

¹⁴ Berger passim. A kiváltságolt helyeken élő románságnak elvben nem kellett a juhötvenedet fizetnie. Vö. Müller, Georg Eduard: *Die ursprüngliche Rechtslage der Rumänen im Siebenbürger Sachsenlande*. Hermannstadt 1912. 86, 157–158. 1493-ban a király elismerte, hogy a Szászföldön élő románok mentesek a juhötvened fizetése alól. Vö. DF 245 186 (Arh. Sibiu 2–543.), 245 266. (Arh. Sibiu 2–622.) Előzőleg, ugyanebben az esztendőben II. Ulászló megintette Besztercét, mert a birtoka, Radna-völgy után járó eme adófajta nem szedte be, holott ez a koronának jár. Vö. *Documente privitoare la istoria românilor*. Cules de Eudoxiu de Hurmuzaki. Bucureşti 1911. XV/1. 137, 160–161. 1493-ban 3 szászvárosszéki falu lakói szívesebben fizették volna ezt a járadékot, mint a szászföldi kötelezettségeket. Vö. Amlacher, Albert: *Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Stuhles Broos bis zum Erbfürsten aus dem Hause Österreich (1699)*. (A továbbiakban Amlacher) Archiv XV(1880). 222–223. A Barcaság és a Kétszék területén a 16. sz. elején még az özvegyeket is számba vették. 1469-ben Mátyás megerősítette, hogy a Barcaságban és Brassóban élő „bolgárok” nem kötelezhetőek juhötvenedre. Vö. UB VI. 3720. sz.; Philippi, Maja: *Die Bevölkerung Kronstadts im XIV. und XV. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte von Kronstadt in Siebenbürgen*. Hg. v. Paul Philippi. Köln–Wien 1984. 131.

¹⁵ Wagner 44–45.

¹⁶ Wagner 362, 364, 365.

birtokok listája azonban korántsem teljes. A segesvári templom tulajdonában lévő Fehér megyei Volkányt Segesvárszék helységei között vették fel (holott nem tartozott ide).¹⁷

Szeben 1424-ben jutott hozzá a szebeni prépostság falvaihoz (5 falu), 1474-ben pedig a város (illetve a plébániatemplom) a kerci cisztercita apátság javaival lett gazdagabb (9 helység).¹⁸ Az egykori prépostsági vagyont hiába keressük a jegyzékben. A kerci apátság falvai közül 3 (Mese, Szászkeresztúr és Miklóstelke) nevét Segesvárszék települései között olvassuk. A jegyzék készítőinek az eljárását az teszi érthetővé, hogy ez a három helység a 16. sz. elején is eme szék községeivel és városaival együtt járult hozzá a terhekhez. Kerc más birtokrészei Szebennel együtt adóztak, így Szebenszék alatt lelhetők fel (Orlát és Kisdisznód). A birtokállomány hátralévő része kimaradt ebből a felmérésből (maga Kerc is).¹⁹ Az egresi cisztercita apátság erdélyi falvai terheit a szászokkal együtt rótták le. Ennek az egyházi intézménynek a birtokait hasonlóképpen nem vették fel 1488-ban.²⁰

Kedvezőbb a mérleg, ha az omlási és talmácsi uradalmakat vizsgáljuk. Omlásnak mind a 7 faluja felkerült a listára.²¹ A talmácsi birtoktestet a 7-ből 4 hely képviselte.²² Az 1488. évi felmérés készítőinek az az eljárása, hogy a jobbágyfalvakat is számba akarták venni, érthető, ugyanis ezeknek a helységeknek a lakossága a Hétszékkel együtt adózott, és az adózóképeség felmérése szempontjából ide tartoztak. Ugyanakkor az is tény, a megyék királyi adószedői ezt a kiváltságot nem vették mindig figyelembe, és a terheket a szászok jobbágyi állapotú népeire is kivetették. Összesen 18–19 helység felmérését hiányolhatjuk.

Az 1495-ös kincstári számadás alapján a szebeni, kerci és egresi javak adóköteles háztartásainak a számát 919-ben állapíthatjuk meg (1494-ben Szeben javaira 384 és 1/2 forintot számoltak, ami legkevesebb 385 füstöt jelent).²³ Az 1488. évi felvételben tehát összesen 129 kiváltságolt szász helységnek és 17 jobbágyfalunak az adatait találjuk meg.

1468-ban minden házra (hospesre) 1 dénár adót vetettek ki. Az erről az adófajtáról készült kimutatás lehetőséget ad arra, hogy az 1488. évi jegyzéknek legalább egy részét értékeljük. Szebenszék 17 települését van módunkban összehasonlítani (lásd táblázatunkat). 1468-ban előbb 1202, majd 1218 adókötelest találtak bennük. 1488-ban (ha a szegényeket is hozzászá-

¹⁷ Müller, Georg Eduard: *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der siebenbürgisch-deutschen Nationsuniversität 1141–1876*. Hermannstadt 1941. Unveränderter Nachdruck der Ausgabe Krafft und Drotleff. Mit einer Einführung und einem Ortsnamenregister von Konrad G. Gündisch. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 10.) Köln–Wien 1985. 309; Wagner 360–361.

¹⁸ Müller: *i.m.* 306; Wagner 350.

¹⁹ Berger 68; Rechnungen 394–411, 423, 453; Wagner 358–359.

²⁰ UB VII. 4055, 4133, 4188, 4611, 4630. sz.; Juhász, Kolomann: *Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter. Ein Beitrag zur Frühgeschichte und Kulturgeschichte des Banats*. Münster in Westfalen 1927. 85. skk.

²¹ Berger 54; Rechnungen 207; Wagner 356.

²² Wagner 354: Bojca, Kistalmács, Nagytalmács és Porcesed. A kimaradt telepek közül Rakovicának az eredetileg a szászok kezén lévő fele részét már 1486-ban visszakapta a Hétszék, de 1488-ban még mindig a nemesi birtokok között díkálták. Vö. UB VII. 4680. sz.; DF 245 103. (Arh. Sibiu 2–459.)

²³ Rechnungen 423, 453, 502–503. stb.; UB VI. 3665, 3771. sz.; DF 245 093 (Arh. Sibiu 2–449.), 245 120 (Arh. Sibiu 2–476.), 245 385 (Arh. Sibiu 3–78.); 1494/95-ben minden füstre egy aranyforintot vetettek ki. Vö. Kubinyi András: *A magyar királyság népessége a 15. század végén*. Történelmi Szemle XXXVIII(1996). 137. Szeben 1494-ben legkevesebb 385, 1495-ben pedig 919 füstnek az adó alóli mentesítését tudta elérni. Az adóztatás 1494-ben szigorúbb volt. Ebben az esztendőben átmenetileg a kerci apátságot eladományozta a király. DF 245 198 (Arh. Sibiu 2–555.), 245 201 (Arh. Sibiu 2–558.). Fehér megye az egresi apátságnak a szászokkal együtt adózó 4 falujára is kivetette a terhet, amit utóbb a király rosszalit. DF 245 215 (Arh. Sibiu 2–572.), 245 217 (Arh. Sibiu 2–574.), 245 417. (Arh. Sibiu 3–110.). Erőszakra is sor került. 1495-ben megismétlődött minden. Ekkor a kincstartó, írt a szebeni polgármesternek, engedje az összeírást. A számadás elkészítésének a szükségességére hivatkozott. DF 245 418. (Arh. Sibiu 3–111.) Ez a tény növeli az 1495. évi adat hihetőségét.

mitjuk) 1189 gazdát számolhatunk össze, amihez még 14 lakatlan ház társul. A szám 1203 lesz. Ez az érték már megközelíti az 1468. évi szintet. Ugyanakkor a települések között jelentős eltéréseket találunk. 17-ből 10 esetben csökkent a létszám, míg 7 helyen növekedést tapasztalhatunk. A változások nem olyan jelentősek (Vurpódon látható nagyobb hanyatlás csak), hogy ne lehetne őket a 20 esztendő népesedéstörténeti folyamatainak a rovására írni, vagy ne lehetne megmagyarázni az adatfelvétel hiányosságaival.

Szeben városa esetében több felmérést tudunk egymás mellé állítani. 1468-ban portánként 80 dénárt kellett fizetni. Az adószedők összesen 897 hospesportát vettek számba. Az 1473–1477 között készült adólajstrom 896 nevet tartalmaz. Ugyanakkor egy 1478–79. évi felvétel 913, egy 1480. évi 948 hospes foglalt magában. 1518-ban 996 főt vettek jegyzékbe.²⁴ Ebbe a sorba illeszthető be az a 951 hospesről szóló információ, amelyről az 1488. évi összeírás tájékoztat.

A következő felvétel 1510-ből származik, és a Barcaság kiváltságolt szász településeiről ad képet. Szemben az 1488. évi összesítéssel, nem találunk benne adatot Brassó birtokairól, holott a város 1498-ban vette zálogba a töröcsvári uradalmat. A király egyben azt is elrendelte, hogy a birtoktest falvai Brassóval együtt adózzanak.²⁵ Az 1510. évi jegyzékhez későbbi kéz még hozzáillesztette 5 falu hospesekre vonatkozó adatait. Ezek a helyek részben a brassói plébánia-templomnak (Zernyest és Tohány), részben pedig magának a városnak (Sárkány, Mikefalva és Újfalú) a vagyonát alkották. Mátyás király engedélye alapján Brassóval együtt kellett rájuk is kivetni az adót. Ezt a szokást II. Ulászló király is megerősítette (1496, 1500). 1494–95-ben a királyi adószedők azt még elérték, hogy az egyforintos adót kiróják rájuk is. De a számadáskönyv tanúsága szerint ezektől a helységektől (csakúgy, mint a szászok többi jobbágyfalujától) ezt a terhet már nem szedték be. Az öt helységben – az 1510. évi listára utóbb feljegyzett információk szerint – 185 hospes lakott. Az 1494. évi kincstári számadás 203 forintot (1495: 221), vagyis legkevesebb 204 háztartást számolt el azon a címen, hogy Brassó tulajdonát képezik. A két érték közel áll ugyan egymáshoz, de mivel nem tudjuk, mikor toldották ennek az öt falunak az adatait az összeíráshoz, így a végeredmény kialakításakor, illetve a táblázatos számbavételkor nem vehettük őket figyelembe.²⁶

A 13 barcasági helységben 1510-ben 1789 hospes- és szegény-, 102 pásztor- és 18 molnárháztartást számoltak össze. 1526-ban 1821 hospes- és szegény- (ha Rozsnyó 95 román háztartásfőjét leszámítjuk, 1726), 41 pásztor- és 7 molnárnak (?) tekinthető háztartást vettek számba. Az adatok a stabilnak tekinthető hospesek számában (a szegényeket is hozzájuk véve) olyan értékeket mutatnak, amelyek alapján azt mondhatjuk, a két felvétel kölcsönösen megerősíti egymást. A románokkal együtt 101,79%-ra nő, míg nélkülük 96,48%-ra csökken a hospesek és szegények együttes száma. Ha a Berger által közreadott harmadik (időben korábbi) felmérést is figyelembe vesszük, ugyancsak erre az eredményre jutunk. Ebben a dokumentumban a szegények többség voltak, de a két társadalmi csoport tagjai 1815 háztartást tettek ki (101,45%-os gyarapodás). Ebben a forrásban a pusztán maradt házak is gyarapodtak 1510-hez képest (71-ről

²⁴ Gündisch, Gustav: *Die Oberschicht Hermannstadts im Mittelalter*. = Uő: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen*. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 14.) Köln–Wien 1987. 195–196; Rechnungen 38–99; Arh. Sibiu. Konsularrechnungen 1518. 347. MOL Filmtár 34 739. tekeres.

²⁵ Müller, Georg Eduard: *Die Grafen des Kronstädter Distriktes bzw. des Kronstädter Provinzialverbandes*. Archiv. XLIII(1925). 328–329; Arh. Braşov. Privilegia et instrumenta. 303. MOL Filmtár 19 192. tekeres. A töröcsvári vár 9 falujában az adományozás idején 156, 1514-ben pedig 241 adóköteles háztartás volt (Quellen II. 3–9).

²⁶ Berger 73; Engel, Johann Christian: *Geschichte des ungrischen Reiches und seiner Nebenländer*. (Allgemeine Welthistorie 49.) I. Halle 1797. 39; Müller: *i.m.* 328–29; DF 247 078. (Arh. Braşov 255.)

153-ra, azaz több mint a duplájára). A szegények és a puszta telkek magas aránya arra mutat, hogy amikor az alapul szolgáló összeírást elvégezték, átmenetileg nehéz helyzetben volt ez a táj. Utóbb azonban a csapást kiheverte. A mohácsi csata utáni belháborúk alaposan leapasztották az adófizetésre képes lakosságot. A korábbi egyensúly az 1540-es évek végére állt csak helyre.²⁷

A brassói számadáskönyvek publikálói szerint a városban 1489-ben 1828 hospes- és 179 zsellérháztartás volt. (Maja Philippi elemzése 1730 hospes és 175 zsellért mutatott ki.) 1494-ben 1859 hospes és 250 zsellért számoltak össze a városban. A számadáskönyvek közreadói szerint 1500-ban a Portica negyedben a két társadalmi csoport megoszlása a következőképpen alakult: 486 és 52. Granasztói György véleménye szerint 1489-ben a település négy negyede sem a vagyoni viszonyokban, sem a lakosok számában nem különbözött egymástól, így a hospesnek feltüntetettek létszáma 1500-ban 1944-re rúgott, ami beleillik ebbe a sorba. Ha azonban azt vesszük figyelembe, hogy 1489-ben az adó 28,3%-át fizette ez a negyed, úgy az 1500 körülire megállapított érték 1718-ra esik vissza.²⁸ 1512-ben minden városi lakostól 1/2 forintot, 1514-ben pedig „de singulis capitibus utpote civibus, inhabitatoribus ac universis incolis” 25 aspert (=1/2 forint) szedtek be; ugyanez év júliusában „de singulis capitibus” 12 aspert. Az adóösszegekből kiszámítható az adófizetők száma: 1883, 1740 és 1663.²⁹

Az 1510. évi felmérés legfeljebb 1591 hospes, 7 lakatlan házat, 160 zsellért vett számba. A hospesek esetében helyesebb lenne az 1548-as szám, ugyanis 43 esetben valószínűleg egyházi ingatlant vettek a városban nyilvántartásba. A két szám közötti különbség nem túlságosan nagy.

Ha csak a hospesekre gondolunk, és az előző évszázad számításaival vetjük össze ezt az értéket, kétségtelenül kevés. Különösen feltűnővé válik a különbség, ha Berger harmadik listájára pillantunk, amely szerint a város 5005 hospes, 8 lakatlan telek, 31 zsellér háztartásfő otthona volt. Elképzelhető, hogy az 5005 elírás, és helyette talán 2005 olvasandó. Ez a szám jobban megfelel a 15. sz. végi helyzetnek.³⁰ Amennyiben azonban az 1510. esztendő számait összeadjuk, úgy 1758-at kapunk, ami beleillik az 1512-re és az 1514-re kiszámított nagyságba. Úgy tűnik, az előző évszázadhoz képest az adóra kötelezettek száma csökkent.³¹

Már többször előkerült az a harmadik jegyzék, amely az egyes területi egységek összesített adatait tartalmazza. Berger véleménye szerint az 1503 és 1510 között működő beszercei jegyző vetette papírra az itt olvasható számadatokat. Véleményünk szerint azonban 1508–1510 között keletkezhetett. Kiderül belőle, hogy a Hétszék területén 8663 hospes, 279 szegény, 63 molnár, 275 zsellér stb. lakott. Mivel a jegyzék szerkesztője Vinc adatait az 1488. évi felméréstől vette át, felvethető, hogy munkája során a hiányzó információkért a többször átmásolt 1488. évi összeállítást lapozta fel. Eljárását azzal indokolhatta, hogy az 1480-as éveknek és a

²⁷ Az eseményekre vö. Gooss, Roderich: *Die Siebenbürger Sachsen in der Planung deutscher Südostpolitik*. (Volkstum im Südosten I.) Wien 1940. 158. skk. Az 1532–1550 közötti egymás mellé helyezett barcasági összeírások azt mutatják, hogy sokan, akiket adóztatásra alkalmatlannak ítélték, kimaradtak belőlük, hisz 1541 és 1550 között 140%-os emelkedést tapasztalunk (1411 háztartásról 2017-re). Ezzel szemben 1510 és 1532 között a gazdák száma 69%-ra esett vissza (1689–1234).

²⁸ Quellen III. 776–792; Granasztói György: *Társadalmi tagozódás Brassóban a 15. század végén*. Századok CVI(1972). 361; Philippi, Maja: *Unterschichten der siebenbürgischen Stadt Braşov (Kronstadt) im XIV. und XV. Jahrhundert*. Revue Roumaine d'Histoire XVI(1977). 662, 669. Maja Philippi egy másik munkájában 1816 háztulajdonosról olvashatunk (Maja Philippi: *Die Bevölkerung Kronstadts im XIV. und XV. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte von Kronstadt in Siebenbürgen*. 146.).

²⁹ Teutsch, Georg Daniel: *Über Honterus und Kronstadt zu seiner Zeit*. Archiv XIII(1876). passim.

³⁰ Berger 73–74.

³¹ A tájat ért természeti csapásokra: Réthly Antal: *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*. Bp. 1962. 56–60.

16. sz. elejének a viszonyai véleménye szerint nemigen különböztek egymástól. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy más közigazgatási beosztást ismert, mint 1488-ban tevékenykedő társa. Nem ismerte Szászvárosszéket, bár ennek a tájnak az adatait Vinc kerületének a számaiba beleérthetjük. Bárhogy is áll a helyzet, a két felvétel kölcsönösen megerősíti egymást.³²

A Beszterce vidékére vonatkozó bejegyzések közül ellenőrizhető a városra és a Radna völgyére vonatkozó információ. A Beszterce hospesekre megadott 560-as érték legalább 100 fővel emelhető, így 660-nak kell tekinteni. Lehet, hogy a jegyző tévedett. 1508-ban tűzvész pusztította a helységet. Az uralkodó azokat a házakat, amelyek a lángok martalékává váltak, két esztendőre felmentette a rendes adó (Szent Márton-napi census) fizetése alól. Említettük, eme papírlapon épp ennek az adófajtának a nagyságát jegyezte fel a jegyző. Így az sem elképzelhetetlen, hogy azért tüntetett fel kevesebb hospes Besztercén, mert a tűz áldozatává vált ingatlanokat levonta. Beszterce város birtokán, a Radna völgyében a városi jegyző véleménye szerint 193 hospes, 9 szegény és 1 malom található. Az 1494. évi kincstári számadás 444, az 1495. évi pedig 288 adókötelest vett számba ezen a tájon. Velük szemben a 193 hospes kevésnek látszik. Ugyanakkor tény, a völgy 1504. évi járadékából 164 adókötelesre lehet következtetni. Beszterce 1506-ban vásárolta meg Alsó- és Felsőborgót, és a két települést ehhez az uradalomhoz csatolta. Velük együtt 13–14 helységben lehettek a forrásunkban feltüntetett háztartások.³³

Azok a feljegyzések, amelyeket a Medgyesen és a Kétszékben élőkről találunk ebben a dokumentumban, elfogadhatóak. Medgyesen 1516-ban ugyan csak 238 hospes (özvegyeket is beleértve) vettek figyelembe, ami a 16. sz. első évtizedi szintjének (300) 79%-a, de a városi adóterhek is ennek megfelelően csökkentek. Medgyes még 1532-ben (286 fő) sem tudta elérni az 1510 előtti állapotot. Pedig ha az 1516. esztendei számokat és az 1532. évi adatsorokat összevetjük, meglepve tapasztaljuk, hogy a vonatkozó helységekben a belháború után több adófizetőt vettek listára, mint a mohácsi ütközet előtt 10 évvel. 1532-ben összesen 2769 hospes írtak össze, 1516-ban nagyjából ugyanannyian élhettek a szék területén, mint 1510 előtt.³⁴

A fenti, egymás mellé helyezett számok azt mutatják, hogy az adatok hullámzása mögött korántsem kell mindig népességhullámzást feltételeznünk. Sokszor csak arról van szó, hogy az adózás szempontjából valamilyen ok miatt (tűzvész, természeti csapás stb.) figyelmen kívül hagyott személyeket már nem írtak össze.

A különböző felvételek adatainak az összevetésekor elsősorban a hospes társadalmi csoportra voltunk kíváncsiak. Eljárásunkat azzal tudjuk indokolni, hogy az adóterhek is elsősorban erre a társadalmi rétegre nehezedtek. A hospes, a tekle tulajdonos lett a szász falusi közösség tagja. „A telek viselte a különböző terheket, és – tekintet nélkül a személyek számára – adózott” – írja egy kutató.³⁵

Érdeemes a többi társadalmi réteget is megvizsgálunk. Feltűnően alacsony a zsellérek aránya. A magyarországi jobbágságnak legfeljebb egyötöde sorolható ide. A királyságban található oppidumok népének 30%-a élt zsellérsorban. Szikszón a 16. sz. elején a lakosságnak majd

³² Draskóczy István: *A Szászföld összeírása a 16. sz. első évtizedéből.* = *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára.* Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár 1996. 161–162.

³³ DF 247 867. (Arh. Bistrița 713.); Draskóczy: *i. m.* passim. Radna-völgyére: Goldenberg, Samuel: *Contribuție la istoria Bistriței și a Văii Rodnei în începutul secolului al 16-lea.* Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series IV. Fasc. 1. 1960. 64–67. Beszterce adózóira: Gündisch, G. Konrad: *Das Patriziat siebenbürgischer Städte im Mittelalter.* (Studia Transylvanica 18.) Köln–Wien 1993. 302–303.

³⁴ Draskóczy István: *A Kétszék 16. sz. eleji adóösszeírásai.* = *Unger Mátyás Emlékkönyv.* Szerk. E. Kovács Péter, Kalmár János, V. Molnár László. Bp. 1991. passim. Az 1516. évi felvételben csupán 18 település anyaga maradt fenn.

³⁵ *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiet Rumäniens.* Hg. v. Carl Göllner. I. Bukarest 1979. 67; Nägler-Schobel–Drotlaft: *Geschichte der siebenbürgisch-sächsischen Landwirtschaft.* Bukarest 1987. 22.

a felét eme társadalmi csoport tagjai tették ki. A nagy szabad királyi városokban sem kevés zsellér bérlakó talált munkát. Sopronban 1458-ban 38%-ot, Kassa belvárosában az 1480-as években 43%-ot ért el a zsellérek aránya.³⁶

Más az a kép, amit róluk a szász összeírásokból kapunk. A Hétszék területén 217 emberről jegyezték fel, hogy zsellér, ami az összes nyilvántartásba vett személy 2,25%-a. Közülük 173 (79,72%) Nagyszébenben lakott. Segesvárott és Szászsebesen még 26 élt. Más városi helységben 17 (a Szentágótán élő városi szolgák – 2 fő – még növelhetik a számot) lakott. Szenterzsébeten (Szebenszék) lakott egy zsellér. Hasonló kép fogad bennünket a Barcaságban is. Brassóban 160, két oppidumban (Földvár, Prázsmár) 7, a 9 falu közül 4-ben 7 személyt vettek fel a jegyzékbe. Ők 174-en az összes lajstromozott háztartások 4,67%-át alkották, és 91,95%-uk Brassóban lakott.³⁷ Semmivel sem jobb a helyzet a Kétszékben. A 66 zsellér az összes személyek 2,68%-át tette ki. Medgyesen 38 lakott (57,58%), míg másutt 28. Ez a viszonylag kedvezőbb eloszlás talán a Küküllő vidéke borkultúrájával függhet össze.³⁸

A Beszterce kerületében élő 188 zsellérből 138 (73,4%) a táj központjában élt. Az összes háztartásoknak a 8,12%-át találjuk tehát a bortermeléséről ugyancsak nevezetes vidéken ebben a csoportban. Figyelemre méltó, hogy a Szászság egyetlen jobbágyfalujában sem találunk zsellért. Pedig ha másutt nem is, a bányászat miatt Radnán bizonyosan kellett lenniük. Az alacsony arányok meglepőek, s mindenképpen gyanússá teszik a számok valóságát. Úgy tűnik, a három legnagyobb város kivételével másutt nem tartották fontosnak, hogy feljegyezzék őket. Ugyanakkor az is valószínűnek látszik, a falusi lakosság körében ritkábban fordult elő ez a mozgékony társadalmi csoport, mint a magyar királyság jobbágyfalvaiban.³⁹

A három nagyvárosban már tekintélyes számban van jelen ez a háztulajdonnal nem rendelkező, sokszor sanyarú körülmények között élő réteg. Nagyszébenben 1480-ban 390, 1488-ban 173 a számuk. Az összes számba vett személynek (1344) tehát 29%-át, illetve 15,39%-át tették ki. Brassóban 1489-ben 175 (9,19% vagy 8,79%) zsellért és 1730, illetve 1816 hospeszt számolt ki Maja Philippi. 1494-ben 222-en, 1496-ban 185-ön voltak. A téma kutatója, Maja Philippi 200-ra becsülte a 15. századvégi létszámukat. 1510-ben közel hasonló eredményt kapunk (9,14%).

Besztercén 1489-ben az összeírt összes (761) háztartásból 125 tartozott ebbe a társadalmi csoportba (16,43%). A 16. sz. első évtizedében arányuk 17,84%-ot tett ki (144 zsellér, összesen 807 háztartás). 1505-ben az arányok kicsit magasabbak (20%, 166 zsellér, és összesen 828 személyt írtak össze). A 16. sz. eleji összesítés Brassó városában 31 főt állapított meg. Besztercén is volt olyan esztendő, amikor a korábbi létszám harmadára-egyedére esett vissza az arányuk.⁴⁰

³⁶ Szabó István: *A parasztság társadalmi rétegei a középkor végén. = Tanulmányok a magyar parasztság történetéből.* Bp. 1948. 24; Bácskai Vera: *Magyar mezővárosok a 15. században.* Bp. 1965. 115. Erdélyben az 1437. évi parasztfelkelés kapcsán emlékeztek meg róluk: Demény Lajos: *Parasztfelkelés Erdélyben 1437–1438.* Bp. 1987. 143; Városokra: Granasztói: *i.m.* 391.

³⁷ A Mohács utáni adólajstromokban ugyancsak alig-alig találunk zsellérnek tekinthető személyt. Egy kivétel van, Rozsnyó, ahol a számuk 34 fő. Vö. Quellen III. 591.

³⁸ Draskóczy: *i.m.* passim.

³⁹ A 14. sz.-ban a tized kapcsán számoltak a zsellérség létével (UB I. 474, 511. sz.). Hunyadi János Besztercén adóztatta meg őket (UB V. 2867. sz.). A kor szász falusi társadalmának képét adja: *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiet Rumäniens.* 67–69; Nägler–Schobel–Drotlaft: *i.m.* 22. skk.

⁴⁰ Berger passim; Szebenre: Rechnungen 38–58, 67–75; Brassóra: Philippi: *i.m.* 662–664, 669–670; Granasztói a Portica negyed alapján ugyancsak kevésnek találta a zsellérek számát, vö. *i.m.* 391. Besztercére: Gündisch, G. Konrad: *i.m.* 302–303; DF 283 310–11. (Arh. Bistrița. 4A–12, 4A–13.)

A számok minden esetben hullámzást mutatnak. Ez a körülmény magyarázható eme társadalmi réteg mozgékonyásával, illetve azzal a ténnyel, hogy nem egyforma mértékben írták össze őket. A legtöbben Nagyszebenben éltek. Volt olyan időszak, amikor legalább minden harmadik lakos közülük került ki. Ebben az időszokban egy háztulajdonosnál 14–15-en is laktak.⁴¹

A bérlakók aránya magas ugyan, de elmarad például Soprontól. Kassán a belvárosban – mint írtuk – arányuk 43%-ot tett ki.

Brassóban 1489-ben minden harmadik városlakó zsellér (38,28%). Nagy többségük a szegények számát szaporította, s csak 18,13% volt képes arra, hogy az összeírás esztendejében legalább 1 forinttal járuljon hozzá a település terheihöz.⁴²

Az összeírások majd mindenikében találkozunk szegényekkel, akik semmilyen adó fizetésére sem kötelezhetők. Arányuk alacsony. A hospeseket, szegényeket és a molnárokat együtt számítva 3,39% (birtokkal együtt 3,23%?), Beszterce és Radna vidékén 1,35%. Ha a nagyvárosokat leszámítjuk, az arányok így alakulnak:

		szegény	összes
Hétszék	245	(3,75%)	6529
Hétszék birtokokkal	250	(3,54%)	7053
Barcaság	9	(5,1%)	1786
Kétszék	6	(0,3%)	2006
Beszterce vidéke	17	(1,19%)	1427
Beszterce és Radna együtt	26	(1,18%)	2209 ⁴³

A szegényekhez hasonlóan majd minden helységben találkozunk pásztorokkal. Néhány helyen a számuk magas. Például Szentágótán 9, Prázsmáron 12, Földváron 13, Rozsnyón 14, Feketehalmon 16. Eközben Beszterce egész kerületében 29 szolgált. Nagyszebenben nem tüntették fel ezt a társadalmi csoportot, holott 1480-ban még 6 tudott itt megélni. Közülük háromnak felesége is volt. Feltehető, ahol különösen sokan voltak, az állattartás is fejlettebb volt.⁴⁴

Amíg a szegények és a pásztorok esetében az összeírások adatait – jobb híján – elfogadjuk, addig a molnárok, az iskolamesterek (iskolák) vagy épp papok, szerzetesek, szolgák stb. kategóriáival kapcsolatban felmerülhet a gyanú, hogy nem mindenkit vettek számba. Egy iskolamestert sem találtak Vinc, Beszterce kerületében és a Kétszékben. Olyan városoknál hiányzik a tétel, mint Szászváros, Szászsebes, Nagyszeben, Nagydisznód, Segesvár, Brassó, Beszterce, Medgyes (az 1516. évi felvételen is). Mint adómenteseket, ezeken a helyeken, amelyek Nagydisznód kivételével a székek, kerületek központjainak tekinthetők, már eleve figyelmen kívül hagyták őket.⁴⁵

⁴¹ Brassó és Beszterce zsellérei az adólajstromokban lelhetőek fel. Nagyszeben fennmaradt anyagában a kapuőrök fenntartására szedett illetékekről szóló összeírások jegyezték fel a zselléreket (vö. az előző jegyzet könyvészetével). Közülük akadhattak tehető emberek is, ahogy a háztulajdonosok között sok a szegény. A bérlakók könnyen változtatják lakhelyüket. Szebenben 1478/79-hez viszonyítva 1480-ban 183 esetben tapasztaltunk változást. Brassó belvárosában 3–4 bérlakó élt egy házban, s többségük legfeljebb egy évig lakott ugyanazon a helyen. Vö. Philippi, Maja: *Die Bürger von Kronstadt im XIV. und XV. Jahrhundert. Untersuchungen zur Geschichte und Sozialstruktur einer siebenbürgischen Stadt im Mittelalter.* (Studia Transylvanica 13.) Köln–Wien 1986. 200–201.

⁴² Philippi, Maja: *Unterschichten der siebenbürgischen Stadt Braşov (Kronstadt) im XIV. und XV. Jahrhundert.* 663, 669–70; Granasztói: *Társadalmi tagozódás Brassóban a 15. század végén.* 391. skk.

⁴³ Kubinyi: *i.m.* 143.

⁴⁴ Nágler–Schobel–Drotlaft: *i.m.* 36–37; Rechnungen 72, 76.

⁴⁵ Teutsch, Friedrich: *Kirche und Schule der Siebenbürger Sachsen.* Hermannstadt 1923. 28–30.

Molnárokat sem jegyezték le minden településhez, így hiányzanak pl. Nagyszeben, Brassó összeírásaiból. Ugyanígy esetleges lehetett az egyéb kategóriába sorolt társadalmi csoportok (lásd táblázat) felvétele. Az 1510. évi barcasági összeírásban lelhetők ők fel leginkább, ami eme felvétel részletességével magyarázható. Pópákat és papokat pedig kizárólag a románság által sűrűn lakott Szászvárosszékből, illetve Szászsebessék falvaiban jegyezték fel. Ezzel szemben például a birtokok román településein egyáltalán nem regisztrálták őket.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a felvételek adatai beleillenek a más források által megismerhető képbe. Az a gyanú, hogy a valóságosnál kevesebb személyt írtak össze, elsősorban a nem adófizető kategóriáknál fordulhat elő. Ugyanakkor felvethető az is, hogy a valami miatt felmentett hospes háztartásfők sem érdekelték az összeírókat.

Az összeírás készítői arra is kíváncsiak voltak, hogy mekkora a lakatlanul maradt telkeknek a száma. A pusztásodással már régóta foglalkozik a magyar történetírás. Szabó István szerint a 15. sz. második felében az üres, lakatlan jobbágytelkek aránya egy-egy helyen 50–60% között mozgott.⁴⁶

Eme kutatói tapasztalatoknak ellentmond mindaz, ami elemzett forrásainkból leszűrhető. A pusztán maradt házak száma szinte mindenütt elenyésző. A Hétszék területén (1488) a legtöbb pusztá telket Nagysink-, Szerdahely-, Kóhalom- és Újegyházsék helységeiben találjuk. Eme tájakon a hospesek és a szegények arányának 4, 5,44, 2,87 és 5,08%-át teszik ki. A Hétszék egészében (a birtokokat is hozzászámítva) 2,44%-ot állapíthatunk meg. A legmagasabb arányt 5,56%-ot a Kétszék területén tudtuk kiszámolni. A Barcaságban ez az érték 2,32%-ot, Beszterce vidékén pedig 2,36%-ot ért el. Ha az összes lejegyzett személyre vetítjük a pusztá telkek összegét, még alacsonyabb értékekkel kell megelégednünk. Így például a Hétszék esetében 2,27% (1488), illetve 2,53% (16. sz. eleje) lesz a végeredmény. Akadtak olyan települések, ahol egyáltalán nem találtak pusztán maradt házat az összeírók. A Hétszék területén 69 (47,26%) ilyen helyre akadtunk. A barcasági felvétel ebből a szempontból is pontosabbnak látszik, hisz itt egy településen sem feledkeztek meg a lakatlanul maradt házak feljegyzéséről. A városok közül Nagyszeben, Segesvár, Borberek, Nagydisznód neve alatt nem találkozunk az elnéptelenedett telkekre utaló feljegyzéssel. A Hétszék területén a városok nélkül (bennük 47 a lakatlan ház) marad 172 pusztá telek. Ha csak a falvakat vesszük alapul, az arány a hospeseket és szegényeket együttesen számolva 3,05%, az összes háztartásokra kivéve 2,86% lesz. A Barcaságban Brassóval együtt 78 pusztá telek fog 3359 (hospes- és szegény), illetve 3728 háztartással (teljes szám) szemben állni. Ebben az esetben 2,32, illetve 2,09 százalék értéket kapunk. A városok nélkül (28 lakatlan) az értékek 2,99-re, illetve 2,67-re emelkednek.⁴⁷

Ezek az eredmények – csak halványan ugyan – arra utalnak, hogy a szász falvakban a pusztásodás ugyanúgy valamivel felülmúlta a városokban tapasztalható helyzetet, miként az Magyarország egészében sejthető.⁴⁸ Ugyanakkor magyarázatra szorul az a tény, hogy összeírásainkban alacsony értékeket olvashatunk. Az erdélyi Szászföld népesedéstörténeti folyamatai párhuzamba állíthatók mindazzal, ami Magyarország más tájain történt. A kutatás szerint a török betörések, a járványok következtében a Hétszék lankái között a középkor végére 15 helység tűnt el, 17 település bizonyosan, 12 pedig feltehetőleg átmenetileg elveszítette népességét.

⁴⁶ Szabó István: *Hanyatló jobbágyság a középkor végén*. Századok LXXII(1938). 37.

⁴⁷ A Hétszék vidékén a hospesek és szegények együttes száma a városokban 3338, a falvakban 5647, a teljes háztartásszám a városoknál 3632, a falvaknál 5997. A Barcaságban ezek a számok így alakulnak: 2423, 3358, illetve 2680 és 3728. Megállapításunkat gyengíti, hogy az összeírás a városokban nem vette következetesen figyelembe az üresen maradt ingatlanokat.

⁴⁸ Szabó: *i.m.* passim.

Szászvárosnak és környékének az etnikai összetétele a középkor végére átalakult. A szebeni provinciában tehát legalább minden negyedik helység középkori története során egyszer elpusztult, és csak hosszabb idő eltelte után épültek fel ismét az emberi lakhelyek. Máskor bizonyos településrészek vesztették el lakosságukat.⁴⁹ Kimutatható a környék paraszti népességének a városokba áramlása.⁵⁰ Így azt gondoljuk, hogy az összeírásainkban található számadatok legfeljebb az előző felmérés óta elnéptelenedett telkekre utalnak, és nem törekednek arra, hogy hosszabb időszak pusztulását konstatálják. Tudjuk, midőn egy-egy szék vagy helység az adója csökkentése mellett érvelt, sosem feledkezett meg ama pusztán maradt házhelyeknek az emlegetéséről, amelyek az adózóképeségnek a korábbi évekkkel (vagy korábbi felvétellel) szembeni hanyatlását bizonyítják.⁵¹

Az erdélyi Szászföld kiváltságolt tájain a 15/16. sz. fordulója körüli évtizedekben (1488–1510) 15 807 hospes és 410 szegény háztartás talált megélhetést. Ezt az összeget egészíthetjük ki a jobbágyfalvak lakosságával. A Szebeni provinciával együtt adózó jobbágyság lélekszámát az 1495. évi kincstári számadás alapján minimálisan 1000 adófizetőre becsülhetjük (35–36 helység). 1488-ban a Hétszék tulajdonában lévő 18 településen 521 hospes és szegény lakott. Eme adat alapján 35–36 helységben valóban élhetett 1000 hospes (vagyis nagyjából az 1495. évi érték – 915 – elfogadható).

A Brassó birtokában lévő 5 jobbágyfaluban 204–221 háztartás népe élt (1494–95), a töröcsvári uradalomban pedig 156–241 (1498–1514). A Radna völgyében 444–202 (193 hospes, 9 szegény) lakott (1494–16. sz. eleje/1508 k.). Vagyis a szászság birtokában lévő vagy vele együtt adózó (az egresi apátság 4 faluja) mintegy 62–63 településen⁵² 1562–1906 adófizető talált megélhetést. A szász adóközösségbe 17 779, illetve 18 123 hospes és szegény tartozott bele. A jobbágyság eme összegek 8,79%-át, illetve 10,52%-át tette ki. Másként: a földesúri alattvalónak tekinthető nép a kiváltságolt szászok 9,63–11,75%-ának felelt meg. Egy-egy jobbágyfaluban átlag 25–30 háztartás lehetett. Ennek a mennyiségnek a felső határa alig maradt alatta annak az átlagos településnagyságnak, amit az 1488. évi forrásban találhatunk. Ezen belül természetesen lehetett szóródás. Az 1488. évi felvétel ismeretében elmondhatjuk, hogy miköz-

⁴⁹ Wagner, Ernst: *Wüstungen in den Sieben Stühlen als Folge der Türkeineinfälle des 15. Jahrhunderts*. Forschungen zur Volks- und Landeskunde 1978. 40–46; DF 245 907. (Arh. Sibiu 5–13.). Arra, hogy a környék jobbágynépe költözött Beszterce vidékére: Wittstock, Heinrich: *Nösner Zustände unter Wladislaus II. und Ludwig II. 1490–1526*. Archiv. V(1860). 35–39. Vö. még: *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiet Rumäniens*. 108–109.

⁵⁰ Kisch, Gustav: *Bistritzer Familiennamen: Ein Beitrag zur Deutschen Namenskunde. = Festgabe der Stadt Bistritz. Den Mitgliedern des Vereins für siebenbürgische Landeskunde gewidmet*. Bistritz 1897. passim; Klein, Albert: *Hermannstädter Personennamen aus dem Jahre 1480 und davon abgeleitete Familiennamen*. Deutsche Forschungen im Südosten X(1944). 410. skk.

⁵¹ A 16. századi barcasági felvételek mindig megnevezik az árván maradt házak egykori gazdáit. (Vö. 3. jegyz.)

⁵² Wagner passim; Müller: *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der siebenbürgisch-deutschen Nationsuniversität 1141–1876*. 306–309. A medgyesi templom pócstelki birtokát kénytelenek voltunk figyelmen kívül hagyni, mivel az itteni lakosság számának a meghatározására nem találtunk forrást. Ugyanígy kimaradtak a környék nemessége által adott javak, pl. Rovás, Petri. Vö. DF 245 093–94. (Arh. Sibiu 2–449, 2–450.) Sajnos nem sikerült tisztáznunk, hogy az 1494/95-ös kincstári számadásban Szászváros tartozékaként felsorolt birtokok biztosan mely falvakra értendők (1494-ben 287, 1495-ben 147 füst). Elképzelhető, hogy ama 3 román falu (Kudzsir, Sebeshely, Romoshely – 1493-ban tűntek fel először) népét sejtethjük eme számok mögött, akik 1493-ban inkább juhótvenedet akartak fizetni (vö. 14. jegyz.). Az 1495. évi kincstári számadás valóban 3 román faluról írt. Igaz, végül ezek a helységek is mentesültek az adó alól. Mivel Városvizét egy 1486. évi okmány Szászvárosszékhez sorolta, felvethető, hogy róla és a Berény patak felső szakaszának román lakosságáról lenne szó (Amlacher 208). Csakhogy Városvize és vidéke a 15. sz.-ban nemesi birtok, és Hunyad megyében fekszik. Vö. Dr. Magyarai Károly: *Regeszták Alsó-Fehér vármegye levéltárából*. Történelmi Tár, ÚF VIII(1907). 112–117; Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. V, Bp. 1913. 147. Ha feltevésünk helytálló, úgy számításainkat 147-tel (882 fő) növelni kellene.

ben az omlási uradalom egy-egy falujában átlag 22 háztartás tagjai gazdálkodhattak, addig a talmácsi birtoktest 4 községében 20 (összesen 80) jobbágyháztartás apraja-nagyja talált megélhetést. A kerci apátság birtokállományába tartozó 5 településen átlagosan 50,8 adófizető (összesen 254) lelhető fel. Igen alacsony a 16. sz. első évtizedében a Radna-völgy középarányosa, mintegy 15–16 háztartásfő. Ugyanakkor jelentős népességmozgást feltételezhetünk.

A következőkben az összeírásainkból leolvasható számokat fogjuk elsősorban figyelembe venni. Azért járunk el így, mert – mint a bevezetőben már utaltunk rá – az esetleges átfedések ellenére (szászöldi birtokok) számításaink kiegészítik az 1494–95. évi kincstári számadásból kibontakozó képet. A mind a két helyen megtalálható telkek alapján 4 %-os hibahatárral helyesbíthetnénk eredményeinket.

A Szászöld települései nemcsak aszerint oszthatók fel, hogy a kiváltságolt, tulajdonképpeni Szászöldhöz tartoztak-e, vagy a jobbágyvilágnak képezték-e részét, hanem aszerint is, hogy lakóik falvakban éltek-e, vagy pedig a jogilag városnak tartott helyeken. Munkánk során 23 helységet soroltunk ebbe a kategóriába. Közülük oppidum volt Vinc, Borberek, Szászváros, Szelindek, Nagydisznód, Kóhalom, Szentágota, Nagysink, Szászkezd, Medgyes, Kisselyk, Nagyselyk, Berethalom, Feketehalom, Földvár, Prázsmár, Rozsnyó (Barcarozsnyó), és a beszercei földbirtoknak számított Raúna. Civitasnak titulálták velük szemben Szászsebest, Nagyszebent, Segesvárt, Brassót és Besztercét.⁵³

Az oppidumok közül hagyományai alapján és gazdasági szerepköre révén emelkedett ki Szászváros és Medgyes. Mind a két helység kézműipari központnak számított. Mind a két város részt vett a nagyváradi vámporban. 1497-ben Medgyes, 1500-ban Szászváros kapott jogot országos vásár tartására. Szászváros fejlődését a török pusztítás megtörte ugyan, de továbbra is közigazgatási egység központja maradt. Mind a két helyen jelentős számú lakosság élt. Kettejük közül Medgyes volt a fontosabb. Az 1440 és 1514 közötti időszakban számos iparosának a fia felkereste a bécsi és a krakkói egyetemet. Ugyan csak 1517-től számított jogilag civitasnak, de már ezt a titulust alkalmanként korábban is megkapta. 1492-ben mint „civitas” adta beleegyezését a Miksa császár és II. Ulászló király között az előző esztendőben megkötött békéhez. Medgyes, amelynek a városfalai ebben az időben épültek, a szék vezetését akarta magához ragadni. Mindezeket a körülményeket mérlegelve ezt a két várost, noha jogilag *csak az oppidum szinten álltak*, a továbbiakban a nagy szász városok közé soroljuk. A civitas kategória velük gazdagabb lett. Ugyanakkor a másik város csoportról alkotott kép nélkülük kétségtelenül

⁵³ Ezek a helyek a kora újkorban is mezővárosok. Vö. Berger passim; Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Buk. 1979. 348. skk; Nagysinkre: UB VII. 4014, 4520, 4647–4648. sz.; Alvinc és Borberek kettős város volt. Vö. Gündisch, Konrad: *Winz und die Sächsische Nationsuniversität. = Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen*. Köln–Wien 1987. 26–127; Wagner, Ernst-Gunesch, Hans: *Zur Geschichte des Winzer Distrikts*. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde I(1978). 85–89, 98; UB IV. 2086. sz.; Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia. Coll. et ed. Andreas Veress. I. (Fontes Rerum Transylvanicarum 4.) Bp. 1914. 141; Nagyselykre és Kisselykre: UB VI. 3391. sz.; MOL Filmtár 34 738. tekeres (1518–19.); Radnára: Binder Pál: *Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudálizmuskori falusi és városi együttéléséről*. Buk. 1982. 189. 1453-ban a kicsiny Talmácsot (UB V. 2818. sz.), 1493-ban Ludast (DF 245 178–Arch. Sibiu 2–178.) és 1518-ban a barcasági Botfalut (Müller: *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der siebenbürgisch-deutschen Nationsuniversität 1141–1876*. 137.) is oppidumnak nevezték. Mivel anyaggyűjtésünk szerint más adat nem támasztotta alá ezeket a híradásokat, nem vettük őket figyelembe. A Küküllő megyei Bolkács ugyancsak oppidum jogállású, noha csupán felerészben szász birtok (Csánki: *i.m.* 52. jegyz. 862–864.) Ezt a helységet sem tudtuk figyelembe venni. Kérdéses Kereszténysziget, Szászhermány, Muzsna, Ecel és Fehéregyháza középkori jogállása. Kubinyi András: *A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez*. Településtudományi Közlemények XXIII(1971). 75–76. Ugyanakkor ők is részét képezik az ország legfejlettebb 138 helyének (uo.). Velük együtt az arány 50% fölé emelkedne.

szegényebbé válik. Jogi szempontból egyikük sem sorolható a legfelső kategóriába. A kora újkorban mind a két város a táj legfejlettebb települései között foglalt helyet.⁵⁴

Eme 23 város mellett akadtak olyanok, amelyek vásártartási joguk révén bizonyos gazdasági szerepkörrel rendelkeztek, de még nem érték el a városi rangot (pl. Nagykapus, Muzsna, Ecel). Az összeírásokban található társadalmi csoportokat két részre osztottuk. Az elsőbe került a legfontosabb adózó csoport, a hospes, az esetlegesen szegénnyé válók, illetve a molnárok. Utóbbiak esetében nagyrészt feltételezhetjük a teljes háztartást. A többi társadalmi kategóriát a második csoportba osztottuk. Azért jártunk el így, mert korántsem biztos, hogy következetesen nyilvántartásba vették-e mindannyiukat, másrészt pedig többük magányos háztartást alkotott. Közülük sokan túlságosan könnyen változtattak lakhelyet. Számuk az első csoporthoz képest alacsony (7,6%).

A Szászföld egy-egy településében viszonylag sokan éltek. Ha a hospesek, szegények és a molnárok társadalmi csoportjait számítjuk, 227 település középarányosa 75-öt fog adni. A jobbágyfalvak nélküli kiváltságolt világban az 1488 és 1510 közötti felmérések alapján 197 helységben 16 320 háztartás tartozott ebbe a kategóriába, azaz egy helységre 82,84-es értéket számolhatunk ki. A kép azonban pontosabb lesz, ha a városi településeket leválasztjuk, és azt nézzük meg, hogy a falvakban mekkora eme 3 társadalmi csoport nagysága. Meglepően kicsiny (20,67%) lesz az az érték, amit Vinc kerületére megkapunk. Másutt is azonban a számok esését tapasztaljuk. Szebenszékből például a városok (köztük Nagyszeben) leválasztása után az átlagos településnagyság 44,26-ra esett le (92,19-ről). Még nagyobb a hanyatlás Brassó kerületében (241,21-ről 99,89-re). A 23 városra átlagosan 330 háztartás állapítható meg. Ez a magas szám a nagyvárosoknak, különösen Szebennek és Brassónak köszönhető. A 6 nagyváros kiugró hanyadost mutathat fel (359,5), míg a 17 oppidum (ez esetben Radnát is közéjük véve) valamivel többet, mint ennek a felét (178,65). Velük szemben a 204 falu egyenként 46,34 háztartást foglalt magában.

A falvaknak háztartásokban mérhető nagysága a nyers számok alapján a magyarországi átlag fölé emelkedik (ha az oppidumokat is belefoglalnánk a községi adatsorba, még jobban érzékelhető lenne ez a tény). Ugyanakkor a nyers számok elleplezik azt, hogy mögöttük milyen háztartásszerkezetet értettek, ami a magyar királyság mintául szolgáló jobbágyfalvai között (porta, füst, család stb.) különböző lehetett.

A királyságban a községek 84,3%-a 30 háztartásúnál kisebb.⁵⁵ Ezzel szemben a Hétszék területén 134 községből 49 esik bele ebbe a kategóriába (36,57%). Az adatok némileg torzítanak, ugyanis ebbe a számba belefoglaltuk a birtokokat is, ahol az átlag alig lépte túl a 30-as mennyiséget. A 49 faluból 11 a jobbágyfalvak között helyezkedik el, vagyis csupán 38 kiváltságolt szász falusi település (32,48%) helyezhető ebbe a csoportba. A Kétszékben (1516) 15 helység-

⁵⁴ Niedermaier, Paul: *Siebenbürgische Städte. Forschungen zur städtebaulichen und architektonischen Entwicklung von Handwerksorten zwischen dem XII. und 16. Jahrhundert.* (Siebenbürgisches Archiv 15.) Köln–Wien 1979. 177–180, 207–211. Szászváros magát oppidumnak nevezte (alkalmanként, pl. az 1492. évi országgyűlési meghívóban, civitas címzést is kapott). Amlacher 1880. passim; Szászváros a 16. sz.-ban oppidumnak számított. Binder: *i.m.* 141–143. Medgyesre: MOL Filmtár 34 738. tekercs; Werner, Carl: *Geschichte der Zwei Stühle unter Wladislaus II. und Ludwig II.* Archiv XII(1874). 278, 286; az 1492-es adat: DF 287357. (Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Rep. 16–349.); a városfejlődésre vö. Kubinyi András: *A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a 15. sz. végén.* Tanulmányok Budapest Múltjából XV(1963). 191; Uő: *Szeged a magyar városhierarchiában.* Somogyi Könyvtár Műhely. 23/1984. 102; általában a kérdésre még: Ladányi Erzsébet: *Libera villa, civitas, oppidum.* Történelmi Szemle XXIII(1980). passim.

⁵⁵ Kubinyi András: *A parasztság hétköznapi élete a középkori Magyarországon.* Veszprém megyei Múzeumok Közleményei XVII(1984). 221; Kubinyi: *A magyar királyság népessége a 15. század végén.* 136, 140.

ből kettő (12,33%) sorolható ide. A Barcaságban egyáltalán nem lehet ilyen nagyságú helyet találni (vö. megfelelő tábláinkat).⁵⁶

Az is megfigyelhető, hogy a városias helyek (Radnát leszámítva) a nagyobb, legalább 60 háztartást számláló helységek kategóriája felett találhatóak, de többségük a 150 feletti tartományban helyezkedik el (a nagyvárosok mindegyike itt fedezhető fel). Ez a körülmény egyrészt az átlagosnál nagyobb népességkoncentrációra mutat rá. Másrészt pedig a táj városiasodottságára utal (5. táblázat). A hospesek, szegények és molnárok 26,73%-a az általunk nagyvárosnak nevezett helységekben élt, míg az oppidumokra 17,82%-os érték jutott. Amennyiben Szászvárost és Medgyest a második csoportba értjük bele, az arányok 23,86%-ra (4068) és 20,68%-ra (3526) változnak. A nagyvárosok és az oppidumok egymáshoz viszonyított aránya is kiegyenlítődik. Így amíg eme két településsel a 7594 városinak 60%-a a nagyvárosokban talált megélhetést, nélkülük már csupán 53,57%-ról mondhatjuk el ezt.

A szász tájakon élő 647 zsellérből 559 (86,4%) 12 városban lakott. Többségüket, 471 főt (84,26%) munkájuk Erdély három nagy kereskedelmi centrumához (Nagyszeben, Brassó, Beszterce) kötötte.

A 23 jogilag városias hely, amely a helységek 15,76%-át alkotta, a hospes, szegény és molnár háztartások 44,55%-ának lett otthona. Ha az összes háztartást figyelembe vesszük, az arány 43,4%-ra esik vissza (7959 fő). Azaz majdhogynem minden másodikuk ebben a településtípusban élt. Ez a körülmény alátámasztja a történetírásnak a táj városiasodottságáról alkotott véleményét.⁵⁷

Az elmondottak fényében az sem meglepő, hogy az adott közigazgatási egységeken belül ezek a különleges helyzetű települések enyhén „túlsúlyosak” voltak (5. táblázat). Szeben- és Segesvárszékekben a háztartásoknak több mint a harmada a szék központjába koncentrálódott. Beszterce vidékén az arány valamivel kisebb. Egyedülállóan magas Brassó kerületének városiasodottsága. Jóformán minden második ember a fővárosban élt, de a négy vidéki oppidummal együtt az emberek háromnegyede városlakónak tekinthető. Az arányok azt mutatják, hogy e települések, amelyek német jellegüket meg tudták tartani a középkorban, a környékükön lévő falvak népességfeleslegét felszívták, és megélhetést tudtak nekik biztosítani. Ehhez a városok gazdasági fejlődése biztosította a feltételeket. Természetesen más nemzetiségűek, távolabbi vidékek jobbágynépe ugyancsak megtelepedett utcáikban.⁵⁸

Ha azt szeretnénk megtudni, hogy mekkora népesség élt ezen a tájon, nem vagyunk könnyű helyzetben. A szászöldi egyháziak (akik csupán esetlegesen kerültek be valamelyik összeírásba) az általunk kiszámítottnál némileg magasabb népességszámot valószínűsítenek. Nincs semmiféle információnk arról, hogy a tájon feltűnő cigányságra (pl. Nagyszeben mellett) hány lelket feltételezhetünk. Ezek a hiányosságok azonban eredményeinket csak kis mértékben módosítják. Nagyobb fejtörést okoz az a tény, hogy sajnos nem tudjuk, egy-egy háztartásra hány személyt számolhatunk. A szakirodalom véleménye szerint a nagyvárosokra másfajta demográfia

⁵⁶ Niedermaier a „cathedraticum” nagyságából (1488) következtetett arra, hogy Beszterce vidékén együttesen hány gazda-, szegény, zsellér- és pástorcsalád élt az egyes településeken. A 26 helyből mindössze négy volt 30 háznépnél kevesebbnek az otthona. Vö. Niedermaier, Paul: *Zur Bevölkerungsdichte und -bewegung im mittelalterlichen Siebenbürgen*. Forschungen zur Volks- und Landeskunde 1986. 21.

⁵⁷ Kubinyi András: *Erdély a Mohács előtti évtizedekben. = Tanulmányok Erdély történetéről*. Szerk. Rác István. Debrecen 1988. 70. Ha a jobbágyfalvaknak különböző összesítések alapján kiszámított háztartásszámát tekintjük alapnak, úgy a városi arány 42,46–41,66%-ra módosul. Város és birtok kapcsolatára: Szűcs Jenő: *Városok és kézművesség a 15. századi Magyarországon*. Bp. 1955. 83. s. k.; Városok és környezetük viszonyára: Gündisch, G. Konrad: *Das Patriziat siebenbürgischer Städte im Mittelalter*. 221. s. k.

⁵⁸ *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiet Rumäniens*. Passim.

fiai magatartás jellemző, mint a falvak népére. A családok nem népesek, magas a halálozási ráta, sok az egyedülálló személy (különösen a zsellérek között). A lakosság a vidék népének a bevándorlásával gyarapszik.⁵⁹ Így a védőművekkel rendelkező, gazdaság- és társadalomszerkezetükben, külső képükben leginkább a nyugati társakra emlékeztető nagyvárosokat⁶⁰ elválasztottuk a többi településtől, és lélekszámukat más eszközökkel állapítottuk meg, mint az oppidumok és a községek lakóinak számát. Ezzel a kép a hospesek vonatkozásában nem lesz olyan kedvező, mint amit a nyers háztartásszámokból kikövetkeztethettünk. Ugyanakkor a zsellérek sokasága részben ellensúlyozza az eltolódott arányokat.

Az általunk elemzett jegyzékek – miként többször hangsúlyoztuk – az adóztatás megkönnyítése érdekében készültek. A hospesadó nem személyekre, hanem – mint említettük – ingatlanra (háztulajdonra) lett kivetve. A küldöttek az utcákat járva házról házra jegyezték le az ingatlantulajdonosokat.⁶¹ A falvakban és a városokban egyaránt ez volt a helyzet. Azoknak, akiknek több ingatlanuk, házuk volt, mindenik után fizetniük kellett, s ennek következtében az adójegyzékekben többször is megtalálhatók (ugyanakkor a bíró – polgármester –, a tanácsstagok adómentességet élveztek).⁶² Ennek a körülménynek megfelelően a hospesszám a házak mennyiségéről és nem a természetes háztartásfők valóságos létszámáról tájékoztat. Az 1473–77-es szebeni adójegyzék alapján a 896 hospes mögött óvatos becsléssel legfeljebb 884–886 természetes személyt sejtethetünk (a valóságban még ennél is kevesebben lehettek). Másfelől azonban – mint láttuk – egyetlen összeírás sem tekinthető teljesnek. Ez a tény megengedi, hogy mégis elősorban a hospesszámot vegyük alapul.⁶³

Abból a körülményből kiindulva, hogy a városi háztartások száma függött a társadalmi helyzettől és a vagyoni viszonyoktól, kétféle számítási módszert alkalmazott a magyar történetírás. Paulinyi Oszkár a teljes jogú polgárságra az 5-ös koefficiens használatát javasolta. Mivel a zsellérek között több a magányos személy, rájuk a 2,25–2,5 közötti szorzószám alkalmazását tartotta helyesnek. Hangsúlyozta, amennyiben sok bérlakó lakott egy helyen, inkább az alacsonyabb értéket, abban az esetben pedig, ha kevesebb, akkor a magasabb számot kellene használni.⁶⁴ Granasztói György véleménye szerint a kisebb létszámú háztartásmodell a polgárjoggal rendelkező szegény emberekre is vonatkozik, így rájuk ugyancsak a 2,5-es koefficiienst kell alkalmazni.⁶⁵

A kiemelt hat város lakosságának meghatározásakor szerencsés helyzetben vagyunk, ugyanis Medgyest leszámítva mindegyikükről maradtak fenn egy viszonylag szűk időszakról

⁵⁹ Granasztói György: *A középkori magyar város*. Bp. 1980. 207. skk. A cigányokra: UB VII. 4146. sz., DF 245 088 (Arh. Sibiu 2–444.); Achim, Viorel: *Țigani în istoria României*. Buc. 1998. 27, 45–46.

⁶⁰ Niedermaier: *i. m.* passim; Gündisch, G.: *Die Oberschicht Hermannstadts im Mittelalter*. 182–200.

⁶¹ *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiet Rumäniens*. 67; Nágler–Schobel–Drotlaft: *i. m.* 22.

⁶² Dahinten: *i. m.* 395; Gündisch, G. Konrad: *Das Patriziat siebenbürgischer Städte im Mittelalter*. 294. skk. A városokban az adó a vagyoni nagyságához igazodott, amit latban vagy dicában fejeztek ki.

⁶³ Rechnungen 38–58. Vö. Gündisch, G.: *Die Oberschicht Hermannstadts im Mittelalter*. passim; Philippi: *Die Bürger von Kronstadt im XIV. und 15. Jahrhundert*. 125, 136. skk. A problémára: Kováts Ferenc: *Városi adózás a középkorban*. Pozsony 1900. 35. skk.

⁶⁴ Paulinyi Oszkár: *A Garam-vidéki bányavárosok lakosságának lélekszáma a 16. sz. derekán*. Történelmi Szemle I(1958). 368–371.

⁶⁵ Granasztói György: *Becslés Sopron 16–17. századi lélekszámára*. Történelmi Szemle XIII(1970). 306–313; Granasztói: *Társadalmi tagozódás Brassóban a 15. század végén*. 398; Ernst Wagner az erdélyi háztartásokat társadalmi csoportok szerint differenciálta. A teljes adóösszeget fizető hospesekre 5 főt számolt. A végeredményt még 10%-kal megemelte, mivel a nem adózók aránya eme érték körül mozgott. A fél vagy negyed összeget fizetőkre, a zsellérekre, a szegényekre, iskolamesterekre, harangozókra a 4-es szorzószámot alkalmazta. Az özvegyekre, az apácákra, egyháziakra, pásztorokra és a községi szolgákra pedig 1-es koefficiienst alkalmazott. (Wagner 400.)

(1487–1489) jegyzékek. Mivel ez a tény összehasonlításra is lehetőséget adhat, eme évkör információit vettük figyelembe. (Medgyes 15. sz. végi adózóiról nincs információnk, így a 16. sz. eleji számokat kellett felhasználnunk. Húsz évvel korábban feltehetően alacsonyabb volt a város népességszáma.⁶⁶) Ezt a lakosságszámot vetettük össze – jobb híján – az összeírásunk elemzése alapján kiszámítható népesség nagyságával (a nagyvárosokat a számítások során természetesen külön vizsgáltuk).

Az erdélyi szász városok differenciált társadalmi viszonyokkal rendelkeztek, s ennek megfelelően viszonylag magas volt a szegények aránya. Ennek körülménynek a figyelembe vételével csupán minimálisan 22–23 ezer főre becsülhetjük a lakosságukat.⁶⁷

Ennél magasabb eredményt kapunk, ha Paulinyi Oszkár módszerét követjük: a hospesek számát megszoroztuk 5-tel, míg a zsellérekét s a többi társadalmi csoportét 2,5-tel. Az így kapott eredmény azonban nem lesz pontos. Egyrészt azért nem korrekt, mert a hospesszám – mint utaltunk már rá – az adózó ingatlanokról (házakról) tájékoztat. Másrészt azzal a körülménnyel is számolnunk kell, hogy sokan valamilyen okból kimaradtak az összeírásból. 1512-ben Besztercén három felmérést készítettek. A hospeseknek a legalacsonyabb létszáma 682, a legmagasabb pedig 721 lett. A különbség 5,8%. Nagyszebenben 1473–77-ben 896, 1478–79-ben 913, 1480-ban 948 házat, 1488-ban 951-et irtak össze. 1473–77, illetve 1480 között a változás 5,8% lesz (1478/79 – 1480: 3,8%). Maja Philippi – midőn a brassói szegénységet vizsgálta – 1730 háztulajdonos adózót számolt össze (ebben a számban benne található a nem adózó városi vezetés is). Figyelmen kívül hagyta az üresen álló ingatlanokat, azokat, akik tűzvész miatt váltak adóztathatatlaná. Azon személyeket sem vizsgálta, akiknél nem lehetett tudni, miért nem fizettek. Más alkalommal – a helység nemzetiségi viszonyait elemezve – 1816 háztulajdonost állapított meg. A növekedés 4,97% lett. A brassói adójegyzékek publikálói 1489-ben 1828, 1494-ben 1859, 1496-ban 1812 hospes számoltak össze. A hullámzás kicsi. A szakirodalom általában 10–12%-ra becsüli a jegyzékekből kimaradók arányát. A fenti példáink elgondolkoztatóak. Ugyanakkor egyik forrásunk esetében sem mellőzhetjük azt a lehetőséget, hogy némelyeket nem regisztráltak. Arról sem feledkezhetünk el, hogy mindegyik helységben éltek egyháziak. Így – tekintettel arra, hogy egy-egy polgárnak több ingatlana is lehetett – a valóságos maximális lélekszámot az 5–10% közötti skálán tudjuk elképzelni.⁶⁸

Nem vagyunk könnyű helyzetben a mozgékony zsellérség létszámának felbecsülésekor. Arra, hogy a számok hogyan ingadoztak, már idéztünk példát. Nagyszeben 12 adóközretéből

⁶⁶ Berger 56, 74; Philippi: *Unterschichten der siebenbürgischen Stadt Braşov (Kronstadt) im XIV. und 15. Jahrhundert.* 662; Uő: *Die Bevölkerung Kronstadts im XIV. und 15. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte von Kronstadt in Siebenbürgen.* 146; Gündisch, G. Konrad: *Das Patriziat siebenbürgischer Städte im Mittelalter.* 303; Nagyszebenben 1488-ban 951, 1518-ban 996 hospeset vettek jegyzékbe. (Ezek szerint a zsellérek nélkül 4755, illetve 4980 lakos otthona lenne a város.) Vö. Arch. Sibiu. Konsularrechnungen 1518. 347. (MOL Filmtár 34 739. tekercs).

⁶⁷ Draskóczy István: *Die Bevölkerungszahl des Siebenbürger Sachsenlandes am Ende des 15. Jahrhunderts.* Review of Historical Demography (Bp.) III(1990). 106–148. A városok társadalmára: Gündisch, K. G.: *Patriciatul orăşenesc medieval al Bistriţei pină la începutul secolului al 16-lea.* File de Istorie. Muzeul de Istorie Bistriţa IV(1976). 178–180; Granasztói: *Társadalmi tagozódás Brassóban a 15. század végén.* 361, 397; Philippi: *Unterschichten der siebenbürgischen Stadt Braşov (Kronstadt) im XIV. und 15. Jahrhundert.* 569, 661–662; Gündisch, G.: *Die Oberschicht Hermannstadts im Mittelalter.* 195.

⁶⁸ Rechnungen 38–58, 67–85; DF 283 311. (Arh. Bistrita 4A–13.); Quellen III. 766–792; Gündisch, G.: *i.m.* 195; Philippi: *Unterschichten der siebenbürgischen Stadt Braşov (Kronstadt) im XIV. und 15. Jahrhundert.* 552; Uő: *Die Bevölkerung Kronstadts im XIV. und 15. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte von Kronstadt in Siebenbürgen.* 146. Besztercén a jegyzékünk 660 főjével szemben néhány esztendővel később (1512) 721 háztartásfőt találunk (9,24%). Nagyszebenben a névanyag alapján megkíséreltük az egyes adóközreteteket elkülöníteni. Hét közretben a számok így alakultak: 1473/77: 522, 1478/79: 513, 1480: 544, 1485: 550 (1473/77: 1485: 5,4%). Eredményünket gyengítheti, ha a közretet nagyságát valamilyen oknál fogva változtatták!



negyben 1479-ben még 147 zsellér élt. A következő esztendőben ugyanitt csak 114 nevét olvassuk. A másik nyolc körzetben az 1478 és 1480 közötti 351 főről 276-ra olvadt le eme réteg létszáma. A változás 77,55%-ban, illetve 78,63%-ban állapítható meg. Mivel mind a városból való elköltözéssel, mind pedig a más házba való átköltözéssel számolnunk kell, eme társadalmi csoport lélekszámának a megállapításakor indokoltnak tartjuk a legalább 10%-os emelést.⁶⁹

Az oppidumok és a falvak népességszámának kiszámításakor az irodalom jobb híján az ötös kulcsszámot alkalmazza. Mi is végeztünk korábban számításokat ezzel az átlagértékkel. Újabban Kubinyi András a szász vidék népességének megállapítására a háztartásonkénti 6 főt valószínűsítette. A jobbágylakosság esetében a családonkénti 6,2 koefficienszt állapította meg. Eredményeit felhasználva a háztartásokat eme szorzószámok alkalmazásával számoltuk át, majd ezt a lélekszámot még 10%-kal megemeltük. A nagyvárosok esetében a népességet 5%-ra is és 10%-ra is egyaránt kiszámoltuk. Úgy gondoljuk, hogy a 6-os szorzószám a hospesekre, a vidéki szegényekre és a molnárokra tartható elégségesnek. A többi társadalmi csoportra (szolgák, iskolamesterek stb.) a Kubinyi András által javasolt 3,5-es koefficiens megfelelőknek látszik, hisz az egyedülállóak mellett akadhettek családos emberek is.

Eredményeinket táblázatba foglaltuk (4–5. táblázat). Kiderül belőlük, hogy a kiváltságolt szász vidékek lakossága 97 583 főt tett ki (maximumként 106 179–107 358), vagyis körülbelül 100 000 lélek lakott ezen a tájon. Az összeírásokban található jobbágysággal együtt 102 142 (111 105–112 204) főt számolhatunk ki.

Mint arra már többször rámutattunk, összeírásunk a szászokhoz tartozó jobbágyoknak csupán egy részéről ad képet.⁷⁰ A szászokkal együtt adózó (illetve földesúri alattvalóik közé tartozó) jobbágyság létszáma más helyekről is meghatározható. Korábban ugyanúgy forrásként használtuk fel az állami adóegységet (1494–95), miként a szászok által készített felméréseket. Eme forrás hasznosításakor a kutatás véleménye szerint a háztartásszám növelhető 1,2-vel, így jutunk el a családok feltételezhető számához (2280).⁷¹ Lélekszámuk 14 136, illetve maximumként 15 832 (12%-kal emelve), míg 10%-os szorzót alkalmazva 15 550 lesz. Így együttesen 111 719, illetve 122 011–128 036 fő teljesítette az uralkodó által megkövetelt adóterheket. Közülük a jobbágyság 12,7%-ot, illetve maximumként 13%-ot tesz ki. Ez a jobbágynépesség (beleértve a törncsvári uradalmat) 4 falu lakói híján a szászság földbirtokain lakott. Minden bizonnyal a jobbágyi költözködés (a románság egy részének a mozgékonyasága) jelentősen módosíthatja ezt a számot. Erre vonatkozóan a Radna-völgy adott példát, ahol az 1494. évi 444-gyel szemben a 16. sz. elején 200–203 háztartásfőt találtak, pedig az uradalom közben még Borgóval is gyarapodott. A Szászföld kiváltságolt és vele együtt adózó jobbágyi területeinek a nagyságát 11 986 km²-re becsültük. Ha becslésünk megállja a helyét, úgy 9,3–10,2/10,7 közötti értékre tehetjük az 1 km²-re jutó népességátlagot. A szászokhoz köthető települések valószínűleg nagyobb területtel rendelkeztek, így a népsűrűség valamivel kisebb volt. A kibontakozó kép megfelel az országos átlagnak.⁷²

⁶⁹ Vö. az előző jegyzettel. Nagyszében hét körzetében 1480 és 1485 között 263-ról 56-ra esett vissza a zsellérek száma. A 12%-os emelésre vö. Kubinyi: *A magyar királyság népessége a 15. század végén*. 153.

⁷⁰ Kubinyi: *i. m.* 146–148. Szászvárosszék 1539. évi összeírásában csupán egyetlen esetben tartották szükségesnek megemlíteni, hogy egy házban két gazda lakott. Vö. Stenner, Friedrich: *Zwei Beiträge zur Bevölkerungsstatistik des 16. Jahrhunderts. Zählung der Wirte im Brooser und Mühlbacher Stuhl im Jahre 1539*. Kbl X(1887). 112.

⁷¹ Kubinyi: *i. m.* 138. Számításainknál ez esetben a Radna völgyére a legmagasabb adatot (444) vettük figyelembe.

⁷² A középkori területek a lehetőségek szerinti rekonstrukciója számos nehézségbe ütközik. Így az általunk megadott területi adatokat nem tekintjük teljesen pontos értékeknek, a kutatás később finomítani fogja őket. A következő fontosabb munkákra támaszkodtunk: Wagner: *i. m.* Müller: *idézett művei*; Iczkovits Emma: *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*. Bp. 1939; Dörner, A.: *Scaunul Orăștie. Limitele teritoriale*. Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie

Mást látunk akkor, ha csupán az elemzett összeírásra figyelünk. A kiszámítható népsűrűség valamivel magasabb lesz, 10–11 fő (a területet 10.537 km²-re becsültük). Ugyanakkor, a jobbágyfalvakban tapasztaljuk az alacsony értékeket. Így a hegyvidékre eső Radna-völgyben a népesség átlaga alig haladja meg a 0,5-ös hányadost. A jobbágyfalvakban jobb a helyzet (5–6 fő).

Gyökeresen más helyzetet tapasztalunk, ha csupán a kiváltságolt tájak adataira pillantunk. Az átlagérték 14–15 fő között mozog. Ugyanakkor ez a szám eltakarja a különbségeket, ami az alacsony népsűrűségű Nagysinkszék és a sűrűn lakott Segesvárszék vagy épp Medgyes vidéke között fennállt. A Szászföld kiváltságolt része az ország negyedik helyre rangsorolt közigazgatási egységei közé sorolható ugyan, de az említett két szék országos viszonylatban a második helyet foglalná el.

Az 1488 és 1510 közötti összeírások által felölelt terület kiterjedését tekintve Bihar vármegyéét közelítette meg, de lélekszáma elmaradt eme tiszántúli megye lakossága mögött. Bihar népe mintegy 514 helységben talált otthont magának. Bihar vármegye 129 625 (vagy 147 300) lakójából például egy településre 252 (vagy 287) lélek jutott. A mintegy fele akkora Csanád vármegyében 209 helyen 70 610 (vagy maximális értéként 80 240) személy lakott, vagyis egy helyre 338 (illetve 384) lakos számítható. Zala és Somogy vármegyékben már jóval kisebb helységekre akadunk.

Érdeemes tájékoztató jelleggel az erdélyi vármegyék hasonló adataira pillantanunk (*12. táblázat*). A 156 (vagy maximális 174) fős lélekszámmal szemben a Szászföld településeinek nagysága a vármegyei átlag fölé emelkedett. Mi az összeírásaink által felölelt terület lakosságát – mint említettük – 102 142-re (111 105–112 204) becsültük. A 227 helység tehát egyenként 450 (489–494) léleknek adott otthont, mutatva a magas népességkoncentrációt. A Szászföld privilégizált (tehát nem jobbágyok által lakott) részén ezzel szemben a 97 583 (106 179–107 358) fő mintegy 197 faluban és városban élt. A helységenkénti átlagos lélekszám 495-re rúgott (ha maximális népességet számolunk, az érték 542).⁷³

Ez a jelenség főként a városoknak köszönhető. A nagyvárosok és az oppidumok együttesen (ha a kicsiny Radnát is hozzászámítjuk) 41 736 (illetve maximális becslésként 44 704/45 891) személy számára biztosították az életet. Radna nélkül ez az érték 41 579 (illetve 44 526–45 241) lesz. A kiváltságolt táj (Radnát nem számítva) 22 városa adott tehát otthont a lakosság 42–43%-ának. (Ha az összeírásainkban található birtokokat is hozzászámítjuk, 40–42%-ot kapunk.)

56 009 (illetve 61 653–62 117) kiváltságolt parasztember lakott jogállás szerint falunak minősíthető helységeken. Egy-egy faluban becslésünk szerint tehát átlag 320 (352–355) fő élt.

Cluj-Napoca XXVIII(1987–88); Niedermaier: *i.m.* 23; *Übersichtskarten*. Bearb. v. Christian Hermann, Otto Mittelstrass, Klaus Niedermaier. (Historisch-Landeskundlicher Atlas von Siebenbürgen.) Heidelberg 1994; *Magyar Állam Közigazgatási Térképe 1884*. Bp. 1984. MTA Történettudományi Intézet; *A Magyar Korona Országainak Helységnevtára*. Szerk. és kiad. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Bp. 1873. A hatalmas borgói birtoktestet a Radna-völgyhöz számítottuk, ugyanis Beszterce 1506-ban jutott hozzá, és a radnai uradalomnál tartották nyilván. Omlás 1488-ban Szebenzék része volt. A Déli-Kárpátok havasait – jobb híján – nagyjából a hétszéki birtokokhoz számítottuk. Ha a hétszéki birtokokból levonjuk Kisdíszódnak és a Segesvárral együtt adózó négy falunak az adatait, úgy a maradék 791 km²-re 1716 személy esik, vagyis négyzetkilométerenként 2,2 fő. Azoknak a tájegységeknek a területét, amelyek összeírásainkban nem szerepeltek (vagy bizonytalan, mikor kerültek bele – vö. az 1510. évi barcasági felméréssel), 1443 km²-re becsültük (törösvári uradalom 7 faluja 677, Brassó templomának 5 helysége 326, egresi apátság javai 132, Hétszékhez sorolt egyéb birtokok 308 km²). Eredményeink természetesen csak megközelíthetik a valóságot. Az országos átlagra: Kubinyi: *A magyar királyság népessége a 15. század végén*. 159.

⁷³ Kubinyi: *i.m.* 159; Szabó István: *Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. = Magyarország történeti demográfiája*. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1963. 69.

Érdekes kép bontakozik ki akkor, ha a nagyvárosokat leválasztjuk. Az oppidumokban és falvakban 72 559 (79–80 ezer) lakost találunk, vagyis egy településre 382 (416–421) személy jutott. Ezek a számok elvben már jobban összehasonlíthatók a bihari és csanádi adatokkal, hisz a két megye egyikében sincs szabad királyi város, csak falu és oppidum. Ám az összehasonlítással csínján kell bánnunk, hisz Csanádban is, Biharban is püspöki székhelyet találunk. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a kiváltságolt szász világban nem jobbágyok éltek, hanem szabad emberek. Az alföldi és az erdélyi tájak gazdasági adottságai eltérőek. A szászföldi oppidumok között akadnak igen iparosodottak, miként az általunk a jogi kritériumok alapján kiválasztott települések közül olyan fejlettebbek hiányoznak, mint a kétszéki Muzsna. Több szász falu rendelkezett piactartási joggal, és a mezővárosokhoz hasonló számban küldte szülötteit egyetemre. A magas népességkoncentráció ugyanakkor rámutat arra, hogy a kiváltságok miként gyakorolnak vonzerőt a környék jobbágylakosságára, s miként teremtenek a gyarapodásnak kedvező feltételeket.

A városi lakosság többsége a nagyvárosokban élt. A legnépesebbnek Brassó tekinthető, ahol Maja Philippinek mind a két adatsorát figyelembe vettük (a kisebbik eredményt zárójelbe tettük). Rangsorban Nagyszeben és Beszterce következett, míg az utolsó helyen a falvakkal nem rendelkező Szászvárost találjuk. Az oppidumoknak a többsége is túl tudta szárnyalni ezt a szintet. A 16. sz. elején Beszterce tovább növelte lakosságát, míg Brassó – úgy látszik – veszteséget könyvelhetett el magának.⁷⁴ Azt az értéket, amiben a nagyvárosok lélekszámát meghatároztuk, a lehetséges maximumnak gondoljuk, hisz közismert, hogy a polgári családok milyen kicsinyek voltak.⁷⁵

A Szászföld nyelvileg nem volt egységes. A németek mellett románok és magyarok találtak megélhetést ezen a vidéken. Összeírásunk Szebenszék területén 39 helységet tüntetett fel, amelyek közül 15 faluban találunk románokat (Omlás és Talmács uradalmihoz tartozó települések). 465 háztartásnak (27,61%) volt román lakosa. A barcasági Rozsnyóról 1510-ben csak annyit tudunk meg, hogy román pap és kenéz lakott ott. Ugyanitt 1526-ban 95 román háztartást említettek (az összeírt személyek 32,76%-a). A 16. sz. elején Radna kerületének a területén 203 háztartást jegyeztek fel, amelyeknek a többsége román volt. 1527-ben a városban szászok, románok és magyarok éltek.⁷⁶ A nem szász anyanyelvűek száma nagyobb volt annál, mint az a Berger által publikált összeírásokból kiderül. A 16. sz. elején Vinc kerületében négy nemzet: német, magyar, román és délszláv élt együtt. Vinc és Borberek vegyes etnikumú volt, a kerület négy falvát már románok lakták. 1510-től a vinci tanácsba három magyar és három délszláv került, a bíró pedig felváltva hol német, hol magyar lett.⁷⁷

A török dúlások nyomán megváltozott Szászvárosszék etnikai összetétele. A 15. sz. végén a királybíró magyarok, románok és szászok erősítették meg. A városban magyarok és románok egyaránt éltek. A németiség egyedül Szászvárosban és Romoszban őrizte meg a többségét.

⁷⁴ Draskóczy István: *Die Bevölkerungszahl des Siebenbürger Sachsenlandes am Ende des 15. Jahrhunderts*; Tonk: *i.m. passim*. Brassó lakossága Maja Philippi 1730 hospesével számolva 9088, illetve 10 016–10 470 lesz. Minimális értéként 1510-ben 8243-ra (vagy 8355-re) becsülhetjük a város lakosságát. A maximális számítás eredménye 9070 lesz. Eredményünk attól függ, hogy az egyházi tulajdonú ingatlanokra hány főt számolunk. (Tudjuk, hogy a Szent Katalin-templom telkein egyedül élő asszonyok laktak. Vö. Philippi: *Die Bürger von Kronstadt im XIV. und 15. Jahrhundert. Untersuchungen zur Geschichte und Sozialstruktur einer siebenbürgischen Stadt im Mittelalter*. 62.)

⁷⁵ Granasztói György: *Kassa társadalma (1549–1557) a korrespondencia-elemzés tükrében*. Századok CXIV(1980).

⁷⁶ Berger *passim*; Goldenberg: *i.m.* 66–68; Binder: *i.m.* 190.

⁷⁷ Binder: *i.m.* 146–148.

Tordosra és Alkenyérre magyarok költöztek.⁷⁸ A Kétszék területén a 16. sz. eleji összeírás egyáltalán nem említi románokat. 1516-ban Hasságon már 11 schismaticust jegyeztek fel.⁷⁹ Brassóban 1489-ben 116 magyar és 217 román háztartás volt. A magyaroknak több mint a fele a Blumenau városrészben lakott, míg a románok majdnem kizárólag Bolgárszegen telepedtek le. 1522–23-ban a számuk 200-ra tehető, míg 1600-ban 384 család élt itt.⁸⁰

A török pusztításoktól sokat szenvedett Szászsebes is, a várost az oszmánok többször felégették. Szebenszék területén minden negyedik telek egyszer elpusztult.⁸¹

Kiragadott példáinkkal érzékeltetni akartuk, hogy a németsegen kívül milyen más etnikumok éltek a Szászföldön. A szászág bizonyosan kisebbségbe szorult Vinc kerületében és Szászvárosszékben, míg másutt csak veszített súlyából. A városok közül különösen Brassóban élt sok nem német. A török pusztítások, a lakosságcsere ellenére a középkor végén a németiség többségben maradt. Az itt élőknek legalább a 4/5-ét ők alkották.⁸²

Szászföld kiváltságos területeinek népessége a 15–16. sz. fordulójára megállapított érték alapján 1330 táján 49–59 ezer. 1400 körül pedig 65–75 ezer lélek lenne (3,5–4%-os növekedést alapul véve). Nem szabad elfelejtenünk azonban arról, hogy Szászföld déli részét többször érték török támadások. A járványok és a belső elvándorlás ugyancsak hatott a népesség alakulására. Országosan a 15. sz. alig hozott gyarapodást. Így az 1330 körüli, illetve a 15. sz. eleji népességszám magasabb lehetett. A szász történetírás a Hétszék 14. sz. közepi lakosságát 70–80 ezer főre becsüli (1488: 45–50 ezer lélek).⁸³ Az a nem alap nélküli vélemény, hogy a 14. sz. közepéhez képest a 15. sz. végére a népesség megfogyatkozott, további vizsgálódást érdemelne.⁸⁴

A népesség stagnálását vagy fogyását több tényező válthatta ki. A török betörések és az elvándorlás mellett gondolnunk kell a városiasodásra is. Láttuk, ezen a tájon különösen magas a

⁷⁸ Uo. 193; Gunesch, Hans: *Beiträge zur Siedlungsgeschichte des Brooser Stuhles vom XIII. bis zum 151. Jahrhundert. Zur Rechts- und Siedlungsgeschichte der Siebenbürger Sachsen.* Köln–Wien 1971. 111, 128–130.

⁷⁹ Müller: *Die sächsische Nationsuniversität in Siebenbürgen. Ihre verfassungs- und verwaltungsrechtliche Entwicklung 1224–1876.* 20–21.

⁸⁰ Philippi: *Die Bevölkerung Kronstadts im XIV. und 15. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte von Kronstadt in Siebenbürgen.* 124, 132–135.

⁸¹ Müller: *i.m.* 135; Wagner: *Wüstungen in den Sieben Stühlen als Folge der Türkeinfälle des 15. Jahrhunderts.* 47–48.

⁸² Wagner: *i.m.* passim.

⁸³ A töröktől megkímélt Beszterce kerületére ezen a módon 6200–7400, illetve 8200–9100 főt számolhattunk ki (1330, 1400). Vö. Wagner: *i.m.* 48. és *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiet Rumäniens.* 109. Niedermaier: *i.m.* 25. szerint a Királyföldön 1330 táján 113 000 lélek, 1488/1510-ben azonban már csupán 76 000 személy élt. Az országos folyamatokra: Kubinyi: *i.m.* passim.

⁸⁴ Wagner: *i.m.* 47–48; *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiet Rumäniens.* 109; Niedermaier: *i.m.* passim. 1330-ban a szászsebesi dékánátus 21 szászföldi és 4 Fehér megyei helységében (egy hiányzik) 3120 tizedköteles hospes- és zsellérháztartás volt (UB I. 465, 474. sz.). 1488-ban ugyanezen a területen (a 4 Fehér megyei falu, Feketevíz és a feltehetően pusztá Fehéregyház hiányzik), a vinci kerület és az omlási, illetve talmácsi uradalom román falvait az összehasonlítás miatt figyelmen kívül hagytuk) 1653 hospes-, zsellér-, molnár- és szegényháztartást vettek jegyzékbe. Ehhez hozzászámíthatjuk az 51 lakatlan házat is. Eme 1704 háztartás népének jelentős része a 15. sz. végén már román anyanyelvű volt. A 6-os szorzót alkalmazva 1330-ban 18 600, a 16. sz. elején pedig 10 190 (maximum 11 212) lélek élt itt. A lakosság tehát nemcsak etnikailag változott meg, hanem csökkent is, holott elvben 33 900–36 900 lélekre kellett volna gyarapodnia. A szászvárosi dékánátus 5 helyén 1330 táján 921 (UB I. 511. sz.) tizedköteles háztartás volt, 1488-ban már csak 494 lenne bevonható ebbe a körbe (54%). Ezeknek is egy része román anyanyelvű. Ez a vidék sokat szenvedett a töröktől, de távolabb Nagyszeben tudott növekedni. A török veszélyre: Gündisch, G.: *Siebenbürgen in der Türkenabwehr 1395–1526.* 36–64. Az egyházi igazgatásra: Müller, Georg Eduard: *Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten.* Hermannstadt 1936. 25–27, 49–53, 133–134, 159–165; Wagner passim. A demográfiai irodalom felvetette a kisebb növekedési ütem lehetőségét is. Vö. Kováts Zoltán: *Történeti demográfia. = Korai magyar történeti lexikon (9–14. sz.).* Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. 684–685.

városlakók aránya. Tudjuk, más demográfiai modell jellemző erre a településtípusra, mint a falvakra. A családok kicsiny lélekszámúak, a népesség önmagát nem tudja reprodukálni, rá van szorulva a falvakból beáramló tömegekre. Gondoljunk az egyedülállóak magas számára. A polgárság magas aránya miatt feltételezhető, hogy ez a modell jobban érvényesült ezen a tájon, mint a magyar királyság más vidékein. További vizsgálatok dönthetnék el, hogy a városlakók nagyobbik hányadának otthont adó nagyvárosok mellett melyek azok az oppidumok (vagy vásárhelyek), amelyek ehhez a típushoz sorolhatók, és melyek álltak közelebb a falvakhoz. A mezővárosok között országosan is nagy különbségek voltak.⁸⁵ További kutatások, szempontok alakíthatják még a százszokkal kapcsolatos területek lélekszámáról általunk kialakított véleményyt.

⁸⁵ Kubinyi: *i.m.* 154. és az 53. jegyzet. Szigetvárott, miként a nagyvárosokban, kicsiny a család. Ezzel szemben a mezővárosiasodó Alsónyéken nagy létszámú familiákat találunk. Vö. Szakály Ferenc: *Sziget mezőváros (Somogy megye) lakosságának connumeratioja 1551-ben (Adalékok a 16. századi mezővárosaink demográfiai és társadalmi képéhez)*. = *Történeti Statisztikai Évkönyv 1967–1968*. Bp. 1970. passim; Kubinyi András: *Egy Hont megyei mezővárosiasodó falu népessége a középkor végén*. = *Város és társadalom a 16–18. században*. (Studia Miskolcinsensia 1.) Szerk. Bessenyei József, Fazekas Csaba. Miskolc 1994. Passim.

Függelék

1. táblázat

Szászföld háztartásai 1488–1510 között (az összeírások alapján)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
a/ Vinc kerülete (1488)	337	32	2	11	3	–	2	4	371	387	5	74,2	3	20,67	62
b/ Szászvárosszék (1488)	677	65	8	17	–	1	9	20	750	777	12	62,5	11	51,36	565
c/ Szászebesszék (1488)	565	22	4	13	6	1	5	21	591	616	9	65,67	8	43,00	344
d/ Szerdahelyszék (1488)	399	22	–	8	–	4	–	25	421	433	11	38,27	11	38,27	433
e/ Szebenszék (1488)	2316	77	4	23	174	10	–	24	2397	2604	26	92,19	23	44,26	1018
f/ Újgyeházaszék (1488)	372	2	1	14	–	6	–	19	375	395	12	31,00	12	31,00	375
g/ Kóhalmoszék (1488)	816	20	11	44	7	14	1	24	847	913	17	49,82	16	43,38	694
h/ Nagysinkszék (1488)	948	25	12	63	–	13	10	39	985	1071	21	46,90	19	38,32	728
i/ Segesvárszék (1488)	1747	22	17	63	27	14	3	25	1786	1893	16	111,63	14	68,86	964
k/ a + j Hétszék együtt (1488)	8177	287	59	256	217	63	30	201	8523	9089	129	66,07	117	44,30	5183
l/ Hétszék birtokai (1488)	516	5	3	12	–	4	–	18	524	540	17	30,82	17	30,82	524
m/ k + l Hétszék birtokokkal	8693	292	62	268	217	67	30	219	9047	9629	146	61,97	134	42,59	5707
n/ Hétszék (16. sz. eleje)	8663	279	63	275	215	–	1	240	9005	9496	146?	61,67?	–	–	–
o/ Hétszék (16. sz. eleje)	2310	10	5	74	66	–	–	129	2325	2465	27	86,00	24	62,40	1560
p/ Brassó kerülete (1510)	3267	91	19	104	176	12	59	71	3377	3728	14	241,21	9	10,50	945
r/ Beszterce kerülete (16. sz. eleje)	2053	22	20	30	188	–	1	49	2095	2314	27	77,59	26	54,88	1427
s/ Radna-völgy (16. sz. eleje)	193	9	1	–	–	–	–	–	203	203	13	15,62	12	14,67	176
t/ Beszterce és Radna-völgy együtt	2246	31	21	30	188	–	1	49	2298	2517	40	57,45	38	42,18	1603
v/ n+o+p+t Összesítés (16. sz. eleje)	16 486	411	108	483	645	12	61	489	17 000	18 201	227?	74,89	–	–	–
z/ Összesítés 1488–1510	16 516	424	107	476	647	79	90	468	17 047	18 339	227	75,10	204	48,08	9808
m+o+p+t	15 807	410	103	464	647	75	90	450	16 320	17 596	197	82,84	176	51,8	9115
k+o+p+r															

Megjegyzés: Az egyes rovatok a következő kategóriákat jelölik: 1) hospes, 2) szegény, 3) molnár, 4) pástor, 5) zsellér, 6) iskolamester, 7) egyéb (pap és apáca, szerzetes, kenéz, allodium, szolga, harangozó), 8) lakatlan házak, 9) 1–3 rovatok összege, 10) 1–7 rubrikák összege, 11) az összeírásokban számba vett helységek száma, 12/ az 1–3 rovatban található társadalmi csoportokból hány esett egy helységre, 13) falvak száma, 14) egy falura eső átlag (vö. 12.), 15) falusi háztartások száma (1–3). A 16. sz. elején készült összesített adatok számbavételekor (egyéb információ híján) a középkor végén meglévő helységszámokat vettük alapul. (vö. Wagner. *i.m.*), ill. a Hétszékéről szóló 1488. évi összeírás településszámát. Újfalut Vinc kerületé helyett Szászvárosszékéhez számítottuk (Wagner. *i.m.* 372). Az összeírásban Beszterce hospesre vonatkozó adatot 100 háztartással növeltük meg. Hiányoznak a Brassó birtokaira vonatkozó információk. Ugyanígy nem tudunk számolni azokkal a helységekkel sem, amelyek ugyan középkoriak, de csak az 1488. évi jegyzék után tűnik fel forrásban (Romoshely, Sebeshely pl.).

2. táblázat

Városiak aránya az egyes közigazgatási egységeken belül (hospesek, szegények és molnárok együttes száma alapján) 1488–1510

	Szék egésze	Nagyváros	%	Oppidum	%	Együtt	%
Vinc kerület	371	–	–	309 ¹	83,29	309	83,23
Szászvárosszék	750	185 ²	24,67	–	–	185	24,67
Szászsebesszék	591	247 ³	41,80	–	–	247	41,80
Szerdahelyszék	421	–	–	–	–	–	–
Szebenschék	2397	951 ⁴	39,67	428 ⁵	17,86	1379	57,53
Szebenschék és a hozzá tartozó birtokok	2719	951	34,98	428	15,74	1379	50,72
Újegyházsék	375	–	–	–	–	–	–
Kőhalomszék	847	–	–	153 ⁶	18,06	153	18,06
Nagysinkszék	985	–	–	257 ⁷	26,09	257	26,09
Segesvárszék	1786	611 ⁸	34,21	211 ⁹	11,81	822	46,02
Segesvárszék és az együtt kezelt birtokok	2024	611	30,19	211	10,42	822	40,61
Kétszék	2325	304 ¹⁰	13,08	461 ¹¹	19,83	765	32,90
Brassó kerülete	3377	1591 ¹²	47,11	841 ¹³	24,90	2432	72,00
Beszterce kerülete	2095	668 ¹⁴	31,86	–	–	668	31,86
Beszterce kerülete és a Radna völgye	2298	668	29,06	27 ¹⁵	11,75	695	30,24
Összesen (1488–1510)	17047	4557	26,73	2687	15,76	7244	42,49

¹ Vinc és Borberek; ² Szászváros; ³ Szászsebes; ⁴ Nagyszében; ⁵ Szelindek, Nagydisznód; ⁶ Kőhalom; ⁷ Szentágota és Nagysink; ¹¹ Kisselyk (144) és Nagyselyk (67) az 1516. évi adatok alapján; Berethalom háztartásszáma becslés alapján 250; ¹² Brassó; ¹³ Feketealom, Földvár, Prázmár, Barcarozsnyó; ¹⁴ Beszterce; ¹⁵ Radna – az adó nagysága alapján megbecsült minimális érték (MOL. Filmtár 294. tekercs).

3. táblázat

A Hétszék városai 1488-ban

	1	2	3	4	5	6	7	8	9 (1–3)	10 (1–7)
<i>a) Nagyvárosok</i>										
Nagyszében	951	–	–	–	173	–	–	–	951	1124
Szászváros	158	26	1	4	–	–	–	10	185	199
Szászsebes	230	7	2	4	6	–	–	8	247	265
Segesvár	600	9	2	4	20	–	3	–	611	638
Összesen	1947	42	5	17	199	–	3	18	1994	2126
aránya a városiakon belül %	60,19	40,78	35,71	28,57	92,13	–	17,65	45	59,49	58,54
<i>b) Oppidum</i>										
Vinc	182	17	1	4	1	–	1	2	200	206
Borberek	99	9	1	1	2	–	–	–	109	112
Szelindek	167	19	1	2	–	1	–	5	189	191
Nagydisznód	220	12	1	–	–	–	–	–	241	241
Kőhalom	152	–	1	6	7	1	1	5	153	168
Szentágota	187	–	1	9	–	1	12	5	188	210
Nagysink	64	4	1	–	–	1	–	4	69	70
Szászkézsd	209	–	2	8	7	1	–	1	211	227
Összesen	1280	61	9	30	17	5	14	22	1358	1424
a) és b) együtt	3235	103	14	42	216	5	17	40	3352	3632
Hétszék egésze (birtokokkal)	8693	292	62	268	319	67	30	219	9047	9731
Városi arány %	37,21	35,27	22,58	15,67	67,71	7,46	56,67	18,26	37,05	37,32

Megjegyzés: A rovatok magyarázata megtalálható az 1. táblázat alatt.

4. táblázat

A Szászöld lélekszáma a három összeírás adatai alapján (1488–1510)

	Terület (km)	A lakosság minimális száma	Minimális népsűrűség (fő/km ²)	A lakosság maximális száma	Maximális népsűrűség (fő/km ²)
Vinc kerülete (1488)	135	2283	16,9	2512	18,6
Szászvárosszék (1488)	500	4341	8,7	4737–4774	9,5
Szászsebesszék (1488)	347	3367	9,7	3644–3704	10,5–10,7
Szerdahelyszék (1488)	256	2568	10	2825	11
Szebenszék (1488)	1198	13 984	11,7	15 147–15 392	12,6–12,8
Újgyházszék (1488)	310	2320	7,5	2552	8,2
Kőhalomszék (1488)	640	5366	8,4	5903	9,2
Nagysinkszék (1488)	690	5384	7,8	5924	8,6
Segesvárszék (1488)	590	10 430	17,7	11 323–11 473	19,2–19,4
Hétszék összesen (1488)	4666	50 043	10,7	54 566–55 061	11,7–11,8
Hétszék birtokai (1488)	874	3305	3,8	3636	4,2
Hétszék és birtokai (1488)	5540	53 348	9,6	58 202–58 697	10,5–10,6
Kétszék (16. sz. eleje)	644	14 227	22,1	15 578–15 741	24,2–24,4
Barcaság (1510)	971	20 981	21,6	22 626–23 080	23,3–23,8
Beszterce vidéke (16. sz. eleje)	644	12 332	19,1	13 408–13 563	20,8–21,1
Radna/völgy (16.sz. eleje)	2738	1254	0,5	1379	0,5
Kiváltságolt területek	6925	97 583	14,1	106 179–107 358	15,3–15,5
<i>Összesen</i>	10 537	102 142	9,7	111 105–112 204	10,5–10,6

Megjegyzés: Kizárólag a három összeírást vettük alapul, a szövegünkben található kiegészítéseket nem használtuk fel. A városok lakosságánál található bizonytalanság magyarázza, hogy egyes területek esetében több számot adtunk meg. Ha a lélekszám kiszámításakor a hagyományos 5-ös szorzót alkalmazzuk, természetesen alacsonyabb eredményeket kapunk. Ebben az esetben a teljes népesség 88 380 lesz, míg a népsűrűség 8,4 fő lesz négyzetkilométerenként.

5. táblázat

Városok népessége – 1487–89 /16. sz. eleje/

	Összeírás alapján	Maximum
<i>a) Nagyváros</i>		
Nagyszében (1488)	5188	5470–5705
Segesvár (1488)	3100	3260–3410
Szászsebes (1488)	1250	1315–1375
Szászváros (1488)	870	918–958
Medgyes (16. sz. eleje)	1610	1698–17 773
Brassó (1489)	9518	10 016–10 470
Beszterce (1487)	3493	3685–3840
<i>Összesen</i>	25 029	26 362–27 531
<i>b) Oppidumok (1488–1516)</i>		
Borberek (1488)	665	732
(Al)Vinc (1488)	1221	1343
Szelindek (1488)	1133	1246
Nagydisznód (1488)	1446	1591
Kőhalom (1488)	971	1068
Szentágota (1488)	1205	1326
Nagysink (1488)	418	460
Szászkézd (1488)	1322	1454
Hétszék (1488)	8381	9220

	Összeírás alapján	Maximum
Nagyselyk (1516)	416	458
Kisselyk (1516)	875	963
Berethalom (1516)	1500	1650
Kétszék összesen (1516)	2791	3071
Feketehalom (1510)	1359	1495
Földvár (1510)	1191	1310
Prázsmár (1510)	1603	1763
Rozsnyó (1510)	1202	1322
Barcaság (1510)	5355	5891
Összesen	16 689	18 360
a/ és b/ összesen	41 579	44 526–45 241
Radna (16. sz. eleje)	162	178
Összesen	41 736	44 704–45 419

6. táblázat

Szászvárosszék egymással párhuzamba állítható helységei (1334–1539)

	1334 összes háztartás	1488 hospes	1488 szegény	1488 egyéb	1488 együtt	1532 hospes	1539 hospes	1539 szegény	1539 egyéb	1539 együtt
Szászváros	344	158	26	5	189	161	165	31	1	202#
Balamir	–	26	2	–	28	53	64	7	1	72#
Kásztó	64	49	2	3	54	41	47	12	1	60#
Berény	107	55	2	4	61	65	68	12	1	81#
Szereka	61	28	3	2	33	–	25	7	1	33#
Tordas	56	32	3	–	35	33	25	3	2	30+
Perkasz	35	34	3	1	38	48	37	4	2	43#
Romosz	255	70	10	7	87	52	40	18	2	60#
Alkenyér	–	49	6	4	59	68	43	11	1	55#+
Felkenyér	–	56	4	3	63	66	54	12	1	67#
Kudzsir (Volkány)	–	66	2	2	70	–	125	29	1	155#
Újfalu	–	54	2	2	58	37	–	–	–	–
Sebeshely	–	–	–	–	–	–	36	11	1	48#
Romoshely (Kisromosz)	–	–	–	–	–	39	34	11	2	47#

Megjegyzés: Az 1488. évi egyéb rovatba a pásztorokat, a molnárokat, az esetlegesen megemlített scolasticusokat, papokat (pópákat) vettük fel. Az 1539. évi egyéb rovatba rajtuk kívül még a kenézek kerültek. Az 1334. évi rubrika kiszámításakor a szászvárosi fürdőt, a beginanővért figyelmen kívül hagytuk. A # jellel azt akartuk kifejezni, hogy a települést 1539-ben románnak mondták. A + jel arra utal, hogy a helység lakói ugyanebben az esztendőben magyarok. Romoszon 1488-ban pápa is lakott. Wagner (372). Újfalu román alapításúnak tartja. Forrás: Berger 51–52., Stenner *i.m.* 112 (70.jegyz.), Quellen II. 282.

7. táblázat

Szebenszék egymással párhuzamba állítható helységei (1468–1536)

	1468 hospes	1468 ház	1488 hospes	1488 szegény	1488 együtt	1488 lakatlan	1536 mansio
Vurpód	80	80	56	6	62	1	45
Fenyőfalva	28	28	33	–	33	1	–
Kereszténysziget	200	196	176	6	182	2	101
Nagycsűr	78	88	78	4	82	2	50
Kakasfalva	42	42	31	2	33	–	17
Szenterzsébet	58	58	47	4	51	–	31
Nagydisznód	221	224	228	12	240	–	188
Hermány	16	16	28	–	28	–	32

	1468 hospes	1468 ház	1488 hospes	1488 szegény	1488 együtt	1488 lakatlan	1536 mansio
Kiscsűr	58	58	47	–	47	–	50
Kistorony	36	34	38	–	38	–	–
Szászújfalú	65	60	44	4	48	–	59
Oroszcsűr	15	14	12	4	16	–	–
Veresmart	47	46	56	–	56	–	66
Selimbér	56	54	46	2	48	1	38
Szelindek	184	180	167	19	186	5	131
Dálya	18	19	14	3	17	–	15
Fellak	–	23	22	–	22	2	–
Összesen	1202	1218	1123	66	1189	14	823

Forrás: Deutsch: *Zur Steuergeschichte ...* 70; Stenner *i.m.* 111–112; Berger 54–56; Rechnungen 26–27.

8. táblázat

A Barcaság háztartásai (Brassó nélkül) 1510-ben

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
<i>Oppidum</i>									
Feketehalom	203	6	4	16	–	7	16	213	236
Földvár	171	15	2	13	3	2	2	188	206
Prázsmár	241	8	3	12	4	10	16	252	278
Rozsnyó	170	18	–	14	–	7	9	188	209
Összesen	785	47	9	55	7	26	43	841	929
Falu	913	44	9	47	7	27	28	966	1047
Összesen	1698	91	18	102	14	53	71	1807	1976

Megjegyzés: 1) hospes, 2) szegény, 3) molnár, 4) pásztor, 5) zsellér, 6) egyéb (iskolamester, szolga, mezőőr, harangozó, egyházi vagy nemesi telek, apáca), 7) lakatlan telek, 8) 1–3. rovat összege, 9) 1–6. rovat összege.

9. táblázat

A hospes-, szegény- és molnárháztartások megoszlása a Barcaságban 1510-ben

	Települések száma	Háztartások száma	Arány (%)	Ebből város	Városi háztartás	Arány (%)
50–60	1	51	1,5	–	–	–
61–70	2	134	3,94	–	–	–
101–110	2	211	6,21	–	–	–
121–130	1	121	3,56	–	–	–
141–150	2	293	8,62	–	–	–
151–160	1	156	4,59	–	–	–
181–190	2	376	11,06	2	376	100
211–220	1	213	6,27	1	213	100
251–260	1	252	7,42	1	252	100
1548	1	1548	46,82	1	1548	100
(1591?)	–	(1591?)	–	–	(1591?)	–
Összesen	14	3355 (3398?)	100	5	2389 (2432)	71,57

10. táblázat

A Hétszék (benne a birtokok is) hospes-, szegény- és molnárháztartásainak a megoszlása 1488-ban

				Ebből városi		
	Települések száma	Háztartások száma	Arány %	Települések száma	Háztartások száma	Arány %
1–10	7	59	0,65	–	–	–
11–20	20	325	3,6	–	–	–
21–30	22	535	5,91	–	–	–
31–40	23	808	8,93	–	–	–
41–50	18	831	9,19	–	–	–
51–60	15	825	9,12	–	–	–
61–70	15	982	10,86	1	69	7,02
71–80	5	379	4,19	–	–	–
81–90	4	336	3,7	–	–	–
91–100	3	282	3,12	–	–	–
101–110	2	217	2,4	1	109	50,23
111–120	1	111	1,23	–	–	–
151–160	1	153	1,69	1	153	100
181–190	4	742	8,2	3	560	75,47
191–200	1	200	2,21	1	200	100
201–	5	2261	25	5	2261	100
<i>Összesen</i>	146	9047	100	12	3352	39,19

Megjegyzés: A táblázat az 1488-ban számba vett helységeket tartalmazza. Az omlási uradalom 7 településére csak átlagot tudtunk számolni, mivel az összeírás együtt vette fel őket (155). Talmácsot a falvak között tettük számba, noha 1453-ban oppidumnak nevezték (UB. V. 2818.sz.). Később azonban ezt a megjelölést elhagyták a neve mellől. Megjegyezzük, nagysága sem mutat városra. Ha ezt a helységet is a mezővárosok közé soroljuk, úgy a táj városainak a számát gyarapítani tudjuk, és valamelyest a népességen belüli súlyuk is növekedni fog. A végső eredményt nem befolyásolja számottevően ez a helység.

11. táblázat

A hospes-, szegény- és molnárháztartások megoszlása a Kétszék 18 helységében 1516-ban

				Ebből városi		
	Települések száma	Háztartások száma	Aránya %	Települések száma	Háztartások száma	Aránya %
21–30	2	50	3,34	–	–	–
31–40	1	37	2,47	–	–	–
41–50	1	44	2,94	–	–	–
51–60	2	117	7,81	–	–	–
61–70	5	326	21,76	1	67	20,55
81–90	1	85	5,67	–	–	–
91–100	1	100	6,68	–	–	–
101–110	2	213	14,22	–	–	–
141–150	2	287	19,16	1	144	50,17
239	1	239	15,95	1	239	100
<i>Összesen</i>	18	1498	100	3	450	30

Megjegyzés: A városok közé Medgyest, Kisselyket és Nagyselyket soroltuk.

12. táblázat

Az egy helységekre jutó népességszám az erdélyi vármegyék területén

Megye	Települések száma	A népesség minimális nagysága	Átlag	A népesség maximális nagysága	Átlag
Belső-Szolnok	194(?)	24 090	124	27 375	141
Doboka	160(?)	27 085	170	30 780	192
Fehér (Fogarassal)	309(?)	58 445	189	60 415	196
Hunyad	487	49 100	101	55 795	115
Kolozs	274	54 090	197	61 465	224
Küküllő	142	28 795	203	32 720	230
Torda	207	35 275	170	40 085	194
Összesen	1773	276 880	156	308 635	174

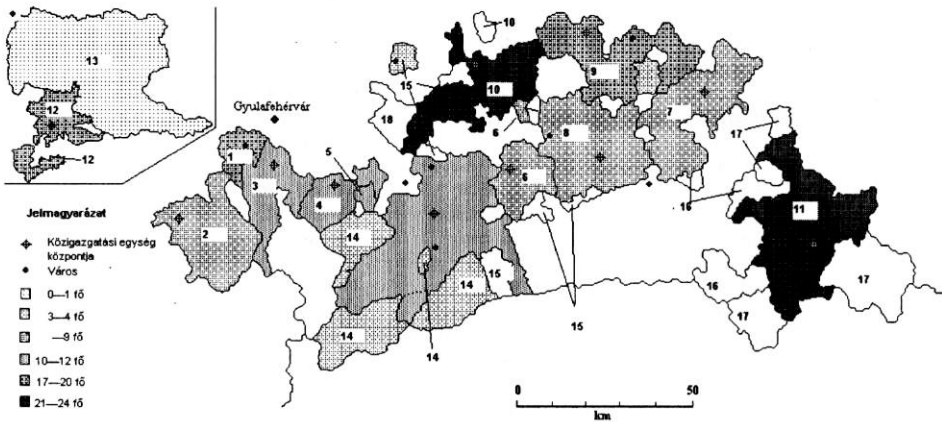
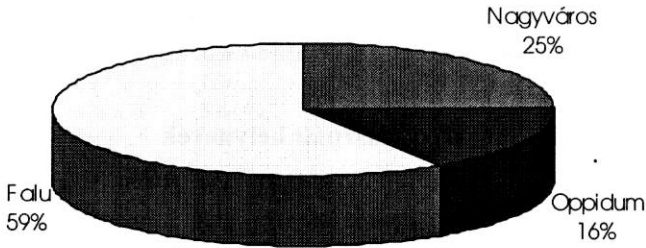
Forrás: Szabó: *i. m.* 69, 108 (73. jegyz.); Wagner: *i. m.*; Kubinyi: *i. m.* 158–159 (23. jegyz.); Erdély története. I. Szerk. Makkai László, Mócsy András. Bp. 1986. 608.

Gyakrabban használt helynevek

Magyar	Német	Román
Alkenyér	Unter-Brodsdorf	Şibot
Berethalom	Birtheim	Biertan
Beszterce	Bistritz	Bistriţa
Borberek	Weinberg	Vurpăr
Borgó		Prundu Bârgăului
Botfalva	Brenndorf	Bod
Brassó	Kronstadt	Braşov
Ecel	Helzeldorf	Aţel
Feketehalom	Zeiden	Codlea
Egres		Agrişu Mare
Földvár	Marienburg	Feldioara
Kerc	Kertz	Cârţa
Kereszténysziget	Grossau	Cristian
Kisdísznód	Michelsberg	Cisnădioara
Kisselyk	Kleinschelken	Şeica Mică
Kőhalom	Reps	Rupea
Kudzsir	Kidsir (Kuschir)	Cugir
Medgyes	Mediasch	Mediaş
Mese	Meschendorf	Meşendorf
Muzsna	Meschen	Moşna
Miklóstelke	Klosdorf	Micloşa
Nagydísznód	Heltau	Cisnădie
Nagykapus	Grosskopisch	Copşa Mare
Nagyselyk	Marktschelken	Şeica Mare
Nagysink	Grossschenk	Cincu
Omlás	Hamlesch	Amnaş
Orlát	Ortenbach	Orlat
Prázsmár	Tartlau	Prejmer
Radna	Roden	Rodna
Segesvár	Schässburg	Sighişoara
Szeben (Nagyszeben)	Hermannstadt	Sibiu
Szászhermány	Honigberg	Hărman
Szászkeresztúr	Kreutzdorf	Criş
Szászsebes	Mühlbach	Sebeş
Szászváros	Broos	Orăştie
Szászkézsd	Keisd	Saschiz
Szelindek	Stolzenburg	Slimnic
Szenterzsébet	Hammersdorf	Gusteriţa

Szerdahely	Reussmarkt	Miercurea Sibiului
Talmács (Nagyalmács)	Talmesch	Tálmaciú
Tordos	Thorendorf	Turdaş
Törösvár	Törzburg	Bran
Újegyház	Leschkirch	Nocrich
Vinc (Alvinc)	Unter-Wintz	Vinţu de Jos

A lakosság megoszlása



Az erdélyi Szászföld. 1. Vinc (Alvinc) kerülete, 2. Szászvárosszék, 3. Szászsebeszék, 4. Szerdahelyszék, 5. Szebenszék, 6. Újegyházszék, 7. Kőhalomszék, 8. Nagysinkszék, 9. Segesvárszék, 10. Kétszék, 11. Brassó és Barcaság, 12. Beszterce kerülete, 13. Radna-völgy, 14. Hétszékhez sorolt birtokok (az összeírásban megtalálhatók), 15. Hétszékhez sorolt birtokok (az összeírásban nem találhatóak), 16. Brassó templomának falvai, 17. Törösvári uradalom, 18. Az egresi apátságnak a szászokkal adózó falvai.

Miskolczy Ambrus

A „román jelenség” francia szemmel, avagy Catherine Durandin „trilógiája”

A „román jelenség” – hogy a nacionál-fenomenológiának ezzel a sokat használt, alaposan elkoptatott és még mindig rosszízű kifejezésével éljünk – a francia diskurzivitásban előkelő helyet foglal el. Ha arra a kérdésre keresünk választ, hová vezet a román valóságról szóló francia diskurzus, akkor először a francia történetírás nagy irányairól és egyéniségeiről kell szót ejtenünk.

Talán egyetlen történetírásra sem jellemző a szubjektivitás olyan mértékben, mint a franciára. Jules Michelet nemcsak önéletrajzi vallomásokkal szötte át műveit, hanem – a pszichohistoria hőse és áldozataként – magánéletének rezdüléseivel is átszötte elbeszélését, és ily módon történeti munkássága egyben ego-historia is. Fernand Braudel is szívesen idéz személyes emlékeket, ha egy-egy vitás kérdésben állást kell foglalnia. Az év könyvei pedig általában egyéni lelemény termékei: valami új, addig észre nem vett izgalmas mozzanatot képesek felvillantani a múlt szürkének látszó hétköznapjaiból. Ugyanakkor a stílusnak is nagyobb a jelentősége, mint például az angol, amerikai vagy német történetírásban – stíluson az egyéni diskurzus kialakításának igényét és a metaforák alkalmazásának leleményét értve. Nem véletlen, hogy a diskurzusanatómia mesterműve francia: François Furet munkája a francia forradalom historiográfiájáról. Ő tudja egy-egy találó mondattal úgy felfejteni egy-egy konstrukció belső ellentmondásait, hogy olvasójának a beavatás élményét biztosítja.

A francia történészek igazi terepe a nagy tér és a kis hely. Fernand Braudel szemlélete az egész glóbuszt felöleli, különböző autonóm, öntörvényű és saját időt élő szinteken vizsgálva a történéseket. Emmanuel Le Roy Ladurie egyetlen falu világába enged betekintést, miután lejárt a kistájakat vizsgáló monográfiák divatja. Az országtörténetek inkább kísérletek vagy kiadói megbízás termékei; íróik tollát mintha nem vezetné az a szenvedély, melynek átható erejét oly gyakran tapasztalhatjuk. Hiszen köt a kánon, és így gyakran valamiféle lexikonszerű „objektivitás” jellemzi őket. (Talán nem véletlen, hogy a legizgalmasabb modern Franciaország-történetet az oknyomozó és analitikus szemlélet jegyében Theodore Zeldin írta.)

Catherine Durandin román vonatkozású munkásságának¹ jelentőségét abban láthatjuk, hogy a francia diskurzivitas erényeit a nemzeti történelemre – jelen esetben a románra – alkalmazni tudja. És miközben a 19. század kutatói keserűen teszik szóvá, hogy az Annales-iskola *longue durée* szemlélete és a jelenkort vizsgáló politikatudomány között valamiféle szendvicshelyzetbe kerültek, az eszmetörténet művelői nem is idézik munkáikat,² Durandin ezt úgy hidalja át, hogy napjainkig szövi a múlt szálait, pontosabban a ma is élő problémák múltbeli dimenzióit tárja fel.

Munkái úgymond román részről heves érzelmi reakciókat váltanak ki. Román olvasói közül sokan – ahogy Párizsban mondják – dühösek, sokan – gondolom – még dühösebbek, miközben jó néhányan a legnagyobb tisztelettel nyilatkoznak diskurzusának eredetiségéről. Én, nem tagadom, csodálom.

¹ *Révolution à la française ou à la russe. Polonais, Roumains et Russes au XIX^e siècle.* Paris 1989. 346; *Histoire de la nation roumaine.* Bruxelles 1994. 167; *Histoire des Roumains.* Paris 1995. 573. Dolgozatunk a nemzeti mitológiákkal foglalkozó OTKA keretében készült. Rövidebb változata: *Francia diskurzus – román valóság. Catherine Durandin „trilógiája”.* Valóság 1998. 11. sz. 102–115.

² *Le XIX^e siècle en question. 1848 révolutions et mutations du XIX^e siècle.* 1991. 20.

Catherine Durandin első igazi nagy könyve – „Forradalom francia vagy orosz módra” – a 19. század derekának francia, lengyel, orosz és román diskurzusainak egymásba játszásáról szól. A különböző nemzeti diskurzusok versenyéről, arról, hogy miként viszonyulnak egymás másságához önmaguk identitásának meghatározásakor. A szereplők mind tudtak egymásról, hiszen elsősorban Jules Michelet és Edgar Quinet kelet-európai barátai. A szellemi együttműködés és vetélkedés belső dinamikáját szépen meg is jeleníti a szerző, amikor először a francia populista messianizmusról ad képet, majd arról, hogy miként jönnek „a másik Európából” Párizsba forradalmat tanulni, átvéve a francia modellt, egyben annak igyekezetével, hogy felülmúlják. A francia 1848-i forradalom csődje keserű kiábrándulást hoz magával Nyugaton, hogy aztán Keleten az orosz forradalmárok a francia forradalmi örökség igazi folytatóinak vallják magukat, élve a franciák „barbár”-kultuszával, a fiatal népek iránti csodálatával, ami az 1960-as évek „harmadik világ”-kultuszára emlékeztet. Durandin ennek a tapasztalatnak birtokában is tudott olyan élesen nyilatkozni a 19. századi francia romantikusok kelet-európai rokonszenvei kapcsán: „A francia gondolkodás gyarmati jellegű, anélkül hogy észrevenné.” Ugyanakkor a perifériák modellkövető magatartásának is hasonlóan éles diagnózisát kapjuk.

Catherine Durandin diskurzusának sodró ereje magával ragad, ugyanakkor, mint „levéltári kukac”, aki ama bizonyos szendvicshelyzetet szívből utálja, az egykorú üzenetek polifóniájának megjelenítését hiányolom. A diskurzivitás nagy erénye ugyanis bizonyos fő vonalak, eszmei vonulatok kristálytiszta rajzolata, de közben háttérben maradnak olyan másodlagosnak látszó mozzanatok, amelyek óhatatlanul másfelé vinnék a fő vonalat, vagy olyan háttérret adhatnak, hogy az összkép színezete is némileg módosul. Más szóval, miközben az elemző történész az elemzett diskurzust a maga nyelvére ülteti át, néhány lényeges mozzanatát is átértelmezi, rekonstrukció helyett kiemeli azokat a korabeli kontextusból.

„1846, Franciaország unatkozik” – olvashatjuk Durandin első igazi könyvében. Egyik francia recenzense ezt szó szerint vette, és meg is bírálta, kifejtve, a szerző nem tud arról, hogy a Loire abban az évben kiöntött, a politikában pedig a választójog kiterjesztésével foglalkoztak.³ A félreértés oka talán az is, hogy Durandin idézett állítását nem tette idézőjelbe. Hiszen Lamartine bon mot-ja ez, ő találta ki ezt a gyakran idézett közhelyet, amelynek eredetét el is felejtettük.⁴ Ugyanakkor Tocqueville is szóvá tette emlékirataiban, hogy a hatalmas levők unatkoztak, miközben lenn a politikai életet már könnyen észrevehető lázas tünetek jellemezték.⁵ Közben mindketten érezték, hogy nagy megrázkódtatás közeleg. Csak míg Lamartine valamiféle romantikus spleennek, a gnosztikus gyűlölet eme jellegzetes formájának adott hangot, Tocqueville arisztokratikusan fanyalgott, ahogy végigfanyalgotta aztán 1848–49-ben külügyminiszterkedését is. Egyébként a francia politikai életnek ez a kétarcúsága, amelyet Tocqueville azért tett szóvá, hogy kifigurazza Lajos-Fülöp király önteltségét is, mert nem ismerte fel, mi közeleg, már 1837-ben Szemere Bertalannak is feltűnt, és véleményét azért is idézem, mert bármelyik francia kortárs elfogadhatta volna, és tegyük még ehhez hozzá, kár, hogy mai francia történészek írásaikban oly kevéssé hasznosítják a keleti utazók ottani élménybeszámolóit. Nos Szemerét meglepte, hogy milyen csendes világba került: „Azon lázongó mozgalmakról, mikkel a hírlapok Európát oly sűrűn rettentgetik, Párizs népe semmit sem tud.” A júliusi forradalom bűvkörében élnek, „a francz nép mindig 1830-rul beszél, innen számlálja életét.” Mert: „1830-ban adott a nemzet magának chartát, királyt és erőt. Addiglan nem volt, mint azóta, fő a nemzet akarata, cél a nem-

³ Jean-Yves Mollier *ism.* 1848 *révolutions et mutations du XIX^e siècle.* 1991. 133.

⁴ Fauquet: *Michelet.* 292.

⁵ Tocqueville: *Souvenirs.* 45.

zet boldogsága, intéző az ország érdeke. [...] Itt kezdődik a polgárualkodás; elvek, mik alapjai a jelen állapotnak, szentek.” Viszont: „A francz ifjúság legindulatosban óhajtja s követeli a respUBLICÁT s tőle legtávolabb van. Minden tudományt kívülről szív be, s azt inkább tudja, semmint érti, inkább megtanulta, semmint áthatotta saját lelkét, hol az igazság s erkölcs él, nem fejt ki.” De aztán kiderül, hogy nemcsak ez az ifjúság elégedetlenkedik, az elégedetlenség szelleme szélesebb körben él. „Franczország mozgalmainak mi egyik oka? A nép az abc után mindjárt philosophiát hall. Nagy hiány van itt népnevelésben, kezdet és vég egymást éri, ki olvasni megtanult, egyenesen, közbeeső, összekötő ismeretek nélkül népjog s országtudományal foglalkodik, miből az elveket kiválogatja tetszés szerint, nem ítélet után.”⁶ Amit viszont Szemere nem tapasztalhatott, az éppen a vésszesen közelgő válság elhárításának és megelőzésének igyekezete volt. A gnosztikus unalom belső dinamikáját talán Émile Ollivier majdani forradalmár és a bonapartizmus liberalizálója 1846-i napjőbejegyzése érzékelteti a legjobban: „Az élet állandó szenvedés, hasztalan törekvés oly eszményre, amely nem e világról való. Az egyetlen eszköz, hogy itt letöltsük a kimért időt, ha magas hivatást vállalunk, nagylelkű szerepet.”⁷

Bár az említett recenzió azt is felrója Durandinnek, hogy nemcsak Jules Michelet – általa elemzett – „A Nép” című műve az egyetlen, amely a francia értelmiségiek lelkiállapotát tükrözi a forradalom előestéjén, nem tud megnevezni ilyen jelentőségű művet, amely éppen annak akarta elejét venni, hogy két nemzet alakuljon ki, az ország végzetesen kettészakadjon gazdagokra és szegényekre. Remekbe sikerült Durandin elemzése, de mintha a kiadói szerkesztő túl meghúzta volna. Ugyanis csak azokat a részeket olvashatjuk az idézett műből, amelyek Franciaország gyengeségéről szólnak (24–25.), holott Oroszország és Anglia is mint „gyenge óriások” szerepelnek, és mindez azért, hogy nyomatékossítsa, amit már idéz a szerző, bár sajtóhibával: „Csak egy legyen Franciaország, egy pillanat; olyan erős már, mint a világ.”⁸ (25.) A francia populizmus jellemzésére érdemes lett volna az angol világ michelet-i torzképét talán alaposabban bemutatni. Roland Barthes például ezt az anglofóbiát meg is említi azon a listán, amelyet az 1840-es évek Michelet-féle kispolgári credójának jellemzésére állított össze⁹ – 1954-ben –, és akkor meg lehetett volna említeni, hogy ebből a cárelleenség – valamilyen okból – kimaradt, míg most Durandinél éppen ez szerepel teljes súlyával.

A diskurzivitás említett veszélyére talán Michelet a legjobb példa, pontosabban az ő hatalmas életműve, szubjektivitásának: belső kételyeinek és romantikus nacionalizmusának, fakadó ellentmondásainak rejtett vagy éppen nyílt jelenléte. Ezért nem osztom egészében Durandin ama véleményét, mely szerint Michelet a román fejedelemségekben a nagy példát szerette volna „újrajátszani” (125.), román legendája – a havaselvi forradalmárok török fogságának története – pedig „a francia forradalom restaurációjára való nosztalgikus felhívás”. (89.) Ezt így Michelet nem jelentette ki.

A nagy francia forradalom Michelet-nél – mint Durandin is hangsúlyozza – a Jog, a Törvény, az Igazság kinyilatkoztatása. Mozgósító példa lehet, de megismételhetetlen. Michelet maga is az emberi gyarlóságnak róttá fel bukását. Ezért magasztalta fel és marasztalta el hőseit: a jakobinusokat. Más forradalom híve volt. Ritkán nevezte meg, a „Francia Forradalom történeté”-ben is csak egyszer, ime: „Rousseau és Robespierre klasszikus forradalma biztonságban

⁶ Szemere Bertalan: *Utazás külföldön*. I. Pest 1845. 200–201, 206–207.

⁷ Émile Ollivier: *Journal. 1846–1869*. I. Szerk. Theodore Zeldin, Anne Troisier de Diaz. Paris. 1961. 1.

⁸ „Que la France soit encore un instant, elle est forte comme le monde...” Helyesen: „Que la France soit une, un instant: elle est forte comme le monde.” Jules Michelet: *Le Peuple*. Paris 1974. 74.

⁹ Roland Barthes: *Michelet*. Paris 1988. 9.

él-e majd a Saint-Honoré komor termék biztonságában, anélkül hogy számot vetne a másikkal, a romantikus forradalommal, amely zavarosan morajlik a falakon túl, miként az Óceán?”¹⁰ Ez a romantikus forradalom a szegények és gazdagok szolidaritásán nyugvó társadalom megvalósítása, harcban a külső ellenséggel. Ennek volt Michelet a prófétája, miközben a népek önvédelmi harcát is magasztalta, ami ugyanakkor társadalmi forradalommal is járt. Veszélyeztette a társadalmi egységet és biztosította is. E kétértelműségnek Michelet nagyon is tudatában volt. Ugyanakkor igaza lett Durandinnek, hiszen Michelet „A Nép”-ben is azt fejtegette, hogy Franciaország váltja meg a világot, Franciaország önmagát tanítja, és ennek logikus következménye, hogy a világ Franciaországgá válik. Csakhogy akkor eltűnik a másság mint az önmeghatározás viszonyítási alapja. Íme: a partikularizmus és univerzalizmus azonosításának kísérlete, minden romantikus nacionalizmus feloldhatatlan ellentmondása. Michelet lengyelekhez fűződő kapcsolataiban ez élesebben kiviláglik. És ahogy ennek belső dialektikáját megjeleníti Durandin, az könyvének egyik legjobb része. Michelet a lengyel emigránsok messianizmusából is merített ihletet. De számára a lengyel ügy csak „tiszteletre méltó” és nem példa, így „miközben magához ölelte Lengyelországot, el is tisztította”. Annál is inkább, mert Mickiewicz a számára egyre gyűlöletesebb Napóleon-kultuszt hirdette, és a lengyel történelemben túl erősnek látta a katolikus egyház hatását, miközben ő a népet és nem a nagy embert tartotta történelemalakító erőnek, a papok ellen pedig valósággal keresztes hadjáratot hirdetett. Innen Michelet „sunyi megvetése” (75.) Kosciuszko iránt, amit még senki nem mert így szóvá tenni, mint Catherine Durandin. A románokban viszont – ugyancsak Durandin szerint – „a jó tanulót” szeretete. De vajon csak azt?

„A román fejedelemségek, Moldva és Havasalföld archaizmusa nemsokára elragadtató perspektívát kínál: azt, hogy a jelenben meg lehet valósítani az eredeti radikalizmust, 1848-at 1789-cel helyettesíteni. Ez a megnyugtató jövő magyarázza, hogy Michelet miért tudott legendáriumban a moldvai–havaselvi mártír nemzetnek Oroszországhoz és Lengyelországhoz hasonló helyet biztosítani.” (90.) Valóban, Michelet eme 1854-i legendás kötetében, amely 1878-ban magyarul is megjelent – a román legenda nélkül! –, a román nép állapotáról szólva azt a benyomást keltette, mintha a román a forradalmi program kivitelezésével kisbirtokos nemzetté lenne alakítható és az orosz ellen fegyverre fogható, hiszen ha a forradalmárok szabadságot és földet ígérő propagandája mellé Franciaország 1848-ban fegyvert adott volna, akkor az egész népet felkeltették volna Oroszország ellen. Mindez egybehangzik Durandin ítéletével, annál is inkább, mert Michelet román barátai tökéletesen megtanulták a Mester nyelvét, méghozzá szívhez szólóan. Mégis – úgy látom – Michelet nem „hasonló”, hanem külön helyet biztosított a román nemzetnek, amely nemcsak „jó tanulót”, hanem „jó beteg” is volt. Hiszen az említett román legenda éppen a cári hatalom erkölcsatlenségét kellett hogy példázza, azt, hogy miként él vissza erejével. A román pedig „feláldozott nemzet”-ként mutatta be a Mester, hangsúlyozva, hogy „Magyarországnak és Lengyelországnak legalább megvolt a szenvedéseikért járó dicsőség, nevük bejárta a világot”. A feltámadás, az újjászületés igénye Michelet egész életét átszötte. Reneszánsz-felfogása is ehhez kapcsolódott. Tragikusan korán elhunyt fiát, második házasságából, Lázárnak nevezte. Felesége számára az a beteg volt, akit ő gyógyít meg, egyszerre játszva a férj, az apa, a gyermek, a tanító szerepét, mint ezt Jeanne Calo oly érdekesen bemutatta.¹¹ Úgy látszik, hogy a Michelet-diskurzus némileg a szendvicshelyzet áldozata is lett, amikor a kelet-európai legendák elemzése kapcsán nem derül ki világosan, hogy

¹⁰ Jules Michelet: *Histoire de la Révolution française*. II. Paris 1952. 408.

¹¹ Jeanne Calo: *La création de la femme chez Michelet*. Paris 1975. 11–13.

Michelet eme írásaival a fenyegető bonapartizmus ellenében a francia liberalizmus utóvédharcát is vívta. A cárban ugyanis Napóleon Lajos szövetségesét látta, a fegyverek erejével is rendelkező pápát. 1851 novemberében írt román legendáját nem is tudta kiadni először, csak 1853-ban, majd 1854-ben az „Észak demokratikus legendái” című – lengyel és orosz legendáját is újraközlő – kötetben, amikor a hivatalos francia politika Oroszország ellen fordult, hogy aztán a nyugati hatalmak a román fejedelemségeket a Konstantinápoly felé vezető szárazföldi utat elzáró ütközőállamokként karolják fel, és a dunai hajózás szabadságának biztosítása érdekében Moldvának visszaadják Dél-Besszarábiát. A michelet-i diskurzus találkozott a gyűlölt bonapartizmus hatalmi politikájával, hiszen ez utóbbi azért mindig is figyelt a közvéleményre. Michelet a krími háborúban „Kelet barbár kereszténységének a civilizált Nyugat fiatal társadalmi hite elleni háborúját” látta, mint ezt 1854-ben a francia forradalom női hőseiről szóló kötete előszavában fejtegette. Ugyanakkor – ekkortájt román legendájának függelékében – az 1848-i havaselvi forradalom apostolait megdicsérte, hogy – miután „nem volt idejük, mint nekünk, a bölcselkedésre” – fel akarták szabadítani a jobbágyokat, és Franciaországnak róttá fel, hogy nem adott fegyvert, mert akkor az egész nép felkelt volna Oroszország ellen.

Michelet és a románok egymásra találása is éppen olyan kétértelműséggel terhes, mint lengyelbarátsága. A barbárkultusz egyben önkultusz is volt, hiszen nemcsak fáradtnak nevezte magát, hanem olykor barbárnak is, így utalva önnön néphez közelségére. A román nép, bár olykor az életerős fiatal nép benyomását kelti, mégsem így jeleníti meg mindig. Catherine Durandin hangsúlyozza is: „A románság másik arca a panaszkodás és a rezignáció.” A híres *Miorița* (*A báránka*) című népballada értelmezését hozza fel példaként. Nagyon találóan. Hiszen kevés olyan tanulmányt írtak a *Mioriță*ról, amely ne említené, hogy a román népballadát Jules Michelet tárta az európai közvélemény elé, mégis okkal szólhatunk „elfelejtett” Michelet-ről. Mert ha akad is olyan „kutató”, aki azt hiszi, hogy Alecsandri fordítása és Michelet változata azonos,¹² nem így van, lényeges tartalmi eltérések is találhatók bennük. Ugyanakkor a francia változat tartalmi bemutatását általában mellőzi a szakirodalom. Még akkor is, ha a legismertebb „mioricológus”, Adrian Fochi szerint maga a szöveg „több vonatkozásban is jobb, mint – a balladát először, saját csiszolásában közléte – V. Alecsandri fordítása”¹³, amely 1855-ben látott napvilágot, ugyancsak Párizsban. Durandin sem tette szövé, hogy e balladának Michelet olyan változatát kapta kézhez, amely eltért az Alecsandri „eredetijétől”. Csak jelezte, hogy ő a Mircea Eliade által közölt változatot teszi közzé, és ez nem azonos azzal, amelyet Michelet közölt. De részletekre nem tért ki.

De miről is szól a híres ballada?

A cselekmény egyszerű. Illyés Gyula fordításában lássunk egy-egy szép részletet. A következőképpen kezdődik:

„Havas csúcsától, / menny kapujától / völgyi vidékre / jő, jődögél le / három kis pásztor, / ki-ki falkástól. / Köztük egy moldvai, / vala egy vrancai / s egy odaáti, / magyarországi.” A magyarországi *ungurean* a szövegben jelenthet erdélyit is, hiszen Erdélyt Magyarországnak is nevezték a két dunai fejedelemségben. A moldvai ellen a két másik pásztor összeesküvést sző, hogy „életét elveszik / több-szebb juháért, / göndör kosáért, / kezes lováért, / komondoráért”. De az áldozat báránkjája, miután bánatában három napon keresztül nem evett, elárulja gazdájának, hogy mi készül. Mire a pásztor végrendelkezik: „Báránkám, mondjad, / ha már táltos vagy, / mondjad fennen meg / mind a kettőnek, / muharos halmon, / ha meg kell halnom, / te-

¹² Al. Piru: *Surizătorul Alecsandri*. București 1991. 127

¹³ Adrian Fochi: *Miorița*. București 1964. 135.

gyenek itt le, / engem a földbe, / itt a karámnál, / az esztenánál, / hadd halljam, messzi / kutyám ugatni. / Még csak egyet kérj: / legyen fejemen / furulya, makkfa, / oly lány a hangja, / furulya, csontból, / olyan búsan szól, / furulya, bodza, / szól tűzlobogva! / Ha majd felkél a szél, / ha majd sípjukhoz ér, / juhomból összeáll, / vércsöppet sírdogál, / meggyászol majd a nyáj. / Én gyilkosimról / pedig ne is szólj: / mondjad el fönne, / esküdni mentem, / világszép mátkám / tündérkirálylány; / hogy összeadtak, / lehullt egy csillag, / a vőfélyem volt / a nap meg a hold, / volt a násznépem / fenyőfa szépen, / nagy hegyek – papjaim s a muzsikásaim / ezer madárka / s csillag – a fákllya!” Aztán azt is meghagyja hű báránkjának a pásztor, ha keresi őt az öreg édesanyja, akkor neki is mondja el ugyanezt, de hallgassa el a csillaghullást.

A Michelet-féle változat: *La petite brebis* is három pásztorról szól. A mennyország szájánál, „azaz” – Michelet jegyzete szerint – „a boldog moldvai haza bejáratánál, az erdélyi határon” találkoznak. A nagy eltérés a pásztorok hovatarozásának a megjelölése: az egyik moldvai, a másik magyar, a harmadik vranceai székely! – olvassuk. Egyébként minden úgy történik, mint Alecsandri változatában. Azonosak a költői képek is.

Michelet tehát – a korban oly divatos – „a fajok harca” tézisének megfelelően stilizálta át a román népballadát. Ez azonban nem az ő, hanem Rosetti „érdeme”. Őtöle kapta a balladát és azt az értesülést, hogy Vrancea a Székelyföldön található, Erdély és Bukovina határán, miközben Vrancea éppen a moldvai és havaselti határvidéken élte önálló életét. Így miközben a forradalmárok a nemzeti messianizmus ígézetében a Dnyesztertől a Tiszáig való határokról álmodtak, nem figyeltek saját hazáik valóságára, először akarták megteremtetni a nemzeti államot és aztán megismerni, hogy mit foglal magában.

De nemcsak „a fajok harcát” olvasta ki Michelet a balladából. Egészében idézzük véleményét a *Mioritáról*. „Ez jellege szerint nagyon régi ének, szent dolog és szívszagatóan megható. Mélyen érezzük, amiről az előbb beszéltünk, az ember és a teremtett világ [= création = természet] szeretetteljes testvériségét. Ugyanakkor – meg kell mondanunk – jelen van, és ez sajnos nemzeti vonás, valami könnyű rezignáció. Az ember nem vitatkozik a halállal; nem vág hozzá rossz arcot, elfogadja, könnyedén feleségül veszi »ezt a királylányt, a világ jegyesét«, és zokszó nélkül megházasodik. Tegnap lépett ki a természetből, és úgy látszik, ma édesnek találja a kebelére való visszatérést.”¹⁴ Íme: a „jó tanuló” egyben „jó beteg”. Ez a vallomás több mint pusztán esztétikai élmény; a romantikus reintegrációs modellbe illeszkedő mozzanat. És amire ki lehet még térni, egyik állomás Michelet természetszemléletének fejlődésében, azon az úton, mely az 1830-as évek dogmatikus természetellenességétől az 1850-es évek derekának panteizmusához vezet. A román nép természethez való közelségéről szóló tudósítások, melyeket román barátaitól kapott, éppen panteizmusában erősítették meg. És aztán útjaik el is váltak. A francia messianizmus kifulladt, a revánspolitika előtörténete lett, mint ezt Catherine Durandin ugyancsak kíméletlen őszinteséggel fejt ki, bár talán azt is be lehetett volna mutatni, hogy ezt maga Michelet is miként érezte meg előre Franciaország katasztrófája nyomán, miközben szabadság és szükségszerűség azonosításának – meddő – igyekezetében ez utóbbi borzalmas arca jelenik meg a horizonton.

Catherine Durandin módszerének köszönhetően az elmúlt évek legsikerültebb újkori Románia-történeteit tette közzé. Első látásra egymást részben átfedő munkáknak tűnnek, hiszen a modern nacionalizmust állítják előtérbe az 1840-es évektől napjainkig ívelő fejlemények elemzése során, mégis inkább kiegészítik egymást, a szemléleti és módszertani azonosság ellenére. Az első – „A román nemzet története” – inkább vallomásos esszé. A második – „A románok

¹⁴ Michelet: *Oeuvres complètes*. Paris 1893–99. XVI. 275–276.

története” – kortörténeti értekezés. Paradox módon – úgy tűnik – mintha az első esetében, amikor belülről mutatja be a román világot, nagyobb távolságot tartana, mint amikor kívülről vezet be „a románok idejébe”.

Az idő változás. Egyben a változáshoz való viszony is. A „románok idejét” Kelet és Nyugat közötti helyzetük határozza meg. A változás és az állandóság igénye jellemzi. E kettő feszültsége adja a román történelem dinamikáját. Catherine Durandin ennek legjobb megjelenítője. Technikája az ellenpontozás. Előadását a látszat és valóság dialektikájának érzékeltetése hatja át.

A román nemzetnek Nyugathoz való viszonyát – írja Durandin „A román nemzet történeté”-ben – „az utánzás és a védekező elhárítás” jellemzi. „Az utánzás haladó demokratikus akaratához kapcsolódik. A nyugati modell elvetése a függőséggel szembeni ellenérzésből táplálkozik.” Három sorsfordító esemény anatómiájával érzékelteti a szerző azt, amit jobb szó híján fejlődésnek nevezhetünk, hiszen a román elitek egyre hatékonyabban tudták céljaikat kivitelezni. Az 1848-i forradalom az első, az 1877-i függetlenségi háború a második és az első világháború, majd az azt követő fejlemények sora a harmadik alapító esemény. Mindhárom elemzésében nagy szerepet kap a román táji-történeti tagolódás összetettségének elemzése.

Durandin diskurzivitását némileg behatárolja az eredeti források ismerete. 1848 történetébe nem ásta be magát olyan mélyen. Oka lehet ennek az is, hogy szívesen használ francia diplomáciai forrásokat. A francia diplomaták és publicisták azonban nem mindig érzékelték a valóságos fejleményeket. A francia diplomáciának nem volt olyan tevékeny képviselője, mint az angolnak, maga a bukaresti konzul, Colquhoun, aki a Palmerston bizalmát messzemenően élvező konstantinápolyi követtel, Canninggal működött együtt. Ugyanakkor – és ezt ki kellett volna emelni – a francia diplomácia a párizsi Czartoryski-emigráció ügynökhálózatára támaszkodhatott. A nagy lengyel emigráns pedig következetesen igyekezett a cári birodalmat ellensúlyozni akaró ütközőzónát kialakítani, és ez a lengyel politika hatott a románra is. Durandin találóan hangsúlyozza, hogy olyan francia modellt próbáltak a havaselvi román forradalmárok átültetni, amely modell már maga sem lehetett egyértelmű. Ugyanakkor mintha eltúlozná Michelet hatását. Túlzás a havaselvi forradalom kiáltványát „az 1848-i michelet-i ideológia abszolútumának szövege”-ként értékelni, olyannak, amely a Mester két évvel korábban írt „A nép” című művét próbálná maximális programként felvázolni. E munka különös utópia, mert olyan helyzetelemzés, amelyből hiányzik a korabeli agrár Franciaország két kulcsfigurája, a modernizáló nagybirtokos és a pap. Michelet ekkor már megírta dühödt kirohanását a jezsuiták ellen, és egyre inkább a papokban látta minden rossz okát. 1848-ban hamar felhagyott a kezdeti lelkesedéssel, és dermedten figyelte a fejleményeket. A román forradalmárok a nagybirtokost nem iktatták ki az életből, még képzeleti síkon sem. A pap pedig az 1848-i forradalom egyik főszereplője volt. A bukaresti érsek lett a kormányfő is, aki – bár a forradalmat, amikor csak alkalma nyílott rá, elárulta – mellőzhetetlen volt. A forradalmi agitációban pedig a falusi papok játszottak óriási szerepet. Ugyanakkor Michelet alakja a továbbiakban is rátelepszik a román forradalom értékelésére, amikor 1854-ben a románt „feláldozott nemzet”-nek minősítette, és a román passzivitást emelte ki. Márpedig éppen Erdély a példa, hogy megfelelő feltételek esetén mennyire nem riadtak vissza a fegyveres harc kockázatától. (Az csak elírás, hogy Erdély 1526-ig független volt, aztán a 17. század végéig török pasalik lett. Elírás az is, hogy Samuil Micu-Klein, Petru Maior, Gheorghe Șincai unitus püspökök lettek volna. – 44–45.)

Kitűnően sikerült annak bemutatása, hogy 1848 után a két román fejedelemség milyen szerepet játszott a nagyhatalmak játékában. Méltán emeli ki a szerző a bukaresti vezetők rátermettségét. A román elit 1866-ban jó érzékkel talált olyan fejedelmet Hohenzollern Károly személyében, aki maga is vállalta a kockázatot, amikor Románia függetlensége kivívhatónak bizonyult. Helyzete nem tűnik könnyűnek a belső bizonytalanság közepette. Érdekesekek a Durandin

által idézett 1876-i bukaresti francia követi jelentések, melyek szerint a parasztság nyomora még sohasem öltött ilyen arányokat, és a cár – ha akarná – egyszerűen elfújhatná trónjáról az uralkodót, a lakosság pedig lelkesen üdvözlölné az orosz katonákat. Hogy mi lehetett ennek a valóságfedezete, azt érthető módon nem vizsgálták a román történészek, a helyzet úgymond kényes jellege miatt. A fejlemények ismertek: Románia engedélyezte a cári hadsereg felvonulását a Balkánra, majd kinyilvánította függetlenségét, maga is megtámadta egykori hűbérurát, nagy szerepet játszott a bulgáriai csatatereken, de Oroszország újra bekebelezte Besszarábia déli részét, amelyet az 1856-i béke ítélt a még önálló moldvai román fejedelemségnek (miután Besszarábiát 1812-ben csatolták a cári birodalomhoz), végül Románia megkapta Dobruzdzsát, és ezzel kijáratot nyert a Fekete-tengerre. Amíg 1848–49-ben Nyugat tehetetlensége volt a román frusztráció oka, most annak aktivitása, az, ahogy Andrassy Gyula kezdeményezése nyomán Berlinben nemzetközi kongresszust hívtak össze, elsősorban Oroszország figyelmeztetésére, és ezen Románia belügyeibe is határozottan beavatkoztak, amikor elrendelték a zsidók emancipációját. Durandin szerint ez az intézkedés „úgy tűnt, hogy az áldozatot, az orosz háborúban feláldozott Romániát hóhérrá alakítja, olyan Romániává, amelyet azért támadnak, mert egy nem integrált és nem elismert népeiséget sanyargat. Ez heves ellenállást váltott ki, és xenofóbiával, valamint autochtonizmussal vegyes nacionalista önvédelemre ösztönzött.”

Nem véletlen, hogy 1914-ben a román külpolitika megítélésében két irányzat került egymással szembe. Az egyik Besszarábiát szerette volna visszahódítani, a másik Erdély megszerzésére tört. A szenvedélyes belső küzdelem az eliteket jellemezte. Durandin szerint „a harcias hangulat mesterséges volt”. Még 1916 augusztusában is, Románia hadba lépésének küszöbén a francia megfigyelők úgy látták, hogy a hadsereg és az értelmiségiek lelkesednek. Románia egy időre megint áldozat lett, hiszen Oroszország 1917 elején már nem tudott támogatást nyújtani, a nyugatiak pedig képtelenek voltak dél felől segíteni. 1918. december 1-jén azonban Berthelot, aki Romániában olcsó gyarmatot látott, bevonulhatott Bukarestbe. „Nagy-Románia megvalósítását, Havaselve, Moldva és Erdély egyesítését egyetlen nemzetállamba az antant eltúrte, a románok pedig megvédték a történeti jogra hivatkozva a versailles-i békekonferencián.” Ezzel zárja Durandin „A nyugatos gesztus avagy ártatlanok ideje” című fejezetet. A következő: „A kárhoztatottak ideje” pedig 1918–20-tól napjainkig követi a fejleményeket.

Hogy ez a cezúra túl éles, maga Durandin is érzékelteti, amikor áthajlasként az 1878-i fejleményekhez tér vissza, bemutatva azt a tranzakciót, amelynek során a román állam Bismarckkal megegyezett a zsidók rovására. Az állam megváltotta a csödbe ment német vasúti részvénytársaság részvényeit, cserébe a kollektív zsidóemancipáció helyett csak egyénire kellett sort keríteni, azaz egyénileg kellett kérvényezni kinek-kinek a román állampolgárságot, és aztán várhatott... 1921-ben viszont már el kellett fogadnia a román kormánynak a zsidók egyenjogúsítását, annál is inkább, mert olyan területekre tett szert, amelyek zsidósága teljes jogú állampolgára volt az Osztrák–Magyar Monarchiának.

Kik vagy inkább mely hatalmak azok, amelyek kárhoztatták Romániát? Mindenekelőtt Szovjetország és vele a baloldali nyugati közvélemény. 1924-ben Dél-Besszarábiában például bolsevik támogatással felkelés robbant ki, és a véres megtorlás nagy felháborodást váltott ki. Ennek terméke lett Henri Barbusse „Hóhérok” című könyve. Ugyanakkor a hivatalos Nyugat is kritikus volt. A francia külügy egyik képviselője 1932-ben úgy nyilatkozott, hogy bár Románia nagy ország, „holt teher a mi politikai rendszerünkben”. A francia politika az ország gazdasági életének ellenőrzésére tört, úgy vélve, hogy tanácsaival megteremti a bizánci örökség: a politikai intrikálás és a meddő politikai szócsaták leküzdésének feltételeit. A román rossz közérzet alapja az önértékelés kettősségében rejlett; miközben a Nyugattal való egyenlőséget hirdették, tudatában voltak elmaradottságuknak. A nemzetközi árviszonyok miatt az ország

nyersanyagforrásai nem segítettek. Ebben a helyzetben a jobboldali radikális mozgalmak „a jelen helyett a Történelmet ígérik, és az elidegenedés valósága ellenében a szellemi felszabadulás nyugalmát” – írja találóan Durandin (92.), aki a második világháború, majd a katasztrófa felé vezető fejlemények és az 1944. augusztus 23-i felkelés tárgyyszerű összefoglalása után következő három év fejleményeit „Az ítélőbírák ideje” címmel tárgyalja, és a jó riporter tömörségével mutatja be az eseményeket. Főleg a hatalmi játékok kötik le a figyelmét. Az olvasó jól jár, a múlt is – sajnos. Mert nem tér ki bővebben arra, hogy a magántulajdon felszámolása milyen negatív következményekkel járt. A börtönvilág borzalmai is elvesznek a politológiai okfejtésben. A jó stílus hátránya az is, hogy a primitív banalitásnak valami rendkívüli aurát ad. Például Ceaușescu „prométheuszi voluntarizmusa” már-már földöntúli dimenziót kölcsönöz oly sok idétlen vicc még idétlenebb hősének. Ettől függetlenül a szerencsétlenül járt diktátor – ki tagadná – még lehetett nagyszerű homo politicus. Hiszen milyen szépen mosolyognak egymásra Sztálin utolsó tanítványa és a nyugati államférfiak a régi fényképeken.

Érdekes olvasmány számunkra is „1968 nyarának nagy játsszmája”, de érdemes lett volna kitérni arra, hogy a nyugati diplomácia miként próbálta kijátszani a román kártyát Moszkva ellenébe, és ki tudja, hogy ennek milyen napjainkig ható káros következményei vannak. Arról viszont fellebbenti a fátylat Durandin, hogy miközben a hivatalos román politika elvetette a peresztrojkát, a román gazdaság szovjet nyersanyagoktól való függősége fokozódott. A legjobb részek a nacionál-kommunista diskurzusról szólnak, a történelemnek arról a kisajátításáról, aminek legnagyobb paradoxona, hogy amikor Ceaușescu vajdai szimbólumokkal hadonászott, egyszerre tetszelgett a dák régmúlt és a kommunista jövő letéteményesének pózában.

1989 decemberének végén új idő kezdődik: a reformoké és a kudarcoké. „A szegénység a neheztelés nacionalizmusát táplálja.” (130.) Mindenki a Nyugathoz akar csatlakozni, de melykhez? – kérdi Durandin, miközben jelzi, hogy „a politikai diskurzusok nagy hiányzója az egyén és annak szent jogai”. (136.) Ez az antiliberalizmus árnyékolja be a magyar kisebbséggel szembeni politikát is, amelynek ellentmondásait találóan elemzi a szerző. Korunk nagy kérdése Romániában: az identitás kialakítása. Ez a kérdés alapvetően a fejlődéshez kapcsolódik – hangsúlyozza Durandin, aki eloszlatja a francia illúziót vagy nosztalgiát, amikor a francia–román egymásra találás eufóriája után a helyzetet úgy jellemzi, hogy „Bukarest hazug Bukarest lett”. Ugyanakkor ezekkel az egyoldalú sémákkal szemben a helyzet összetettségére figyelmeztet, arra, ahogy a minapi Romániában a nyugatosság, a kárhozottatosság érzése, valamint az ítélőbíráskodás igénye egymással összefonódnak.

Hogy a történetírás és a politológia összefonódása milyen mértékben jellemzi Catherine Durandin szemléletét, azt „A románok történeté”-nek belső arányai mindennél többet mondóan jelzik. A mintegy ötszáz oldalas mű egyötöde (18%) a 19. század elejéig tárgyalja a fejleményeket; több mint egynegyede (28%) 1848-tól 1920-ig, a két világháború közötti korszak alig egynegyednyi (24%) terjedelmet foglal el, míg az 1944 utáni majdnem egyharmadnyi helyet (30%) foglal. Ezek az arányok egyben a francia olvasók Románia iránti érdeklődésének motivációját is jelzik, azt, hogy elsősorban a közelmúlt és a mai politika fejleményei hívták fel a figyelmet magukra. Alighanem így volt ez az elmúlt másfélszáz esztendőben, amióta franciául rendszeresen jelennek meg kisebb-nagyobb munkák a román múltról és jelenről. Az antikvitás és a középkor viszont mindig nagyobb szerepet kapott. Ugyanakkor politikai szerepet játszott, amennyiben hatalmi-politikai törekvéseket legitímált már maga a leírás is, nem beszélve a tényeket értékelő meseszövevről. Hiszen a nemzeti történelem eleve szent történet, valamiféle hegeli theodicea. Durandin érdeme, hogy a történetírásnak éppen ezt a funkcióját is elemzi, amikor nagyon röviden egy-egy problémára összpontosítja figyelmét. De probléma maga a román történelem is, hiszen ez nem más, mint „feloldatlan ellentmondások története”. (17.) A

történelem kultusza valamiféle „értelem” iránti igényt juttat kifejezésre. „A múlt inkább nosztalgia, mint modell, annak a nosztalgiája, aminek be kellett volna következnie, vagy bekövetkezhetett volna.” (19.) Így a nagy ellentmondás a román történelmet is átható transznacionális és nemzeti mozzanat között feszül. Pontosabban abban az igyekezetben, ahogy a Dnyesztortól a Tiszáig terjedő „román teret” homogén térként próbálják szakralizálni, miközben az emlékezetből éppen a transzkulturalitást vagy multikulturalitást próbálják kiiktatni. Az ellenségeképek között a legnagyobb helyet természetesen a magyar foglalja el. Sokak számára ma ez a leghálásabb és leghasznosabb a politika boszorkánykonyhájában. Ennek a propagandának mintha Durandin is némileg áldozata volna, miközben ellensúlyozására mindent megtesz. „A román történelem drámája a magyar történelemmel való szembenállásában rejlik. A 18. század végén a német romantika befolyása alá kerülő román elitek drámája az, hogy a germanizált magyar elitekbe ütözköztek. A két történelem drámája az, hogy egyazon eredeti térre tartanak igényt, Erdélyre.” (36.) És ezzel megérkeztünk a kérdéshez: ki volt előbb? – mely kérdés legitimáló erejű. Magából a szövegből kiderül, hogy ennek a drámának több arca van: a politika és az áltudomány szintjén komédia, az egyéni életsorsokén tragédia. Kicsit mindkettő az a jellegzetes nyugati előítélet, mely szerint e kérdés vitatása csupán magyar–román vita. Ez ugyanis hamis, és a tudományos kérdés további politizálását segíti elő. Sajnálatos módon hiányzik Durandin szintéziséből a német és a francia nézetek jelzése. Például az, hogy a dákoromán kontinuitás kérdésében 1871-ben a grazi egyetemi tanár Robert Roesler tette közzé azt a művet, amely kifejezetten élenkítően hatott a román tudományra. Ennek belső pluralizmusát a kommunizmus számolta fel, míg előtte a vasgárdista sajtó csak morgolódott amiatt, hogy a legnagyobb román filológusok nem vallják a dák-római autochtonizmust. Ugyanakkor a harmincas-negyvenes évek fasiszta és a nyolcvanas évek kommunista harcosa egyre inkább a dák harcosban kereste őset, míg konkrét helyzettől függően a római ősokhöz fűződő kapcsolat hangsúlyozása a Nyugathoz való tartozás igényét juttatta kifejezésre. A magyar–román vita tűzijátéka elterelte a szerző figyelmét Gottfried Schramm munkásságáról. A tudományos érvek szembevitése így féloldalas. Megemlíti a 4. századi berethalmi votív tábla körüli vitát. A románok szerint ez a római kultúra folyamatosságát bizonyítja, a magyarok szerint ezt keresztény gótok hozhatták magukkal – jelzi a szerző, de emellett meg lehetett volna említeni, hogy teljesebb legyen a bohózat és a tudománytörténet, Kurt Horedt esetét. Ugyanis a táblácskát ez a kiváló régész fedezte fel a nagyszabasi múzeum raktárában, és miután Németországba távozott, nagyszabasi munkában a kontinuitás ellen foglalt állást, arra az eredményre jutva, hogy a bolgároktól leszakadó székelyek az elsők, akik a legrégebb kerültek a mai erdélyi népek ősei közül mai hazájukba, majd a románok és végül a magyarok. A francia romanisták közül Gaston Paris-t lehetett volna említeni és Fernand Lot-t, akik szintén elvetették az autochtonista kontinuitást. Az egész kiegészíti még az is, hogy a párizsi Horvath Kiadó miatt lobbant fel újra a magyar–román vita. Ez ugyanis a nála készülő „Magyarország története”-hez östörténeti fejezetet kért, amelyet aztán C.C. Giurescu és Makkai László vitája követett. Sajnálatos módon kimaradt Durandin történetéből az ún. admigrációs elmélet bemutatása, amely szerint a folytonosan Erdélyben élő latin vagy latinizált, egy helyben élő ún. „népmagok”-hoz dél felől újabb és újabb hullámban érkeztek a román honfoglalók. Említés nélkül maradnak a balkáni románok, az, hogy a 12. század végén Bulgária felélesztésében milyen döntő szerepet játszottak, és később – például D. Onciul szerint – a dunai román vajdaságok megalapításában. (George Murmu szerint a Bizáncot elfoglaló keresztiesek latin királysága korlátozta a balkáni románok pásztorkodását, elzárva a legelőkhöz vezető utakat, és ezért éltek az 1241 utáni Magyarországra, illetve Erdélybe való betelepülés lehetőségével.)

Feltehetően a kiadó mint az olvasói igények szolgája és diktátora előírta a terjedelmi arányokat, és ezzel valamiféle terjedelmi neurózist is okozott. Hiszen a szerző több olyan lényeges mozzanatot nem emelt ki, amelyek nagyon is beleillettek volna diskurzusába. Hangsúlyozza például – Andrei Pippidi nyomán –, hogy a törökellenesség vonatkozásában túlbecsülték a bizánci hagyományoknak a vajdaságokban való túlélését, hiszen a románok nyíltan ritkán fordultak szembe a szultánnal. Ugyanakkor nem kerül említésre az, hogy a bizánci és szláv autokratikus modellel szemben a vajdasági bojárság az erdélyi és magyarországi nemesi alkotmányosság példájából is nyert ihletet, amikor a maga hatalmi pozícióit próbálta kiépíteni. Pedig szívesen említ jelentősebb román munkákat, amelyek az uralkodó nacionál-kommunista diskurzus ellenében a szakmai színvonalat képviselik; és kétségtelen, hogy ilyen lehetett volna P.P. Panaitescu Mihai Viteazul-monográfiája 1936-ból vagy Gh.I. Brătianu 1977-ben éppen Franciaországban kiadott posztumusz munkája a román rendies szerveződési formákról.¹⁵ Jól sikerült képet fest Nagy Lajos hittérítő tevékenységéről, de az értékelés a mártírológia jegyében fogant, midőn – Șerban Papacosteát idézve – azt hangsúlyozza, hogy amikor a feudális hűség feltétele a katolikus vallás lett, a román népet és az eliteket kizárták Erdély politikai életéből. Ez így féligazság. A román elitek egyik része ugyanis a belső hatalmi harcban élt azzal a lehetőséggel, hogy a katolikus vallást a Nyugathoz való csatlakozás velejárójaként államvallássá emeljék, áttért „a kereszténységre”, és igyekezett az országos nemességbe betagozódni. Az erdélyi és bánági főnemesség jelentős része román eredetű. A belső társadalmi polarizáció a Székelyföldön olykor nyílt polgárháborúba csapott át. A románok esetében nem volt ilyen drámai a küzdelem, annak ellenére, hogy az uralkodó réteg elhagyta a keleti ortodoxiát. A kisenemesség és a parasztság viszont élhette a maga életét. Érdemes lett volna bővebben kitérni a Hunyadiak román eredetére, meg lehetett volna említeni, hogy – az anyai ágon talán magyar – Dracula is katolizált. Bővebben kellett volna írni a szászoknak a románok világában játszott szerepéről. Ugyanakkor helyesen hangsúlyozza a szerző, hogy amikor az erdélyi felekezeti szabadságok rendszere az ortodoxiát kirekesztette, a kirekesztés nem járt mártíromsággal. Az ortodoxokat áttéríteni akaró kálvinista igyekezetnek a román művelődésben, a könyvnyomtatásban és iskoláztatásban játszott pozitív szerepéről ugyancsak bővebben lehetett volna írni. Például arról, hogy a reformáció kezdeményezésére fordították le az Újszövetséget Erdélyben, majd a védekezés jegyében készült el Bukarestben a teljes Biblia-fordítás. Gyakran nacionál-kommunista aberrációk veszik el értelmes információk helyét. Például bővebben szól Pascunak arról a tézisééről, amely a Horea-felkelésben a francia forradalom előfutárát hirdette, míg D. Prodan nagy műve említetlen marad, és az olvasó is csak abból találgathatja a vallásnak a felkelésben játszott szerepét, hogy Horea a magyar paraszttal akkor működött együtt, ha ezek elhagyták a kálvinizmust, miközben – valójában – ezeket és még városi polgárokat, nemeseket is egyszerűen átkeresztelték a felkelők. A felkelés dinamikáját azonban mintha némileg háttérbe szorítaná a róla szóló diskurzus. Viszont kétségtelen, hogy a nacionál-kommunista sémák rövid jellemzése a francia olvasó számára szórakoztatóbb, mint maga a történelem, és gondoljunk a tömegkommunikáció ama szokására, hogy mennyivel szívesebben és lelkesebben tájékoztat negatív fejleményekről. Ezért is találó az eddig ismertetett első rész címe: „Státus és stílus”.

A könyv második része: „A modernitás tapasztalatai” már a maga folyamatos teljességében mutatja be a román történelmet. Mesteri módon használja ki a francia források kínálta lehetőségeket, amikor a franciák által kialakított román képet, valamint a románoknak a franciák számára készített önképét szembesíti a valóságos folyamatokkal, az önmaguknak megvallott keserű

¹⁵ Gheorghe I. Brătianu: *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în principatele române*. Évry 1977.

helyzetjellemezésekkel. „A fejedelemségek hatalmi és ideológiai csatamező.” (107.) A messianisztikus cári orosz imperializmus és a francia forradalmi ideológia univerzalizmusával, felszabadító igyekezetével is leplezett nyugati terjeszkedés állt egymással szembe. Az angol gazdasági befolyás jóval erősebb volt, mint a francia, de Párizs presztízse meghatározó jellegű, hiszen a francia főváros a tanulni oda járó és ott élő román fiatalok számára „bevezető tapasztalat”. A nyelvet – a szalonok és a diplomácia nyelvét – annak minden finomságaival együtt tökéletesen megtanulták. „Dunai paraszt vagyok, kvázi-barbár” – írta a költő Vasile Alecsandri 1848-ban egy helyi párizsi dámának, valójában – és ezt példázza Durandin előadása – ott lett „barbár” Párizsban, amikor ebben a pózban kellett tetszelegni.

A korábbinál jóval teljesebb képet kapunk 1848–1849 fejleményeiről. Igaz, még mindig a kortársak diskurzusán keresztül mutatja be a szerző a nagy év problémáit. Persze ez a diskurzus is valóság. A tömegeket mozgósító értelmiség beszéde a világról, miközben tudjuk, olykor a hallgatás többet mond a beszélőről és a világról, amelynek része. A mozgósított tömegekről sajnálatosan keveset tudunk meg. Jó megoldásnak bizonyult, hogy először a havaselvi fejleményeket mutatta be, hiszen a román nemzeti fejlődés súlypontja már a fejedelemségekbe tolódott át. Viszont ennek az eljárásnak hátrányai is vannak. Hiszen a havaselveknél korábbi erdélyi forradalom fejleményei példaként szolgáltak. Idézi Durandin is a havaselvi buzdítást: „kövesétek erdélyi testvéreiteket”, de csak oldalak múlva tudja meg az olvasó, hogy mi történt Erdélyben, és a havaselvi jobbagyfelszabadító programról többet tud meg, mint az erdélyiről, míg az előbbi sikertelennek bizonyult, az utóbbit pedig megvalósította az erdélyi diéta. Szerencsés írói fogás Bálcescu helyzetjellemezéseinek felidézése, de megtévesztő is lehet az egykorú magyar–román vitában csupán az egyik fél diskurzusát idézni. És célszerű lehetett volna a meg-egyezés dokumentumát is bővebben ismertetni és értékelni.

Sajnálatos, hogy Catherine Durandin nem adta ki doktori értekezését, amelyben Franciaország román politikáját elemezte 1878-tól 1913-ig. Nyeresége ennek a szintézisnek, hogy diszsertációja anyagát és eredményeit bővebben tudta kamatoztatni. Egységbe tudja foglalni azt, amit diplomáciatörténet, kül- és belpolitika, művelődés, gazdaság- és társadalomtörténeti fejezetekben külön-külön tárgyaltak az eddigi Románia-történetek. Talán azért, mert amikor egyik vagy másik mozzanatot állítja előtérbe, mindig az egészről beszél. Minden alfejezet önmagában is tanulságos kis esszé. Szenvedélyes írások. Valami jó értelemben vett zsumnalisztika is jellemzi őket, ha stílusuk lendületére gondolunk, és még inkább a szerzői konstruktivitás céltudatoságára. A szerző nem konstruál modelleket vagy sémákat, amelyek hatékonyságát vizsgálná. Tézist nehéz kiragadni belőlük. Ezért inkább egy-egy olyan mozzanatot választanánk, amely az eddig ismert jelenségeket új megvilágításba helyezi, vagy álláspontjának, pontosabban nézőpontjának eredetiségét érzékelteti.

„A két világháború közötti küzdelmek” című rész „Az identitásvita” című alfejezetében a szerző az 1923-i alkotmány ismertetését és értékelését összekapcsolja a fejlődésről szóló koncepciók értékelésével. „Románia olyan ideológiai diskurzust dolgozott ki, amely megfelelt Clemenceau Franciaországa hasonló diskurzusának. A nyugati normalitás ezen formájához való kapcsolódás elleplezte a hagyomány sajátosságait, a gazdasági problémákat és a politikai bizonytalanságokat, amelyekkel a románoknak szembe kellett nézniük.” (240.) Az alkotmány megvalósította „a Nyugathoz való tartozás és a keleti bizánci örökség szintézisét”. Nicolae Iorga ezt a történelem és a tömegek szellemére hivatkozva vetette el. Virgil Madgearu a kisbirtokos parasztságban látta a jövőt. Ștefan Zeletin az autarkia és az iparosítás igényének jégében fordította a marxizmust a marxisták ellen.

Nagyszerű képet kapunk a két világháború közötti román szellemi életről. Paul Morand „Bukarest” című, 1935-i sikerkönyvének felidézésével megjelenik ennek a világnak a központ-

ja, Bukarest: „A [...] rossz közérzet megerősödik e főváros láttán, amely elbűvöl, és nyugtalan-sággal tölt el. Bukarest kontrasztjaival rázza meg a látogatót, és eklekticizmusa rejtélyként hat.” (283.) Mindezt az irodalmi világ belső dinamikájának találó jellemzése előzi meg, majd a politikai világé követi. Szélsőségek feszülnek egymásnak. A román jobboldali radikalizmus a tömegek mozgósításának képességével emelkedik ki, ugyanakkor színvonalas irodalmával. A román szélsőséges erők azóta elhasználódtak, irodalmi alakjai közül kettő: Emil Cioran és Mircea Eliade modern klasszikussá emelkedett – Nyugaton.

1944. augusztus 23-tól napjainkig szól „A XX. század gyötrelmei” című rész. Megrázó és hiteles olvasmány. A kétértelmű helyzetek és jelenségek pontos diagnózisa. Megerősíti az Iliescu-féle hatalmi taktikázással kapcsolatos tapasztalatainkat. „A hatalom nacionalizmusa két szinten érvényesül: Budapesttel szemben virulens, Moszkva irányában internacionalista.” (505.) Olyan történetet kapunk, amely a legújabb fejlemények nyomán is megállja a helyét, nem szorul stílárius módosításokra sem. És talán ez a legtöbb, amelyet ilyen műről el lehet mondani.

A szintézis egyszerre hálás és hátaltan műfaj. Sokféle hiúságot mozgósít, mert szimbolikus jellegű. Bibliográfiája jelzi, hogy mi az, amit az utókor említésre érdemesnek tart. Catherine Durandin műveit sajnálatos módon jellemzi valami – még a megboldogult bolsevizmus idejéből átörökölt és immár átörökített bibliográfiai rasszizmus. *Russica et Hungarica non citantur*. Oroszországról talán lehet írni úgy, hogy nem idézi a szovjet szakirodalmat, de Románia esetében fontos lenne több szovjet mű is (V.J. Groszul, E.E. Csertan, Sz.A. Magyievszkij), mert ezek olyan orosz forrásokot idéznek, amelyekhez korábban nem nagyon lehetett hozzájutni. Érzékenyebben érint a magyar szakirodalom jelzésének hiánya. Olcsó dolog lenne ezt magyar-ellenességgel magyarázni. Ennek nyoma sincs írásaiban. Lehet, hogy van valami visszataszító propagandajelleg a franciára fordított magyar szerzők írásaiban, lehet, hogy nyelvi nem nyújtanak nagy élvezetet, de részei a historiográfiai diskurzusnak. És ezen túlmenően Gáldi László, Tamás Lajos, Makkai László munkái sok újat mondhatnak még ma is. Hiányolom a bibliográfiából Borsi-Kálmán Béla angol könyvét a Kossuth-emigrációról. Az *Erdély történeté*-re is csak a dákoromán vita kapcsán hivatkozik a szerző. A történetírás persze liberális tudomány, a múltnak és jelennek többféle olvasata lehetséges, éppen ezért követendő cél: a teljesség igénye. De hát tudjuk, a nyugati szerzőknek óvatosnak kell lenniük, ha munkáikat román fordításban is viszont szeretnék látni. (A körültekintő bibliográfiai osztracizmus jó példája Keith Hitchins – időközben románul is megjelent – bölcsen kiegyensúlyozott két újabb monográfiája.) Kár!

Mindemellett vagy ennek ellenére is okkal lehet és kell hangsúlyozni, hogy Catherine Durandin balkáni idevettségünket nem próbálja még a kisantantos infantilizmussal terhelni. Amikor az első világháborús fejleményekről ír, nem idealizálja a francia politikát. Sőt elemzéseiben jól kirajzolódik a nyugat-európai kisszerű haszonlesés az amerikai politika idealizmusával szemben. Catherine Durandin pártatlan álláspontot képvisel az elmúlt évek magyar–román vitáiban, nem játszott rá a nyugati kegyeket leső sóvárgásra. Ahogy a román magatartásformákat felvázolja, valamennyi olvasója elé tükröt tart. A mai integrált világban mindenki felelős mindenkiért. A keleti kisszerűség a nyugatinak a másik arca. Az olyan figurákat, akik a nyugati eszményekért következetesen síkra szálltak, mint például Iuliu Maniu, némi szánakozással kezelik, a bajkavaró véres kezű diktátoroknak egyfajta csodálattal adóznak. Márpedig ez talán a Nyugatnak is a tragédiája. Durandin diskurzusa erre is figyelmeztet. Ezért is élmény. Folytatója annak a francia hagyománynak, amelynek nagy képviselői több-kevesebb mértékben önmagukat, saját élményvilágukat, nosztalgiaikat vetítették ebbe a keleti térségbe, amelyben a „román jelenség” oly kiemelt szerepet játszik.

Bánffy Miklós a közéletben*

Az embert az Úristen nemcsak a maga képére és hasonlatosságára teremtette, hanem megközelíthetővé tette számára a teremtés titkait is. Ki-ki az ingyenkegyelemből kapott talentumoknak vagy tudós szóhasználatával élve: örökül kapott genetikai kódjának függvényében építheti meg a maga egyéniségét, az alkotó embert. Csakis e determináltság erőterén belül serkentetik vagy éppen gátolhatják a külső energiák a tehetség célirányos kibontakozását.

Örökül kapott tehetség és családi, iskolai, társadalmi létfeltételek sok irányba torkolló pálya befutásának az ígéretével kecsegtették a fiatal Bánffy Miklóst. A szülői és nagyszülői otthon bensőséges tere volt a természeti világgal való megismerkedésnek. Rétek és kaszálók, gabonátáblák, veteményes- és virágoskertek, parkok és erdők fái, a sok háziállat és az erdő-mezőn élő vadak, a folyók és patakok vízvilága legalább olyan mély természetélménnyel tarisználták fel a grófi csemetét, mint a kastély szomszédságában felnövekvő erdélyi parasztgyermekeket. Természetlátása, vonzódása a mezőgazdasághoz, különösképpen a lótenyésztéshez és a gyümölcsstermesztéshez mélybe gyökerező gyermeki élmények továbbélésének a bizonyosságai.

Iskolái kitűnőek voltak. Nyelvi, irodalmi, történelmi ismeretekkel – mind nemzeti, mind egyetemes tekintetben – bőven feltarisználták. De korán jelentkező művészi hajlama nem elégszik meg annyival, mint amennyit az iskola nyújt. Székely Bertalantól magánórákon rajzot és festészetet tanul, s a gimnazista legszívesebben művészi pályán keresné a boldogulását. De érettségi után apja kívánságára a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem jog- és államtudományi karára iratkozik be, majd a budapesti egyetem hasonló fakultásán folytatja tanulmányait. A közélet kérdéseiben mégsem az egyetemen tanultak a legfontosabbak, hanem azok a családi körben szerzett ismeretek, melyeket nagybátyja, Károlyi Sándor jóvoltából tesz magáévá. Unokatestvérével, Károlyi Mihállyal a nagybácsi környezetében olyan iskolát járt ki, ahol el kellett olvasni Marx *Tőkéjét*, meg kellett ismerkedni a szocializmus és a szövetkezés kérdéseivel. A korszak gazdasági és szociális problémáira a nagybácsi tereli a figyelmét: „Ültem vele szemben a sötét szobában, szóltan hallgatva az öregúr előadását – írja visszaemlékezéseiben. – Ha azok, akik az OMGE, a HANGYA és a hitelszövetkezetek mindennapi ügyeiben utasításait és parancsait átvették, hallották volna, amit itt, a kandalló előtt oly ékesszólóan elmondott, bizony elcsodálkoztak volna. A világ továbbfolyásáról, a társadalmak átalakulásáról beszélve, a nagybirtoknak, sőt a magántulajdonnak a megszűnéséről, átídomulásáról jövendölt; a szociális tanok valamely formában, de okvetlenül bekövetkező érvényéről, melynél ő a szövetkezeti megoldást állította oda mint az emberiségre nézve megváltó eszmét, mint majdan megvalósítandót, de korántsem mint az egyetlen lehetőséget... És némi öngúnnal mondott néha igen könyörtelen ítéletet a mai társadalomról, melynek egyik oszlopa éppen ő maga volt.”

A nagybácsitól, az egyetemen tanultakból okulva és tanulmányait befejezve a fiumei tengerészeti hatóság hivatali szobáiban tapasztaltakból 1902-ben már könyvet ad ki a külkereskedelmi politika eszközeiről. A munkát kézikönyvnek szánta azoknak, akik a külkereskedelem terén tevékenykednek, illetve annak kérdései iránt érdeklődnek, mint mondja, olyan időben, amikor ezekről magyar nyelvű munka még soha nem jelent meg, s éppen ezért a nemzetgazdaság egészének összefüggéseiben az érdeklődő olvasó nehezen juthatott megfelelő információknak a birtokába. Megállapítja, hogy az ilyen jellegű, közkezen forgó német munkák is jócskán elavultak. A 188 lap terjedelmű munka szakszerűségét már a fejezetcímek is bizonyítják:

* A Bánffy Miklós születése 125. évfordulója alkalmával rendezett megemlékezésen Kolozsváron elhangzott előadás.

„Alapfogalmak. A kereskedelmi szerződések. A legtöbb kedvezményi jog. A tilalmak. A vámok. Tarifarendszerek és tarifatorvények. A kedvezményes vámelbánás. A belföldi adórendszer és a kiviteli kereskedelem. Az idegenek jogállása és az idegen áruk belföldi adózása. Egészségügyi intézkedések. A nemzetközi forgalmi politika eszközei.” Érdekességként említem meg, hogy a legtöbb kedvezményi jogról beszélve példaképpen az Osztrák–Magyar Monarchiának azt a szerződését említi, melyet 1893-ban Romániával kötött, és amelyről megállapítja, hogy az fejezi ki „a legszabadosabban a bevitelre és kivitelre vonatkozó előírásokat”. Méltatva ezt az 1893-as kereskedelmi szerződést, külön hangsúlyozza, hogy véget vetett az 1886-ban kitört vámháborúnak, melynek kirobbantásában nagy szerepe volt azoknak az állatbetegségeknek, amelyek Oroszország felől Románián keresztül jutottak be a Monarchia területére, és veszélyeztették annak állatállományát. Az eljövendő diplomata érdeklődését jelzik azok a megállapításai, hogy a konzuloknak jogban és gazdaságtudományban egyaránt képzetteknek kell lenniök, mert a nemzetközi szerződések alkalmazása feletti örökös mellet fontos feladatuk szolgálati helyükön az ipar és a kereskedelem állapotának folyamatos szemmel tartása, ezekről olyan jelentések készítése, melyek hozzáértéssel elemzik a külföldi konjunktúrákat, és bátran vállalkoznak ilyen érzelmű javaslatoknak a megfogalmazására.

A gazdasági kérdéseket hozzáértéssel kezelő szakember szavai hangzanak el abban a beszédben, amelyet Kolozsvár országgyűlési képviselőjeként 1910-ben a magyar képviselőházban tartott. Egy külkereskedelmi szerződés ratifikálása volt terítéken. A hústermelésről, annak kiviteléről és behozataláról szólva Erdély gazdasági helyzetének mérlegelését ajánlja a magyar képviselőház figyelmébe: „kifejezésre akarom hozni azt a talán lokálpatriotizmusnak nevezhető indulatot – mondotta –, amellyel az erdélyi viszonyok alakulását nézem. Szerény személyem volt egyike azoknak, akik először kezdeményezték egy erdélyi akció szükségességét. Ezen akció alatt azonban ne méltóztassék azt gondolni, hogy ez valami partikularizmusnak, valami külön egyéni érdeknek vagy egyéni érvényesülésnek volna útja, hanem ezt szükségesnek tartottuk, hogy az erdélyi közvélemény előálljon, az erdélyi képviselők összetartsanak azokban a dolgokban, amelyek Erdélyt közvetlenül érintik, és felvilágosítsák a mélyen tisztelt Házat, az egész magyar közvéleményt. Mert azok a viszonyok, amelyek között élünk, speciális viszonyok. Azok más viszonyoktól lényegesen különböznek, és azok megértése éppen nem olyan egyszerű azoknak, akik ezen viszonyokat közelebbről nem ismerik.” Mint Kolozsvár városának a képviselője képviselőtársaival ekképpen érzékelteti a maga közéleti feladatát: „Magam részéről természetesnek tartom, hogy mindenki arról beszéljen itt, ami neki közelebb fekszik, és minthogy nekem mint erdélyi embernek az erdélyi ügyek fekszenek a legközelebb, szabadjon a kereskedelmi szerződéshez Erdély szempontjából úgy, ahogy én fogom fel, hozzászólni.” A földművelés általános európai kérdéseivel úgy is megismerkedik, mint a földművelésügyi minisztérium berlini szakcsoportjának munkatársa, és első jelentősebb közéleti funkciója akkor kezdődik, amikor 1906-ban Kolozs vármegye és Kolozsvár főispánja lesz. Az első világháború idején mint összekötő tiszt az egyik német hadseregcsoport parancsnokságán teljesít szolgálatot, de hamarosan diplomáciai küldetésben Isztambulban és Szófiában is megfordul. 1918-ban felesküdt a Nemzeti Tanácsra, és részt vett a Székely Nemzeti Tanács megalakításában. Különleges szerepet töltött be a magyar közéletben, mikor is 1921. április 14-től 1922. december 14-ig Magyarország külügyminisztere volt. Meg kellett szerveznie az önálló magyar külügyminisztériumot, a követségeket, a konzulátusokat, és vállalnia kellett azt a sok-sok sajátos feladatot, melyek a legyőzött ország külügyminisztereként a békeszerződés előírásainak végrehajtásában reáharultak. A zaklatott időnek a legmaradandóbb eredménye az, hogy az ő nevéhez fűződik a nyugat-magyarországi részek, közöttük Sopron megmentése.

Annak illusztrálására, hogy az országos gondokkal küszködő külügyminiszter mennyire nem fordított hátat a művészetnek, egy, a budapesti polgármesterhez intézett levelét idézem. A Külügyminiszter jelzésű levélpapíron ezeket írta: „A Szépművészeti Múzeumnak egyik tanára, Stróbl Zsigmond műterme, mint azt múltkori látogatásom alkalmával tapasztaltam, jéghideg. Úgyhogy Stróbl tanár részben kész, részben pedig munkában lévő agyagmintái a hidegtől tönkremennek, részben pedig súlyos károkat szenvednek. Stróbl tanár pedig kénytelen, ha dolgozni akar, bundát és botost húzni, a hideg agyag a dermesztő hidegben kezeit véresre marja. Ezen a lehetetlen állapoton szeretnék segíteni akkor, amidőn arra kérlek, hogy Stróbl Zsigmond számára egy fél vagon igazi kokszot kiutalni kegyes légy... Nagyon közelről érint a magyar művészet fájdalmas helyzete, s ezért újból kérlek, hogy az ügyet pártfogásodba venni kegyeskedjél.”

A külügyminiszteri bársonyszéket saját elhatározásából hagyta ott, és úgy döntött, hogy munkáját művészi, írói vágyainak szenteli. A háború után először 1923 nyarán látogatott haza Erdélybe. Ezt írja erről: „Fájdalmas volt, de ebbe a fájdalomba öröm is vegyült. Először akkor láttam viszont gyönyörű otthonomat, Bonchidát. Minden még úgy volt, ahogyan otthagytam utoljára 1918-ban. Erdélyi látogatásom erősen hatott reám. Ottlétem alatt először villant meg bennem az a gondolat, hogy végleg visszajöjjek szülőföldemre, és távol minden politikától, újra irodalmi munkába fogjak.” Végül is 1926-ban tért vissza Erdélybe, vette fel a román állampolgárságot, és tett ígéretet a királynak, hogy 10 évig politikával nem foglalkozik. Annál inkább vállalt feladatot az erdélyi magyar irodalom megszervezésére. Az Erdélyi Helikon című folyóirat megindítása, a marosvécsi írói találkozók rendszeresítése, az Ellenzék című kolozsvári napilap korszerűsítése és vasárnapi irodalmi rovattal való bővítése, az Erdélyi Szépművészi Céh könyvkiadói munkájának föllendítése azok a művelődéspolitikai tettek, amelyek jelzik Bánffy Miklós erdélyi jelenlétének a hatékonyságát. De szervezőképességét egyháza, az erdélyi református egyház és az erdélyi gazdákat tömörítő szervezet, az EMGE is jótékonyan élvezheti.

Föltétlenül le kell szögeznünk, hogy Bánffy Miklós életében és munkásságában rendkívül nehéz s már-már lehetetlen szétválasztani a művészt és a közéleti embert. Olykor a művész alakja búvik ki a politikus köpenye alól, máskor meg éppen fordítva, közéleti célokot szolgál egy-egy művészi ábrázolás. Hadd említsek mindkettőre egy-egy példát. A külügyminiszter egy sokra becsült olasz diplomatával és annak éltesebb kedvesével vacsorázik egy előkelő itáliai vendéglőben. Ezt írja *Huszonöt év* (1945) című visszaemlékezésében: „Hármasban vacsoráltunk. Ahogy ott ültem a vendéglőasztalnál, az volt az érzésem, mintha régi szenvedélyes románc csendülne meg halkán a vörös hajú, agyonpingált ezen öreg nő és a még jóképű, de már kövères és kissé kopaszodó háziúr társalgása mögött, miközben semmitmondó szavakat váltottak egymással. Mint íróember elraktároztam ezt az adatot, és elgondoltam, milyen jól használható volna egy regényben.” Amikor viszont 1932-ben megköszöni Schöpflin Aladárnak szép méltatását, melyet a Prágai Magyar Hírlapban írt *Fortélyos Deák Boldizsár memoriáléja* című tréfás-apokrif emlékiratáról, elárulja, hogy ez az írása „igazában nem művészi kedvtelésből keletkezett”. Így vall az írói műhelytitokról: „Midőn román állampolgár lettem, néhány itteni magyar vezető ember azt hitte, hogy politikai vezérségre aspirálok. Ezek korántsem örültek annak, hogy ide visszatértem, és elég ügyetlenül még román vezetők embere előtt is kifejezték ezt. Ekkor írtam az Ellenzék kolozsvári napilap irodalmi mellékletében az első *Fortélyost* – a többi is ott jelent meg –, a *Szent Ferencet*, melynél az erdélyi vadak nagyon barátságatlanul fogadják a »jövövényt« és az öreg kuvasz az ő »koslapockáját« félti tőle. Később Bukarestben termézszerűen végiglátogattam azokat a román államférfiakat, kik honpolgárságot megcsináltak, ugyanazok a magyar urak világba kürtölték, hogy én román–magyar perszonáluniót tervezek! – ez a híresztelés az egész világsajtót bejárta (még japáni lapokban is megjelent!), és végeredményben nemhogy káromra nem volt, de olyan reklámot csinált nekem, mint

semmi olyan, amit valóban tettem. Erre vonatkozik a *Rágtan rágás oskolája*, mert azt akartam, hogy észbe vegyék, hogy én igen jól tudom, honnan fúj a szél; de minthogy magyar emberekről van szó, semmi polémiát kezdeni velük nem akartam. Ilyen háttére van minden egyes kis történetnek.”

Bánffy közéleti szerepvállalásában fordulatot jelent, hogy a romániai politikai pártok működésének betiltása után létrehozott Nemzeti Újjászületési Front keretén belül megalakul a Magyar Népközösség, elnöki tisztére őt kérik fel. A Népközösség alakuló ülésén kijelentette, hogy nem kereste az elnöki széket, a megbízatást ideiglenes jellegűnek tekinti, és – mint mondotta – „mihelyt lehetőség nyílik arra, hogy népünket megkérdezhessük”, a romániai magyarság rendelkezésére bocsátja mandátumát, „mert valódi erő csak az, ami a nép közös akaratából fakad”.

Bánffy Miklós nem érte meg azt az időt, amikor az erdélyi magyarságot megkérdezték afelől, hogy kit kíván vezetőjének. A bécsi döntés után behívták a magyar országgyűlés Felsőházába, s amikor a Szovjetunió elleni háborúban részt vevő Románia vezető körei rádöbbennek arra, hogy a németek ügye vesztesre áll, a magyar kormánynál tapogatóznak közös román–magyar kiugrás lehetőségéről. Bethlen István tanácsára Kállay Miklós miniszterelnök Bánffy Miklóst kérte meg, hogy utazzon Bukarestbe, és vegye fel a kapcsolatot régi személyes ismerősével, Iuliu Maniuval. Csakhogy mire Bánffy elért Bukarestbe, és találkozott a román nemzeti parasztpárti vezetővel, a román politikust Eduard Beneš már rávette arra, hogy a románok ne a magyarokkal közösen keressék a háborúból való kilábalásnak a lehetőségét. Itt emlékeztetnek arra, hogy a bécsi döntést követő hónapokban az észak-erdélyi román vezető férfiak Bánffy „tapasztalt és bölcs” együttműködési készségében bizakodnak, hogy „egyes személyek esetleges kalandos cselekedetei ellen” megegyezés jöhet létre románok és magyarok között. Egyébként bukaresti útjára Bánffyt Raoul Șorban kísérte el.*

Bánffy Miklós közéleti szerepvállalásának utolsó eredményesnek minősülő tette az, hogy közvetít a budapesti központi hatalom és az észak-erdélyi magyar ellenállási mozgalom között, és sikerül parancsot továbbítania a magyar honvédség második hadserege parancsnoka, dálnoki Veress Lajos tábornoknak, hogy Kolozsvárt őrítse ki és kímélje meg a hadműveletek rémségeitől. A háború után Bánffy Miklós bonchidai otthonának már csak üszkös romjait láthatja, mivel a távozó hitlerista csapatok felgyújtják a kastélyt. Őt mint kolozsvári Király utcai palotájában szerényen élő íróembert még láthatjuk mi, diákok, hiszen az ő épületében tanítanak a Bolyai Tudományegyetemnek olyan professzorai, mint György Lajos, Szabó T. Attila, Benedek Marcell, Gunda Béla. Olvassuk a Józsa Béla Athenaeum kiadásában megjelent *Bűvös éjszaka* című könyvét, és örömmel fedezzük fel az 1946. június 22-én először megjelenő Utunk című lapban Kisbán Miklós nevét. Írásának címe szomorúan sokat sejtető: *Beszéljünk semmit*. Még diákok voltunk, amikor hallottuk, hogy gépkocsit fogadott, fölment a Feleki-tetőre, Bonchida felé nézett, és elbúcsúzott Erdélytől.

* Előadásom szövegéhez függelékben mellékelem Raoul Șorban 1940. november 24-én kelt levelét.

Függelék

Raoul Şorban levele Bánffy Miklóshoz 1940. november 24-én

Kegyelmes Uram!

Visszatérve arra a személyes beszélgetésre, amelyre nekem 1940. november 18-án alkalmat méltóztatott adni, az alábbiakat bátorkodom Nagyméltóságodnak

pro memoria

átnyújtani:

A magyarországi románok helyzete, úgy belső szervezkedésük, mint a hatóságokkal való kapcsolatuk szempontjából, súlyos.

A bécsi döntést követő napokban Kolozsvárt megalakult a Magyarországi Románok Népközössége, annak a Magyar Népközösségnek a mintájára, amely Romániában Nagyméltóságod vezetése alatt működött. A román Népközösség feladata lett volna mindazon gazdasági, szakmai és kulturális intézményeket életre hívni, amelyek a román lakosság ilyeszerű legelemibb szükségleteit biztosíthatják és azoknak keretétül szolgálhatnak. A Népközösség kiegészítő része és függvénye lett volna a Román Parlamenti Csoport is, amely a Népközösség általános irányvonalainak megfelelően működött volna.

Ilyenfórmán a szervezkedés kettős célt szolgált volna: egyrészt mi, románok, védve lennénk a tevékenységük történelmi felelősségét nem érző egyes személyek esetleges kalandos cselekedetei ellen. Másrészt pedig a román közösség olyan vezetőséggel állván szemben, amely tényleg az ő érdekeit képviseli, ezen a réven építő munkát fejthetne ki, így az állam összhangjába beleilleszkedhetnek, és az ország egyetemes szempontjából megbékélhetne.

Ki kell emelnem, hogy e területek románsága ma teljességgel más kívánságokat táplál, és más képet mutat, mint a trianoni béke előtt. Anélkül, hogy az akkori és mostani román kérdés egészét elemeznők, megállapítható, hogy míg azelőtt a román nép az évszázados magyar uralom alatt a Monarchia keretén belüli jogegyenlőségben és népi szabadságban (Apponyi-féle törvény eltörlése stb.) látta küzdelmének célkitűzéseit, egyszóval életfeltételeinek megjavítását célozta – de csak a Monarchia keretén belül –, addig ma bármilyen, nemzeti létünkre sérelmes momentum alkalmas arra, hogy bennünket centrifugális erővé változtasson át, amely Magyarországnak úgy bel-, mint külpolitikájára zavarólag hathat. Ennek a lényeges és komoly változásnak a magyarázata az, hogy míg a román néptömegeknek a Monarchia közéletében való részvétele másodlagos jelentőségű kérdés volt, és ezen tömegek vezetőiket minden kezdeményezés nélkül követték, addig ma nemzeti öntudatra, mi több: nemzeti egységük és érdekközösségük tudatára ébredtek, és a román állam szociális reformjaiban megacélozódva – ha őket sérelmek érik –, még az akcióközösséget is helyreállítják.

Nagyméltóságod velünk együtt élt Romániában, örömek és bajok közepette, és így ismeri a román ember, és ha megengedni méltóztatik, ezzel együtt Erdély megváltozott arculatát. Bizonyára emlékezni méltóztatik arra a bátorságra, amellyel ez a nép *eszméaramlatokért* (Maniu-irányzat, vasgárda stb.) a vezető körök törvénytelen cselekedeteinek és terrorjának kitette magát, és mindezt csak azért, mert a maga legelemibb jogának tekintette, hogy érdekeit egy párt ideológiájában fellelje, és azzal azonosítsa.

Hiszen még a romániai magyar népkisebbség szervezkedésében is meglepően súlyos nehézségek merültek fel a nagy tömegek beszervezése terén, amikor ezek a román állam szociális

reformjaiban saját érdekeiket vélték felfedezni és gazdaságilag biztos életüket, nyugalmaikat és érdekeiket vélték veszélyeztetve vezetőik (Magyar Párt, Magyar Népközösség) ellenzéki tevékenysége által.

A fentiek mellett azért időztem hosszabban, mert ezzel is ki akartam emelni, hogy az a mód, ahogyan a M. Kir. Kormány próbálja megoldani az állam életében való jelenlétünk kérdését, alapvetően elhibázott, és a várt eredményeknek ellenkezőjét érleli meg. Népünknek meg kell hogy lehessen az a meggyőződése és biztos tudata, hogy az a román, aki valamilyen állam- vagy közéleti tisztséget, esetleg parlamenti mandátumot kap, ezeken a helyeken a román nép érdekeinek képviselője és nem *a magyar kormány ágense lesz*. Máskülönben minden ilyen megbízás és az egész terv eleve gyanúsá és céltalanná válik.

Ezekért az okokért fontos, hogy a román néptömegek bizalmával rendelkező központi szervezet működjék, amely úgy a románság saját szervezkedését, mint a kormányintézkedéseket a néptömegek előtt ellenjegyezze és hitelesítse.

Az említett belső jellegű nehézségek napról napra súlyosabbak. Tekintettel arra, hogy Hatıeganu Emilnek népközösségi szervezkedési akcióját a katonai hatóságok felfüggesztették, más, kevésbé tisztességes és jóhiszemű kezdeményezések merültek fel, amelyek csak szervezetpótlékokat eredményezhetnek. Elsősorban szó van itt azokról, akik úgy gondolják, hogy a jelenlegi romániai rendszer jegyében kell a magyarországi románságot is megszervezni. Sajnos, gazdasági intézményeink és bankjaink legjelentősebb részével ezek rendelkeznek, és valószínűleg a vasgárdista Románia támogatását is bírják. Így, ha tervüket pozitív értelemben nem is fogják tudni megvalósítani, de negatívumot el fognak érni (azaz a Népközösség megszervezésére irányuló terveket meghiúsítják, és botrányba fullasztják). Érveik ezek: Hatıeganu és a Népközösség a nehéz órákban semmit sem tett, sőt hallgatásukkal elárulták a román érdekeket, hogy Hatıeganu csak cégér, amely mögött a magyar kormány azt tesz, amit akar. Mi ezzel szemben tudjuk, hogy Hatıeganu és a Népközösség hallgatása csak következménye volt a katonai hatóságok első intézkedéseinek, amelyekkel a Népközösség további működését felfüggesztették.

Hangsúlyozni kívánom, hogy nincs itt szó előítéltről vagy ellenséges beállítottságról valamelyik romániai politikai párttal szemben. Azonban valamelyik romániai párt eszmekitűzéseinek az itteni románságra való alkalmazása olyan tragédiát hozhat magával e románság összességére vonatkozólag, amelyért a felelősséget senki sem vállalhatja.

Ma azonban vannak már magyar politikai pártok, különösen a szélsőjobboldalon, amelyek hozzáláttak a magyarországi románoknak a maguk részére való megszervezéséhez. Egyes személyek különleges megbízatást kaptak erre a célra, és munkájukat a legnagyobb sietséggel végzik is. Nem szándékunk magyar politikai áramlatok fölött bíraskodni, de minden tekintetben ártalmasnak tartjuk a magyarországi románság részére, ha valamelyik magyar politikai párt keretében keresi a maga boldogulását, miután kisebbség lévén, a románság ez esetben a többi pártok haragját vagy rosszindulatát vonná magára.

Ki kell itt térnem arra is, hogy Csáky gróf külügyminiszter úrnak legutóbb a parlamentben elmondott beszéde mélyen meglepett. Érthetetlen, hogy a magyar és román állam közötti kisebbségi szerződés megkötését javasolja. Ilyen szerződés utat nyitna a magyar állam beléletébe való beleavatkozásnak, és a magyarországi román kisebbségnek romániai mintára való megszervezését vonná maga után, amely nem hiszem, hogy akár népünknek, akár Magyarországnak érdekeit szolgálná. (Emlékeinkben egyébként még elevenen él az a hozzá nem értés, amelyet Bukarest tanúsított az erdélyi problémákkal szemben.) Márpedig a mi népi életünk nem lehet függvénye semmi *külső momentumnak* vagy *eseménynek* mindaddig, amíg *mi magunk* nem vétkezünk a magyar állam és szervezete ellen. Más szavakkal, nem tartjuk elegendőnek, ha

államközi szerződés biztosítja jogainkat és kötelezéseinket. A magyar államhoz való viszonyunkat szigorúan belső és személyes természetűnek tekintjük. Véleményünk szerint, amennyiben a román állam nem oldaná meg megfelelően a romániai magyarság helyzetét, érvényt szerezhettek a romániai magyarság kívánságainak a magyar kormány erélyes lépései párhuzamosan Magyarország szövetségeseinek akciójával, amely szövetségesek ma Románia szövetségesei is. Ugyanakkor azonban megjegyezni bátorodom, hogy a romániai magyar kisebbség helyzete összehasonlíthatatlanul különb a magyarországi román kisebbségénél. A romániai magyaroknak szervezett szervezetek, kultúregyesületek, szakmai szervezeteik (dalárdák, EMGE stb.) vannak, jól szervezett iskoláik, amivel szemben mi törvényen kívül vagyunk, és bármelyik csendőr vagy katonai közeg fellebbezhetetlenül rendelkezhetik személyünkkel és vagyonunkkal.

Meg kell még említenem, hogy úgy a magyar államra, mint reánk nézve éppilyen ártalmas a renegátok fejezete. A múltban is megállapítást nyerhetett és bebizonyult, hogy a Mangrák, Siegescuk, Mihályi Péterek stb. nemhogy megjavították volna a magyar állam és a román kisebbség közötti viszonyt, hanem azt megmérgezték, létezésük pusztá ténye pedig semmiben sem befolyásolta nemzetünk sorsát. Bármi is legyen ma a nevük az ilyen renegátoknak, bármely is legyen az általuk betöltött tisztség, személyük csak begubózásra készíti a román tömegeket a magyar kormány legjobb intencióival szemben is.

A magyar nép érdekei gyakran egybeesnek a mi érdekeinkkel. Közös erővel és kölcsönös megértéssel meg kell találnunk a közös pontokat, és ebben az irányban kell munkálkodnunk, mert csak ebben az esetben lehet a magyar állam részére jelenlétünk egészséges és tevékenységünk építő jellegű.

Mindezen okokból, valamint a magyarországi románság népi életének fejlődését, irányítását és az állam által való ellenőrizhetőségét célozva, halaszthatatlanul sürgős, hogy a magyarországi román népközösség a legsürgősebben megkapja a katonai hatóságok által elrendelt jogfelügyelés hatálytalanítását, és zavartalanul folytathassa már megkezdett működését. Csak ez a népközösség lehet az összekötő kapocs a magyarországi románság népi érdekei és a magyar állam érdekei és szándékai között. Természetesen nem lehet az a Népközösség szolgáló szerv, hanem csak olyan testület, amely minden téren egyesíti és képviseli az érdekeinket, és ezeknek védelmében a kormánnyal szemben szavát őszintén hallathatja. Ez a szó, ha kritikát tartalmaz is, feltétlenül őszintébb és jobb hizemű lesz, mint azoknak a szava, akik egyéni vagy pártérdekeik szolgálatában állanak, és a mi teljes igényeink helyett rész megoldásokat javasolnak.

Kétségbevonhatatlan, hogy a magyarországi románságnak a bécsi döntés, ill. a román hadsereg kivonulása után itt maradt vezetői számtalan tanújelét adták jóhizeműségüknek és együttműködési készségüknek. Tették ezt abban a meggyőződésben, hogy a magyar kormány az első naptól kezdve, a bécsi döntés természeténél és saját kijelentéseinél fogva is a legjobb indulattal fogja fogadni és viszonzni a magyarországi románság vezetőinek ezen magatartását, és az egészséges szervezkedést felkarolni és támogatni fogja. Ezek után kiábrándítóan és elkerítően hatott reánk a hatóságok számtalan igazságtalan és vegzatorikus rendszabálya, amelyekről a M. Kir. Kormány, ha nem is tudott előre, de a jelek szerint mindmáig nem volt módja azokat beszüntetni és jóvátenni.

Kötelességemnek tartottam volt Nagyméltóságodnak személyes beszélgetésünk alkalmával ezeket kifejtteni, mert a románság itteni vezetőinek együttműködési készsége után kétségtelen, hogy csak az illetékes magyar tényezőket terhelné a felelősség akkor, ha ennek ellenére sem alakulna ki az az együttműködés, amelyet üdvösnek tartunk, és amelyről az volt a benyomásom, hogy Nagyméltóságod tapasztalt és bölcs megítélése alapján Kegyelmes Uramnak őszinte helyesléssel találkozik.

Fogadja Nagyméltóságod megkülönböztetett tiszteletem és mély nagyra-
becsülésem kifejezését, amellyel

vagyok
Sorban Raoul

Kolozsvár, 1940. november 24.

Fogadja Nagyméltóságod megkülönböztetett tiszteletem és mély nagy-
rabeccsülésem kifejezését, amellyel

vagyok

Sorban Raoul

Kolozsvár, 1940. november 24.

Eredeti gépirat a levélíró aláírásával Bánffy Miklós hagyatékában a budapesti Ráday Gyűjteményben.

Murádin Jenő

Bánffy Miklós, a rajzoló és illusztrátor

Ha a küzdelmes kisebbségi lét fővállalóinak példáját tekintjük, nem is olyan egyértelmű, hogy Brassai Sámuel lett volna az utolsó erdélyi polihisztor. A bonchidai gróf, Bánffy Miklós nagy ívű pályája átfogta a kultúra majd minden ágát, beleértve a politikai kultúrát is, hiszen egy ideig Magyarország külügyminisztere, majd nemzetvédelmi-kisebbségi törekvéseink összehangolója volt. Úgyszólván minden érdekelt, ami közelebről látókörébe került. A szépirodalom éppúgy, mint a színház, a díszlet- és látványtervezés, a rajz és könyvillusztráció, a folyóirat-szerkesztés. De ugyanez a sokrétűség emelte művelődésünk élvonalába Bánffy legközvetlenebb munkatársát, Kós Károlyt is, kinek építészeti alapfoglalkozásából utak nyíltak az irodalom, a könyvkiadás, grafika, néprajz, művészettörténet felé. A mindenre kiterjedő tájékozottság mellett a kényszerűség is rávezette őket a sokrétű munkálkodásra. „Kell, mert szükségünk van rá...” – visszhangzik Kós kiáltványszerűen fogalmazott és vissza-visszatérő ösztönzése a kor publicisztikájában.

A feladatvállalások egyik vagy másik területen sem Bánffynál, sem Kósnál nem egyforma súlyúak. Bánffy Miklós rajzoló munkássága, föl-föllobbanó érdeklődéssel és eredetiséggel ugyan, de az életműben végül is szűkebb pázmává keskenyedik.

Mielőtt Bánffy Erdélybe hazatért volna (1926), már komoly előzményei voltak rajzoló és tervezői munkálkodásának. Illusztrációkat készített Balázs Béla Gyomán megjelent kötetéhez, kezdeményező lépéseket téve a Balázs szövegkönyvére írt bartóki mű, *A fából faragott királyfi* színrevitelére. Mint a Nemzeti Színház és a Magyar Operaház intendánsa a hivatalos művészetpolitika rosszállásával szemben elérte, hogy még ugyanabban az évben *A fából faragott királyfi* táncjátékot, majd 1918-ban *A kékszakállú herceg vára* operát Budapesten bemutatták. Mindkét darab színpadképét és jelmezeit ő tervezte, számos rajzot, illetve metszetet készítve hozzájuk.

Bánffy újító módon viszonyult a színházi és operai díszlettervezéshez. Szakitott a több évtizede elkoptatott „korhúséggel”, és helyette izgalmas, újszerű színpadi látványtervezéssel lepte meg a közönséget. Nem jutott el ugyan az avantgárdig, de színpadképei még akkor is sokkolóan újszerűek és látványosak voltak. Pár évre, a világháborút közvetlenül megelőző időkre, illetve a háborús esztendőkre esik intenzív színpadtervezői munkásságának súlya. Ezalatt Richard Strauss *Saloméj*át (1912), Weber *Oberonj*át (1914), Mozarttól *A varázsfuvolát* (1913), a két Bartók-darabot (1917, 1918) mutatták be az ő és tehetséges munkatársai színpadi tervezésében. Később már csak Szegeden és Kolozsváron tért vissza egy-egy színpadi mű színrevitelével szcenikai munkásságához. A Szegedi Szabadtéri Játékokon 1935-ben *Az ember tragédiája*, míg Kolozsváron 1942-ben saját színpadi műve, a *Nagyúr* díszleteit és jelmezeit tervezte. (Utóbbi főlbukkant rajzaiból az 1998-as kolozsvári Bánffy- emlékkiállításán láthattunk.)

A legfrissebb szakirodalom Bánffynak éppen szcenikai működését tekinti a leginkább maradandónak, a dilettantizmus árnyékától is távol esőnek.¹ Lehet, hogy a szakma némi elfogultsága rejlik az ítéletben, de bizonyos, hogy a színpadi látványtervező művészetben – melyhez komoly grafikai felkészültség is szükségeltetett – máig tartóan megbecsült nevet vívott ki magának.

Ezek a tapasztalatok nyilvánvalóan segítségére voltak abban, hogy kényes és felelősségteljes megbízatását, az 1916-os budavári koronázás megszervezését végrehajthassa. Az utolsó magyar király, IV. Károly megkoronázására az év december 30-án került sor, s az ehhez szük-

¹ F. Dózsa Katalin: *Bánffy Miklós gróf, a színházi látványtervező. = Tanulmányok Budapest múltjából.* XXV. Bp. 1996. 337–347.

séges dekorációt mind a Nagyboldogasszony- (Mátyás-) templomban, mind a kinti felvonulási területen háborús körülmények között és a leggyorsabban kellett elkészíteni. Ehhez a munkához Bánffy a fiatal Kós Károlyt és még néhány munkatársát vette maga mellé.² Személyesen az ő feladata volt, hogy Lechner Jenővel közreműködve a templom belső díszítését az eseménynek megfelelően átalakítsa. A sokszínű, mintás oszlopokat sötétvörös függönybevonattal takarta el, s ezzel a domináló színnel méltóságot és királyi pompát kölcsönzött a hatalmas térnek.³

*

Rajzolói tehetségét Bánffy a háborút követően egészen más területen kamatoztatta. Az ő nevéhez fűződik – grafikai munkássága csúcaként – egy egyedülállóan érdekes és kortörténeti dokumentumként fennmaradt rajzsorozat elkészítése. A kifejező, karikatúrisztikus hozzáállással megrajzolt és albumba foglalt képmások az első világháború utáni korszak vezető politikusait örökítik meg. Az 1920-as évek legelején, a génuai konferencián, majd Locarnóban első ízben ültek össze a győztes hatalmak a legyőzöttekkel, hogy a múltat valamiképp feledtetve modus vivendit alakítsanak ki a kontinens államai között. Bánffy mint aktív politikus vett részt a génuai konferencián, s ez kínált számára alkalmat arra, hogy az összesereglett államférfiakról mintegy lopva, észrevétlenül groteszk rajzokat készítsen. A színes kréтарajzok egy része, mint eredeti grafikai művek, Budapesten, a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday-gyűjteményében látható, a többi (összességében 21 mű) a már említett albumban szerepel. Története, sorsa van az igen ritka példányként föllelhető albumnak is. A külügyminiszteri tisztségétől csak éppen akkoriban megvált Bánffy nem akarta a rajzciklust a saját neve alatt megjelentetni. Így az Ben Myll: *Fresques et frasques* címmel látott napvilágot, kiadó, hely és évszám nélkül. Marosi Ildikó érdeme, hogy egy könyvészeti műben rátalált a kiadás körülményeit föltáró adatokra (Budapest 1923. Rózsavölgyi kiadása).⁴ Tisztázódott az is, hogy az album 500 példányban került el az érdeklődőkhöz.

Politikusok, államférfiak, miniszterek impozáns névsorát kínálják a rajzok. Közöttük néhányan még a hadviselő felek vezéralakjaihoz tartoztak. Mások a békeidők beköszöntével kerültek az európai politika irányítói tisztségébe, vagy a későbbiekben váltak egyre jelentősebb tisztségek viselőivé. Lloyd George még Anglia háborús miniszterelnökéeként, mandátuma utolsó évét töltve vett részt a génuai tanácskozáson. Ugyanígy Ionel Brătianu, a román liberális párti politikus is a tényleges hatalom birtokosaként, ismételten miniszterelnökké kinevezve képviselte a lassan körvonalazódó revízióellenes kisantant gondolatot. Az oroszok – első ízben egy nemzetközi konferencián – legrátermettebb politikusaik, Csicserin és Litvinov jelenlétével keltettek feltűnést. És sorra ott voltak a legmagasabb politikai szinten tárgyaló államférfiak, külügyminiszterek, pártalapítók: Walter Rathenau, J.L. Barthou, Eduard Beneš, Bethlen István, Luigi Facta.

Bánffy rajzainak íze-zamata groteszk megjelenítésében, karikatúrisztikus hangvételében van. Sohasem „állóképet”, egyszerű portrét fest a jelenlévőkről, hanem jellemükre, magatartásukra, szellemi habitusukra utaló karikatúrát rajzol. A külsődlegességeknek, a fej- és testalkatnak olyanformán van helye a képen, hogy nyomatékot ad velük a megrajzolt képmásnak. Így áll

² Bánffy Miklós: *Emlékeimből*. Kolozsvár 1932; Kós Károly: *Koronázási emlékeim*. = *Hármaskönyv*. Bukarest 1969. 122–141.

³ Szvoboda Dománszky Gabriella: *A Mátyás-templom dekóruma*. = *Tanulmányok Budapest múltjából*. XXV. Bp. 1996. 173–218.

⁴ Marosi Ildikó: *Kis Bán[ffy]könyv*. Csikszereda 1997. 52.

össze ez a panoptikum nagyszerű telitalálataiból. A rajzoló magát sem kíméli. Mert megjelenik ő is a küldöttek között, Bánffy, a magyar külügyminiszter, hosszan előrenyújtott üres kézzel, tehetetlen szószólójaként feldarabolt, kifosztott országának. Az alaphang azonban nem a tragédiáé. Ezek a rajzok inkább megmosolyogtatók. Alakjai fontosságuk tudatában (az olyan rég elmúlt idő távlatából) még groteszkebbnek tűnnek.

*

Erdélybe hazatérve ismét föltámad rajzolói kedve. Rajzol az Erdélyi Helikonnak, melynek szerkesztője lett, és sorozatosan, egyre nagyobb kedvvel az Erdélyi Szépmíves Céh kiadványai számára. Irodalmi és közéleti munkássága természetesen hangsúlyosabb, de ha ideje engedi, nem utasítja vissza Kós Károly vagy a helikonista kritikus Kovács László kérelmét illusztrációk rajzolására. Az erdélyi irodalom regényhősei és a szülőföld tájai jelennek meg szöveggépein. Alakbrázolása nagyrészt a művészi groteszk műfajába illeszkedik, de rajzol életes, megjelenítő portrét is pályatársairól, így a népszerűsége csúcspontjára érkezett színvonalú szerzőről, Hunyady Sándorról. Szájkás, vonalas, „szaggatott” rajzai teljesen mások, mint albumának folthatású képei. Humoros tollrajzaiban kelti életre – csak példaként – Tamási Áron halhatatlan hősének, Ábelnek az alakját.

Nagy empátiával rajzol szöveggépeket Tompa László és Kemény János műveihez, Áprily Lajos és Reményik Sándor verseihez. Makkai Sándor írásait már az 1927-es Erdélyi Helikon Antológiában rajzaival kíséri, s ugyanabban az évben négy tusrajzot készít a sokat vitatott Makkai-műhöz, a *Magyar fa sorsa* Erdélyi Szépmíves Céh-beli kiadásához. Kilenc fametszete díszíti saját könyvét, a *Fortélyos Deák Boldizsár Memoriáléját* 1931-ben. Ceruza- és tollrajzok, linóleum- és fametszetek kerülnek ki illusztrátori műhelyéből. Az Erdélyi Szépmíves Céh leggyakrabban jelentkező illusztrálói között Bánffy Miklós közvetlenül Kós Károlyt követi.⁵ Szöveggépeit mindenütt a G.B.M. szignóval jelzi.

*

Indokolt ezek után a kérdés, hogyan jutott a jogi-államtudományi tanulmányokat végzett gróf Bánffy Miklós képzőművészeti ismeretek birtokába. Mert ha rajztudása nem is mindig megingás nélküli, és illusztrációi között lényeges minőségi és ízlésbeli eltérések vannak, legjobb műveiben kivételesen finom formakészséget mutatott.

A titok nyitja a magyar arisztokrata családok fiataljainak neveltetési rendszerében keresendő. Bevett szokás volt, hogy tehetséget, de legalább vonzalmat mutató gyermekek mellé nemcsak idegen nyelvet oktató nevelőket hoztak, de sokszor rajztanárokat is felfogadtak. Ha csupán egyetlen főúri családra, a Telekiekre utalunk, a példa úgy is meggyőző. A család két ifjú tagját is a 19. század élvonalbeli magyar mestere oktatta. Teleki Blankának (kinek kufsteini rajzait őrzi emlékezetünk) Barabás Miklós volt a szeretett rajztanára, Teleki Bellának pedig a tanítványa iránt később is érdeklődő festő, Munkácsy Mihály. A Bánffy családban sem volt idegen ez a gyakorlat. Bánffy Miklós kora kiváló rajzpedagógusának és neves művészenek, Székely Bertalannak volt a tanítványa. A tőle tanultakról, a vele kapcsolatos emlékeiről maga számolt be.

„Nincs is gyermekéveimből nagyapámon kívül talán senki, akinek annyira élően élne a képe bennem, mint a Székely Bertalané. Aki annyira hatott volna reám, bár a tanácsát, sajnos, egyik-

⁵ Murádin Jenő: *Az Erdélyi Szépmíves Céh illusztrátorai és illusztrációi*. Könyvtári Szemle XVI(1972). 2. sz. 76–80.

nek sem követtem. Ha a nevét említik, azonnal meglátom. Mindig ugyanúgy. Némán sétál le s föl a sötét atelierben. [...] Gyönyörű művészfeje van. Magas termete. Szőkés haja, szakállá alig őszül. A vállán mindig keskenyre összehajtott lilásszürke plaid. A rövidre nyírt bajusza alatt mindig félbemaradt szivar. [...] Úgy kerültem hozzá, hogy apám rajzórát akart nekem adni, mert már első gimnazista éveimtől rengeteg papírt rontottam el, sok ákombákom firkálással. [...] Gyönyörűen magyarázott. Az organikust, a lényegest. A változatlan szabályt az örökké változóban.”⁶

⁶ Bánffy Miklós: *Székelly Bertalanról – személyes emlékek*. Erdélyi Helikon VIII(1935). 10. sz.

Ferenczi István

Pósta Béla, a múzeumszervező tudós

Fölöttébb nehéz kellő szavakat találni és a kegyelet csokrába kötni az egy személyben messze tekintőn, távlatosan gondolkodó nagy tudós, a hallgatóival személyes kapcsolatokat kiépítő kiváló egyetemi tanár, a társadalmi újításokért küzdő politikus, a mindennapi élet apró-cseprő bajaival foglalkozó, minden arra szoruló nincstelen ember ügyét szíves készséggel fölkaroló városatya, a körültekintő és ügyéért bátran kiálló múzeumszervező, a magyar és román egyetemi hallgatókat egyaránt szíves vendégszeretettel váró első kolozsvári diákothton, a „Mensa Academica” (a mai E. Racoviță otthon) létrehozásáért semmilyen feladattól vissza nem riadó, erős társadalmi kötelesség-tudatú nevelő jellemzésére. Sokoldalú, mindig önzetlen és becsületes, folyvást a köz, a mások érdekeit szem előtt tartó, a korabelinél jobb jövőt tervező, szervező és építő tevékenységének gyarló méltatásához is szánalmas dadogásnak tűnik minden, személyével, életművével kapcsolatos értékelési kísérlet. Társaságbeli szerénységének nagyszerű ellentéte volt magas fokú szellemi igényessége. Írásainak a vezérlő gondolata mindenkoron az igazság kihámozására való becsületes törekvés volt. Gazdag ismereteivel sohase kérkedett, de sajátos szerénységével inkább leplezni iparkodott. Szerénysége azonban nem jelentett bátoratlanságot a tudományos alkotásban. Ellenkezőleg, nem riadt vissza egészen új, addig szokatlan módszerek bevezetésétől vagy éppen kikísérletezésétől sem, ha ezeket alkalmasoknak vélte az ezerarcú történelmi valóság kiderítésére. A mások által kimondott tudományos megállapításokat sohase fogadta el egészen hiteleseknek. Nem egy ízben a legfáradságosabb kutatásoktól sem riadt vissza azok helyességének megvizsgálása érdekében, és csak alaposításuk felől teljesen megbizonyosodván fogadta el, illesztette bele értekezéseibe; a téveseknek ítéleteket viszont merőben elvetette. Városatyai szerepkörében sem az ékes, szépen hangzó, hanem az okos szólást tekintette fő feladatául, és a gazdasági részletkérdések megoldására való közreműködésre buzdítgatott. Nem beszélni, de tevékenykedni, nem léha, meggondolatlan beszédekkel szenvedélyeket korbácsolni, hanem a közért cselekedni kívánt. Másban se a fényes, ám esetleg haszontalanul elfecsérelt tehetséget, hanem a csorbitatlan jellemet, a lelkiismeretes, odaadó s kicsínységekben is hűséges tetteket becsülte.

1863. augusztus 25-én született Kecskeméten. A külsőségeket megvető, szigorú erkölcsű, a bírói pályán az emberies igazságosság föltétlen érvényesüléséért küzdő, feddhetetlen jellemű édesapjának egyenességet sugárzó világszemléletét örökölte. A Duna-parti Baján, majd Kalocsán járt középiskolába. A latin nyelvben és a római étellel kapcsolatos tudásanyagban való otthonosságát, az önfegyelmzésnek, az önmaga fölötti uralkodásnak további élete tartamára érvényesülő gyakorlását jórészt a kalocsai iskolának köszönhette. Önállóságáról, magának törvényt szabó akarataról azonban nem tudott lemondani. Ezért, noha serdülő korában foglalkozott ezzel a gondolattal, nem lépett be a jezsuita rendbe. A családi hagyomány, no meg a római életben oly sajátosan kifejlődött és megerősödött, még ma is, kései nemzedékekben bámulatot keltő jogrend a jogász pályára lendítette ugyan (1880-ban a Budapesti Egyetem jogi karára iratkozott be), de csakhamar másfajta tudomány vonzáskörébe került, s ennek következtében eredeti szándékának föl hagyása kezdte foglalkoztatni. A döntő fordulat jórészt a kusza római társadalom- és gazdaságtörténeti kérdések kibogozgatásán fáradozó kiváló német történetirő, Th. Mommsen, a *Corpus Inscriptionum Latinarum* világhírű szerkesztője hatásának tulajdonítható. Akkoriban kezdtek ugyanis – éppen Mommsen ébresztője nyomán – belátni, mennyire nélkülözhetetlen minden jól képzett római jogásznak az ókori latin feliratos emlékek ismerete. Ez a felismerés vezette az erdélyi, alsóillosvai származású Torma Károly régészprofesszor, az erdélyi limeskutatás elindítójának tanítványai közé.

Egyetemi szigorlata után a budapesti Magyar Nemzeti Múzeumban induló, nemsokára egyre gyümölcsözőbbé váló tudományos tevékenységének vonala töretlenül ívelt fölfelé. A rá nagyon ható Pulszky Ferencnek, a neves magyar régésznek az ösztönzésére bejárta Ausztriát, Svájcot, Francia- és Németországot, látta a skandináv országok gyűjteményeit is. Svájcban és Skandináviában inkább az őskor leletei, Francia- és Németországban viszont mindenekelőtt a római kor régészete foglalkoztatta.

1899. április 14-én nevezték ki a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem régészeti tanszékére. Ettől kezdve haláláig Kolozsvárt is maradt, és alig összefoglalható, sokirányú alkotótevékenysége múltán, mindössze 57 éves korában, 1919. április 16-án fejezte be eredményekben gazdag életét. Szinte még halálával is mintázza a tudósok szabattosságra törekvését.

Noha Torma Károly aquincumi (óbudai) ásatásaiban 1883-tól 1885-ig segédkezett, a római régészet mégsem kötötte le teljesen érdeklődését. Előbb éremtani tanulmányokban mélyedt el, s ebben a tárgykörben búvárkodva készítette el doktori értekezését is. (Később is az érmészetet tartotta a régészek legjobb iskolájának. Az érmeiken nagyon sok az aprólékos megfigyelni való, kis felületre szorulnak a jellemző egyéni vonások, ezért nemcsak türelmi kísérletként kitűnő, hanem a kezdő régészek komoly érdeklődésének, megbízhatóságra való törekvésének, megfigyelő- és ítélőképességének is egyik sarokköve.) Nemsokára sorra kerültek a régiségtan különböző csoportjai: az ősrégészet, a görög és római emlékekkel való foglalkozás; nagyon is számottevő címertani vizsgálódása, szorgalmasan foglalkozott a kis- és nagyművészetek történetével. Végül a népvándorlás kori, magyar honfoglalás kori és középkori emlékek ismertetésével és magyarázatával európai nevet és elismerést szerzett. Érem- és pecsétani értekezései, címertani tanulmányai széles körű történelmi tájékozottságának ékes tanúbizonyságai, ásatásai pedig a régészet úgyszólván minden akkori és jövőendő ágára kiterjedtek.

Első nagy összegezésében, a múlt század kilencvenes éveinek közepén a sajtó alól kikerült *Baranya vármegye története az őskortól a honfoglalásig* című művében kora általános gondolkozási szintjén jóval felül emelkedve, a régészeti anyagon keresztül igyekezett megrajzolni a halottá dermedt ősi tárgyak készítőinek, az *embereknek*, a *közösségnek* az életet is. Ugyanebben az időben készült el *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája* I. kötete számára, szerénységből névtelenül közölt *Szolnok-Doboka vármegye ősrégészete* című, erdélyi tekintetben első ilyen természetű összefoglalása is.

További tudományos érdeklődésére és működésére jótékonyan hatott a Zichy Jenő kaukázusi és közép-ázsiai utazásairól beszámoló mű II. köteteként megjelent *Az archaeológiai gyűjtemény leírása* című alapvető összegezésének megalkotása. E művében – bátran kimondhatjuk – Rudolf Virchow, Ernest Chantre és Paul Reinecke mellett szinte egész Közép-Európa viszonylatában először hívta fel a tudományos világ figyelmét a Kárpát–Duna-táj kora történeti sokszínű, változatos emlékanyagának keleti, többek között pl. kaukázusi régészeti kapcsolataira. A szerzett felvillanyozó tapasztalatok alapján az addigi egyoldalú nyugati beállítottság helyett mohó érdeklődéssel fordult kelet felé!

Érthető örömmel fogadta tehát Zichy Jenő fölszólítását. Utóbbi a magyarok őshazájának föl kutatására tervezett harmadik tanulmányújtára Póstát kérte föl régész szakembernek. Az ajánlat egyébként nem érthette váratlanul, hiszen a Zichy-féle első kutatóúton gyűjtött régészeti anyagot, mint tudjuk, ő dolgozta fel. A nemcsak megtisztelő, de nagy várakozásokat kielégíteni hivatott tudományos kutatóút, tehát a felelősséggel terhes feladat vállalása előtt azonban kötelességének érezte bizonyos feltételeket is szabni. Első feltételként kérte: tegyék lehetővé számára, hogy a tanulmányút régészeti vonatkozásainak előkészítése végett teljes esztendő tölthessen az akkori cári Oroszországban. Ezt az évet orosz nyelvtudásának kiegészítésére, valamint az orosz szakirodalom és gyűjtemények alapos áttanulmányozására szánta. Második feltételként

főntartotta – az orosz szakkörökkel való előzetes tanácskozásai alapján – az ásatások útján részletesebben kikutatandó területek kiszemelésének és kijelölésének jogát is. Ezekből kitetszőn nem csupán alapos, de nagyszabású terv alakult ki benne. Ennek komoly eredményét semmi esetleges szeszélytől nem akarta függővé tenni. Az elképzelés tetszett ugyan az illetékeseknek, a munkálatok azonban mégsem végződtek ennek megfelelően.

Régészeti tanulmányok az oroszföldön című nagyszabású értékelő beszámolója átfogó képet nyújt a tervezett fölmérhetetlen nevezetességű tudományos útkeresés eredményeiről. Ezen az úton továbbhaladva igen jelentős végső következtetésekre juthatott volna, ha a vállalkozás költségeit néhány hónapra vállaló „mecénás” előre látott szeszélyei, az igazi tudományosságtól messze rugaszkodott elképzelései oly erősen nem hátráltatták volna a maga elé tűzött feladat megvalósításában. Ő ezért tekintette a kutatóút régészeti oldalát csupán előzetes tájékozódásra alkalmas tanulóúttá. Az idézett mű ennek ellenére ma is jelentős, forrásértékű, és Nagy Gyula, a Székely Nemzeti Múzeum egykori neves igazgatója elismerő, részben történeti kiegészítésként írott bírálatával egyetemben bizonyos tekintetben a régészeti kutatások történetének egyik fordulójaként becsülhető.

Az akkori orosz szakkörök is őszinte érdeklődéssel várták a (párhuzamosan magyarul és németül) sajtó alól kikerült munkát. Nem is csalódtak, mert a magyar honfoglalás kori (9–10. századi) emlékekkel kapcsolatos régészeti anyagcsoportokon kívül a népvándorlás (4–9. sz.), a római császárkor (Kr.u. 1–3. sz.), azonkívül az ún. szkíta időszak (Kr.e. 6–1. sz.) meg az őskor más emlékcsoportjait is vizsgálta, holott – és ezt nagyon hangsúlyoznunk kell – terveinek az értékesebb, eredetibb részleteit kellett önhibáján kívül elhagynia.

Jelentéktelenebb megállapításoktól eltekintve, a tőle szakszerűen összeválogatott orosz földi anyag által a közép-európai régészettudomány három számottevő eredményéhez jutott:

a) lehetővé vált a népvándorlás kori régészeti anyag ún. *hum* csoportjának a nyomon követése.

b) A népvándorlás kori anyagban az ún. avar emlékek ún. szarmata, gyéribben ún. germán elemekkel vegyesek. Vizsgálódásai eredményeképpen, éppen az ő alapvetése nyomán nemsokára sikerült a valóban *avar emlékeket* elkülöníteni a többi anyagi emlékektől.

c) Végül neki sikerült meghúznia a Nyugat-Európában „*nyugati gót*”-nak hívott kézműipari ízlés legkeletibb lelőhelyeit összekötő vonalat.

A honfoglaló magyarokat tekintve azonban nem juthatott ennyire szembeötlő eredményekre. Nagyon érdekes és egyben értékes részletkérdéseket meg tudott oldani, ám a területileg egymástól távol eső helyeken felfedezett adatokat összekötő kapcsokat nem sikerült megtalálnia. Nem is sikerülhetett, hiszen a Zichy-féle harmadik kutatóút idején nem valósították meg az eredeti elképzeléseket, mivel éppen ezeknek a hiányoknak az eltüntetésére hivatott ásatások maradtak el. Mindeme keserves tapasztalatok érlelték meg lelkében azt az egyre erősödő meggyőződést, hogy a szóban forgó kérdések megoldása érdekében Oroszországban, Kazány városában e kutatásoknak az előmozdítására állandó tudományos intézetet szervezzenek. Közbejött okok miatt ez a terv azonban nem öltethetett testet.

Hosszúra nyúltnék akárcsak vázlatosan is szemügyre vennünk Pósta Béla minden tudományos tevékenységét. Ennek felmérését Ferenczi Sándor végezte el, lásd *Pósta Béla irodalmi munkássága* (1885–1919). Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjtőjéből. I. 1941. 33–40. 75. cím. E munkásságot csupán a tanulmányok száma és terjedelmé alapján megítélők helytelenül járnának el. Viszonylag keveset alkotott, de közben egyáltalán nem kímélte erejét, rendkívül sokat dolgozott: a múzeumi anyag rendezése közben rajzolt és rajzoltatott, tanítványokat nevelt. Noha intézetének 1910 óta sikerült kiharcolnia a saját tudományos folyóiratot (*Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjtőjéből*. I–X. 1910–1919.),

még akkor sem igyekezett annak nyomdai terét saját cikkeivel kitölteni, egyszerűen mert nem akarta elvenni tanítványaitól az érvényesülés lehetőségét. Csak midőn ezek nagy része kikerült az első világháború emberek százezreit telhetetlen Moloch módjára elnyelő irtózatos forgatagába, és emellett a háborús viszonyok akadályozták a múzeumi tevékenységet, jelentette meg tanulságosabbnál tanulságosabb, módszertani tekintetben is sok újat hozó cikkeit, nemegyszer valóságos történeti becsű értekezéseit. Valamennyiből kicsendül az alábbi idézetbe sűrűsödő, mai napig egészen helytálló fölismerés: „Hazánk földje régészeti tekintetben közvetítő a tőle keletre és nyugatra levő területek között. Mégpedig nem egyszerűen átvevő és továbbadó, hanem az átvett művelődési anyagra kitörőtelhetlenül nyomja rá a maga bélyegét, és úgy adja tovább...”

Ez a meglátása nem hirtelenjében kiagyalt, minden valós alapot nélkülöző elmélet. Nem. Az őskor, a népvándorlás kor és a magyar honfoglalás kor minden részletével bámulatra méltó alapossggal foglalkozó részlettanulmányokon keresztül érlelődött benne elevenen ható meggyőződés.

Erdély tudatosan először éppen tőle ismertetett kisebb emlékei: a gyulafehérvári székesegyház sírleletei, a pókafalvi egyház hímezései, a vízaknai kehely, a lúdvégi református egyházközség régi edényei vagy a Kolozsvári testvérek szobrászati alkotásai újabb korok felé is terelték figyelmét. Ezekben, a maguk nemében nem egy esetben igazán úttörő, új irányt és utat mutató tanulmányokban sohasem csupán a megvizsgált tárgykörökkel összefüggő fejtegetéseket olvashatunk, hanem mindenkor az egész művészeti irány háttéréből megfelelően kiemelve szemléltethetjük az éppen eme távlattal elmélyített képet. Ezzel jellemezhetjük leginkább, és ebben rejlik a titka annak is, hogy kolozsvári intézetének messze kiszélesített gyűjtési körének továbbfejlesztése érdekében tanítványokat nevelhetett. Ennek megvalósítására nemcsak egyetemi előadásain törekedett, hanem a régészeti oktatásban nélkülözhetetlen leletanyagra is mulhatatlanul szüksége volt. Ezt nyújthatta volna a kolozsvári tanszék elfoglalásakor az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek immár csaknem fél évszázada főnnálló Érem- és Régiségtára.

Tanszékének és tárigazgatói állásának elfoglalásakor lelkében erős elhatározás fogant, hogy a szinte még csak magzati állapotban levő gyűjteményekből Erdély viharos, de dicsó múltjához méltó múzeumot fejlesszen, és egyfelől annak jelentőségére ébredő közönséget, másfelől a táruk kezelésére megfelelő képzettségű szakembereket neveljen. Mindkettőt megvalósította, méghozzá a kezdetben bizonyára magától sem remélt mértékben. Pósta Béla a húszezer éremből és tízezernél több tárgyból összetevődő gyűjteményhalmazból múzeumot szervezett, még ha csak a tudomány akkori állásának megfelelően is. Pedig nagy nehézségekkel kellett megküzdenie. A krajcároskodó pénzügyi kormányzat a kérdés jelentőségét föl nem ismerve fösvénykedett, személyes ellenszenv és szakmai féltékenykedés, elvakult polgári pártpolitika mindmennyi sziklafalként tornyosult előtte. Egyszer egyik, másszor másik, néha, a változatosság kedvéért egyszerre több is. És az akadályokkal szemben ott állt egyedül, a küzdelemben is építve, néha el-elcsüggedve, aztán ismét erőre kapva, ütések adva és elviselve, régi barátokat elveszítve és újakat szerezve.

Az egyetemi tanárrá és tárigazgatóvá való kinevezésétől eltelt húsz esztendőnek tetemes részét az eredményes munka feltételeinek megteremtéséért vívott küzdelem emésztette fel. Ha viszonylag kevés tanulmánya jelent is meg, Pósta Béla az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának szervezésével és fejlesztésével állított magának igazán maradandó emléket. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület már Pósta Kolozsvárra jövétele előtt is ezen fáradozott. A tudós és szellemes Finály Henrik annak előtte átvette ugyan gondozásra a Múzeum-Egyesület érem- és régiséggyűjteményét, ám szellemi segédszemélyzet hiányában és egyetlen, félállásos kisegítő altiszt segédletével inkább csak az értékesebb tárgyak megóvására, semmint a gyűjtemény

további bővítésére és hozzáférhetőségének megvalósítására gondolhatott. Így aztán Pósta Béla az érem- és régiségtár kincseinek átvételekor azokat szobáskákba zsúfolva, közhasználatra hozzáférhetetlenül találta. Pósta Béla erélyének, meggyőző érvelésének, kilincselgetésének, ismételt sürgetéseinek tulajdoníthatón azonban mindössze néhány éves igazgatói működése révén a művelődni vágyó közönség máris bámulhatta a közkinccs é emelt múzeumi gyűjtemény addig nem is sejtett gazdagságát.

Az egyetemi építkezések, nemkülönben a helyiségek szűk volta miatt Pósta intézete a múlt évek folyamán négyszer is költözködött. A költözködőkre rendszerint bénítón ható minden egyes helyváltoztatás Pósta szervezőkészsége, messzemenő gondossága, varázskeze nyomán nem romlást, ellenkezőleg, féltett kincsei újabb és – mondhatnók – dicsőbb föltámadását eredményezte. Addig földön heverő, sötét folyosókra bezsúfolt, a szó szoros értelmében eldugott köemlékek immár őket egészen más fénybe helyező talpazatra kerülve dicsérték értő, szerető gondviselőjük leleményes igyekezetét. Pósta iparkodott mintaszerűen, mindenfelől jól megközelíthetőn kiállítani az arra érdemes tárgyakat és műkincseket. Emellett nem lankadt a gyűjtemény anyagának állandó gyarapításával kapcsolatos törekvése sem. Nem is egy ügyes, önzetlen megbízottja, ügynöke járogatta az országot, és múzeuma így ajándékokkal, de nagyobbreszt vásárolt tárgyakkal bővült. Ezenkívül Erdély-szerre megindultak s buzgón folytatódtak a közvetlenül vagy közvetve Pósta vezette, számos nevezetes eredménnyel záruló, szakszerű ásatások; a művelődési rétegeknek, a leletek fekvésének mérnöki szabatosságú rajzban való rögzítésével, egyes rendkívül jelentős tárgyakkal, siroknak eredeti helyzetüket megőrző gondos, figyelmes kiemelésével.

A tárgyak, emlékek kiállítása – Pósta fölfogása értelmében – azonban nem végső törekvés, mindössze eszköz, lehetőség volt azoknak minél alaposabb megfigyelésére, tanulmányozására. Erre viszont nevelni kell a látogatót; utóbbi pedig csakis iskolázással valósítható meg. Ezért tehát Pósta iskolát teremtett a múzeumi kincsek megértése és megértetése érdekében. Jól tudta: a múzeumokban kiállított vagy raktározott különböző tárgycsoportok a múzeumi elv alapján ugyan együttesen állíthatók ki, egyazon intézmény keretében, ám egy ember már képtelen egyenlőképpen ismerni, vizsgálni, áttekinteni. Véleménye szerint tehát az egyes emlék- vagy tárgycsoportoknak különböző osztályokban a helyük; az osztályoknak viszont, külön osztályvezetőkkel, többé-kevésbé önállósulniok kell. Ezért, amiképpen maga nem követelte alaptalanul a mindenképpen egyenlőképpen való értést, úgy a nevelendő kutatónemzedéktől sem várta el a múzeum minden egyes szakcsoportjában egyenlő mértékű jártasságot. Egyet azonban mindenképpen egyaránt megkívánt: senki se keresse önmaga kedvenc eszméit, elgondolásait az emlékekben, hanem saját énjén uralkodva, csakis a tárgyakat nézze, vizsgálja, csakis a valósághoz híven, ennek megfelelő módon lássa azokat. Sokszor egészen igénytelen holmikkal kapcsolatos nagy szeretet, de annak dialektikus ellentétéként erős önfegyelem szükséges az emlékek effajta szemléletéhez. Osztatlanul másban élni, másban lenni: ez minden tárgyi tanulmányozás egyik alapfeltétele.

Különösen az ugyanazon csoportba tartozó, nem egy ízben csupán a véletlen következtében eltérő veretű, sokszor csak egy-egy apró jelben, pontocskában különböző érmék szemlélése, leírása alkalmas ilyen önfegyelmező, odaadó megfigyelésre. Éppen ezért minden egyes tanítványával kapcsolatosan az érmészetet tekintette bármely fajta régészettudományos tevékenység nyitányának, kötelező bevezetőjének. A „jelölt” csakis ennek az önmérsékletre, elmélyülésre, alaposágra, figyelmes szemlélődésre, szinte önmegtágadásra szoktató „próbaidőnek”, „kísérleti tevékenységnek” az elvégeztével térhetett át a hajlamának, érdeklődésének és tehetségének megfelelő részlettudományban való búvárkodásra. Nevelési és oktatói művészetének ezutáni lépéseként Pósta lehetőleg magára hagyta az illetőt. Itt-ott buzdította, gondoskodott a szükséges

segédeszközökről, különben azonban az immár „szárnyára bocsátott” kutatót önállósította. Ellensége volt a „iurare in verba magistri”-nek, és sohase szégyellte bevallani: ez vagy az a tanítványa ebben vagy abban a tudományágban jártasabb nála. Utálta a hízélgést, megvetette a hajbókolást. Az egyéniségnek, az egyéni tevékenységnek és tanulmányozásnak szeretettel ötvözött megbecsülése, irigység nélküli elismerése, értékelése volt a tanító és tanítványok családi viszonyának az alapja. Kicsiny kutatóközössége nem szigetelődött el a külvilágtól, eleve gondoskodott ennek elkerüléséről. Tanítványait külföldi tanulmányi, sőt kutatóutakra is küldte; mások kutatási módszereivel nemcsak a szakirodalom segítségével, hanem személyes érintkezés révén is megismerkedhettek.

Az első világháború kitörését megelőző években Pósta Kolozsvárott a vidéki, különösen görög–latin nyelv- és történelemszakos tanárok részére szünidei önkéntes továbbképző tanfolyamokat szervezett. Ezeket immár önállósult tanítványai (köztük a messze kimagasló Kovács István) is előadták. Neveljteinek a tanítványai (mindig Pósta vezető, szervező tanácsát követve) több középiskola keretében szerveztek múzeumot. A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének felügyelőjeként jelenlétével, többszörös látogatásával is buzdította, tanácsaival irányította közvetlen és közvetett tanítványainak lelkes törekvéseit.

Múzeumi feladatainak valóra váltása érdekében első teendői közé tartozott az anyag tartósítása, leltározása és megfelelő keretben való kiállítása, illetőleg az előírt körülmények közötti raktározása; amellet szakkönyvtár szervezése; a tudományos személyzetnek a megfelelő színvonalon való kiképzése, műszaki segédszemélyzet oktatása, betanítása; a megkívánt anyagi alapok intézményes biztosítása és a rendszeres kutatások megindítása. Kolozsvárra való kinevezése után alig négy évvel, 1903. május 29-én a kolozsvári egyetem (mai központi) épületének alagsorában máris megnyithatta az akkori viszonyok között korszerű szellemben, a pozitivistá tudományosság irányelveinek tekintetbe vételével berendezett Érem- és Régiségtárat.

Pósta Béla húsz évig vezette egyrészt az egyetemi intézetet, másrészt az Érem- és Régiségtárat. Személyes példamutatásával egész nemzedéket nevelt a tudomány szolgálatára. A keze alól kikerült fiatal kutatók a régészettudomány minden ágában segíteni tudták szellemi vezetőjüket, tőle távol kerülve pedig vidéken is követni tudták a tudomány érdekében kiterjedt levelezése keretében nyújtott jótanácsait.

Pósta Bélának a Sociétés Royal d'Archéologie de Bruxelles tagságán kívül semminemű elismerés nem jutott a hatásában nem egy vonatkozásban sokáig megnyilvánuló fáradhatatlan tevékenységéért. Az említett külföldi tudós társaság is csak folyóirata, A Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség-tárából révén megismert érdemeiért választotta tagjai sorába. Itthon a múzeumért vívott, egészségét lassan felőrlő harcban – ez később a politika terére is elragadta – szerzett magának olyan ellenségeket, hogy amikor az ország legismertebb öt szakembere ajánlotta a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává, már az osztályban elbukott. De ő nem kitüntetésekre vágyott, nem arra áldozta még pihenésre fordítható idejét is. A vezető körök teljesen elhidegültek tőle a kolozsvári intézet és múzeum ügyében való „folytonos alkalmatlankodásai” miatt. A kolozsvári tartózkodása kezdetén a politikáról még csak hallani sem akaró Pósta Bélát a múzeum fejlesztésének nyugton nem hagyó ösztökélése vetette a politikai élet sodrába. „Hatvanhetes alapon, a gazdasági függetlenség programjával” a század elején alakult Új párt (egy jelentéktelen, többé-kevésbé haladó irányzatú politikai csoportosulás) tagjai közé lépett. E minőségében Kolozsvár városának közügyei terén és az egyeseket ért sérelmek, méltánytalanságok orvoslásának érdekében nagyon sokat tett. Pedig őszinte becsületességével, jóakarásával gyakran durván visszaéltek, s az önzetlen munka jutalmául a szűk, önző egyéni érdekekben sértettek fékezhetetlen gyűlöletét kapta viszonzásul.

Saját rendeltetésű múzeumépületet azonban mindeme testét-lelkét elcsigázó áldozatok árán sem sikerült szereznie. (Ez az elgondolása csak a húszas évek elején ölthetett testet, és ma, a szemünk láttára teljesedik ki a Kolozsvári Történeti Múzeum új szárnyának a közeli jövőben várható felépítésével.) Háromszor kínálkozott rá alkalma: egyszer meggyőződése ellenére politikai szívességet kellett volna tennie; másodszor súlyosan megbetegedett, s ő már „úgysem látná hasznát” volt a gyermekes hivatalos indokolás, mintha éppen csak az ő kedve teljesítéséért, nem pedig a közművelődés olyannyira szükséges fejlesztése miatt került volna erre sor; harmadszor az építkezésre előirányzott összegeket is tartalmazó költségvetésből nem született törvény. Politikai gerincességére nézve azonban nagyon jellemzők az alábbi, Bánffy Dezsőnek, az Új párt egyik vezetőjének a korholására válaszképpen elhangzott öntudatos szavai: „Mondd meg Bánffynak – szolt az üzenethozónak –, hogy ő nagyon gazdag ember, s én koldusszegény vagyok; ő lehet még nagyon hatalmas, miniszterelnök is, én ellenben soha hatalommal nem fogok rendelkezni. De: soha olyan gazdag és hatalmas nem lehet, hogy engem a jobbra lépésre kényszerítsen, ha én úgy látom, hogy balra kell lépnem!”

Pósta Bélában fiatalon gyúlt ki az alkotás tüze, és ki se hunyt halála pillanatáig. Még élete utolsó előtti napján is a tudós megszokott, arra a napra kitűzött, terv szerinti munkáját végezte. Ezt a hallatlan munkakedvet az őt ért méltánytalanságok, az agyonhallgatás, a semmibebevés se tudták elfojtani. Nem is fojthatták el, mert ekképpen tevékenykedni csak egyfajta tudós képes: az, aki igaz meggyőződéssel hiszi, hogy a társadalom javára, annak előmeneteléért, haladásáért cselekszik. Pósta ezt nemcsak hitte, de – eredményei láttán – személyesen is meggyőződhetett felőle.

Mit alkothatott volna, ha inkább megértették volna, támogatták volna az arra illetékesek, élhetett volna a mai, hasonlíthatatlanul nagyobb lehetőségekkel!

A szakadatlan kilátástalan erőfeszítésben, az állandó meg nem értéssel, hideg közönnyel, jeges gúnnyal vagy éppen számára ellenséges felsőbb környezettel való meddő küzdelemben időnek előtte föl kellett őrlődnie, mind a múzeumi ügy, mind az egyetemi oktatás, mind a közép-európai régészet mérhetetlen kárára...

Emlékének nagysága előtt meghajolva összefoglalásul Torma Károly fölött mondott saját szavaival jellemezhetjük őt igazán: „Tudós volt, a szó nemes értelmében, és eszménye a tanárnak, aki előtt a tudomány művelése nem az egyéni érvényesülés létrája, hanem az igazság keresésének az eszköze; aki nem azt ítélte fontosnak, hogy valamely tudományos igazságot ő állapított legyen meg, hanem azt, hogy az csakugyan igazság legyen. Ezért tanítványainak igaz barátja, minden féltékenység nélküli vezetője és sikereik őszinte méltánylója volt.”

Halálának félszázados évfordulóján mélységes megilletődöttséggel helyezzük a kolozsvári házsongárdi temetőben levő, még halálában is az élő szerénységét hirdető sírjára a hálás megemlékezés hervadhatatlan virágait.

O . S . T . T . L

*

Az „aranykorszak” „sajtóigazgatósága” (cenzúrája) Pósta Béla fél évszázaddal korábbi halálának évfordulójára írt megemlékezésemet nem engedte megjelenni sem ebben, sem más alakban. Hasztalan kísérleteztem 1979-ben is. 1989-ben már nem is terjesztettem elő közlésre. Most nyílik végre alkalom megjelentetni ennek az erdélyi régészet, általában a tudományosság berkeiben rendkívüli szerepet játszó férfúnak az emlékét felidéző méltatást. Noha voltaképpen Pósta az erdélyi (magyar) régészeti „iskola” megalapítója és fölvirágoztatója (bizonyos ideig C. Daicoviciu is hallgatója volt), 1919, a kolozsvári román egyetem alapítása után személyére a

„jótékony feledés” fátylát borították, mintha kerek két évtizedig a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen nem ő lett volna az európai régészet előadója, az Erdélyi Országos Múzeum Érem- és Régiségárának a tulajdonképpeni szervezője, az első, közönségtől is látogatható kiállítás létrehozója.

Ennél is fájdalmasabb az a megdöbbentő tapasztalat, hogy – noha különleges érdemeire való tekintettel Kolozsvár város vezetősége a kolozsvári egyetemi tanárok sírkert-részében dízsírhelyet adományozott földi maradványainak méltóképpeni elhantolására, valamikor a hetvenes évek derekán csontjait kidobálták! Ma egy román lelkésznek a sírhalma domborodik azon a helyen, otromba kökeresztel a fejénél... Így tehát a még 1969-ben írt megemlékezésem utolsó mondata sajnós idejét múlta!

Talált tárgy a befogadás köztes beszédhelyzetében

A „talált tárgyak” megjelenésük óta kettős kihívást jelentettek századunk esztétikai problémadata számára. Élesen vetették föl a művészet mibenlétének és érvényességének a kérdését, ugyanakkor pedig igen érzékenyen érintették a művészetértés kultúrájának a problémakörét is. E „tárgyak” olyan művészeti mozgalmak (avantgárd, pop art) keretében tűntek fel ugyanis, amelyek alapvetően megkérdőjelezték mind a művészetről való gondolkodás, mind a recepció hagyományos módozatait. Nem egyszerűen csak arra a jelenségre kell itt gondolnunk, amelynek folyamatában az avantgárd művészet alkotásai érvénytelenítették az ún. „ábrázolásetztétika” elveit a műalkotás létmódjának kérdéséről, valamint az ennek a felfogásnak megfelelő, „referenciaelvű” befogadás létjogosultságát, hanem arra, hogy – mivel éppen a sokféleség jegyében művelt modern művészeti irányzatok fejlesztették szinte abszolút érvényűvé a műalkotás „egyediségének” a követelményét¹ – addig nem tapasztalt meghökkentő erővel jelentkezett a „minőségelvű” fenntarthatóságának problémája, mégpedig a pluralizmussal való „megbékélés” igényével együtt,² ugyanakkor a művészetről való elméleti gondolkodás és a művészetbefogadás gyakorlata egymással való meg hasonlításának a kérdése is.³

Ezek a problémák az „objet trouvé” jelenségével való elméleti konfrontálódás során éppen-séggel megoldhatatlannak tűnhettek. A bőség zavarával járó művészeti sokféleségre ugyanis a modern esztétikai gondolkodásban az elméletek sokfélesége válaszolt (a poétikai kód egyediségének a felismerése például azt a követelményt vonta maga után, hogy minden egyes műdekódolása külön jelkulcsot, azaz a műhöz illő új elméletet igényel), ugyanakkor viszont – éppúgy, ahogyan a művészeti pluralizmust látszólag megvalósító avantgárd irányzatokban makacsul tovább élt a monista művészetfogalom kirekesztő értelme, amely szerint a művészeti értékteremtés egyedüli útja a más utakat érvénytelenítő „újítás” lehet,⁴ a modern irodalomelmélet által kidolgozott immanencia-elv is voltaképpen egyfajta „elméleti monizmust” képviselt, hiszen e felfogás szerint a műalkotás esztétikai értékességének záloga be van zárva a műbe azáltal, hogy annak művészeti szempontból releváns értelmét a mű világán belül szerveződik

¹ Ez a tendencia – Danto szerint – igen szélsőségesen nyilvánult meg például abban, hogy a műalkotások egy-egy önálló művészeti irányzat, sőt önálló „korszak” megalapozására törek. „A kreativitás akkoriban inkább korszakok, mint művek teremtésére irányult. A művészet imperatívuszai történeti imperatívuszok voltak – teremtés művészet-történeti korszakot! –, s a sikert az újítás elfogadtatása jelentette.” Vö. Arthur C. Danto: *Hogyan semmizte ki a filozófia a művészetet?* Bp. 1997. 122.

² A sokféleség és a kiválóság értékei adott esetben egymás ellenségei lehetnek – állapítja meg Danto *Megbékélés a pluralizmussal* című tanulmányában. „Feltésem, hogy [...] tilos műalkotást kirekeszteni kiállításokról pusztán azért, mert absztrakt, impresszionista vagy kubo-futurista. Ez azonban nem jelenti, hogy mindenképpen ki kell állítani egy absztrakt vagy egy kubo-futurista képet is azon az alapon, hogy az ellenkezője kirekesztés volna. Ezzel feláldoznánk a kiválóságot az esztétikai politika oltárán, s a mai vita a minőségről éppen erről szól.” *I.m.* 215.

³ A sokféle művészeti irányzat létjogosultságát az elméletek sokasága volt hivatott igazolni. „S minden egyes korszakhoz szükség volt bizonyos mennyiségű igen bonyolult elméletre, hogy a gyakran igencsak minimalista tárgyakat átsegítse a művészet síkjára.” Vö. Danto: *i.m.* 123. Így az elmélet fölébe kerekedett a befogadás gyakorlatának: „Ennek nyomán született meg a felismerés, hogy [...] a művészet és a nem művészet között nem vizuális, hanem konceptuális a különbség.” *I.m.* 221.

⁴ „A modern korban minden művészeti mozgalom olyan nézetekkel lépett fel – írja Danto –, amelyek minden más utat elfogadhatatlannak nyilvánítottak.” Így történhetett meg például az a furcsa eset, hogy „az absztrakció delelőjén” egy festő figuratív képek festésével szegült szembe a kanonizált avantgárdal, azzal, „amit mások a Történelem Szellemének” hittek. A monista művészetfogalomnak ez a makacs továbbélése az avantgárdban „azt jelentette – írja Danto –, hogy számtalan csodálatos festő futott zátonyra a történeti változások viharában – véleményem szerint teljesen feleslegesen, mintha mélyeséges igazság volna, hogy ha az absztrakt expresszionizmus nem az *egyellen* dolog, akkor semmit sem ér, azaz mintha a kizárólagosság a lényegéhez tartoznék.” Vö. *i.m.* 217, 219.

paradigmatikus viszonyhálózat biztosítja.⁵ E felfogás kétszeresen is a monista művészetfogalom „kirekesztő értelmét” képviselte: egyfelől ugyanis kizárta a művészet köréből azokat az alkotásokat, amelyek „művészségének” nincsen szövegbe zárt, ún. „belső jelkulcsa” – s nyilvánvalóan ezek közé tartoznak az „objet trouvé”-típusú alkotások is –, másfelől pedig kirekesztette az „értő befogadó” táborából azokat a „nem szakmabeli”, „naiv” művészetkedvelőket, akiket „pusztán” a művészet iránti vonzódásuk hozott kapcsolatba a műalkotásokkal.⁶

A „talált tárgyak” az avantgárd lecsengése után is ébren tartották és időszerűnek mutatták ezeket a modern esztétikai tudat eszközeivel megoldhatatlanoknak bizonyuló kérdéseket: *lehetőség-e a megbékélés a pluralizmussal a minőségelv megőrzése mellett; feloldható-e a „szakmai” és a „naiv” olvasat diszkrepanciája?*

Feltételezzük, hogy e kérdések produktív értelme akkor mutatkozik meg igazán, ha az esztétikai tapasztalás mérlegére helyezzük azokat; ezért induljunk el egy ma már eléggé közismert mű – Örkény István *Mi mindent kell tudni* című egypercese – olvasatának tapasztalatából.⁷

Érvényes két díjszabási övezet beutazására, egy órán belül, legfőljebb négyszeri átszállással, a felszállóhelytől az utazás céljához vezető legrövidebb útvonalon. Átszállni csak keresztezéseknél, elágazásoknál és végállomásoknál lehet, de csak olyan kocsira, melynek útvonala az előzően igénybe vett kocsik útvonalától eltér. Egy utazás során csak egy Duna-híd és minden útvonal csak egyszer érinthető.

Kerülő utazás és útmegszakítás tilos!

Mi a titka annak, hogy a fenti szöveget – amely kétségkívül „talált tárgy” – *eleve* szépirodalmi alkotásként lehet olvasni?⁸

⁵ A modern irodalomelmélet alapelveit bemutató kézikönyv, a *Teremtett világ* ezt így fogalmazza meg: „Ilyen értelemben minden műalkotás végső mértéke – önmaga: mennyiség és minőség dialektikáját, részeinek egymáshoz és az egészhez viszonyított arányát egyedi mérce szabja meg.” Vö. Cs. Gyimesi Éva: *Teremtett világ. Rendhagyó bevezetés az irodalomba*. Buk. 1983. 94.

⁶ Az ideológiai kritikusk Theodor Adorno szerint például még az olyan erősen „szubjektumhoz kötött” művészet befogadását is, mint a zenét, a zenemű „objektív, strukturális adottságai” irányítják. Adorno aszerint különböztette meg és rangsorolta a zenehallgatók mintegy nyolc magatartástípusát („szakértő vagy strukturális zenehallgató”, „jó zeneértő hallgató”, „kulturális fogyasztó”, „emocionális hallgató”, „ressentiment-hallgató”, „dzsessz-szakértő”, „szórakozni vágyó hallgató”, „zene iránt közönyösek” típusa), hogy ezek mindegyikénél „mennyire felel meg – vagy mennyire nem felel meg” – a hallgatás milyensége a hallgatnivalóénak. Vö. Theodor W. Adorno: *A zenével kapcsolatos magatartás típusai. = Zene, filozófia, társadalom. Esszék*. Bp. 1970. 380. A „szakmabeli” befogadás felsőbbrendűségének elvét képviseli Michael Riffaterre „szuperolvasó” fogalma is. Riffaterre egy Baudelaire-vers (*A macskák*) elemzéséhez kidolgozott módszere arra a hipotézisre épül, amely szerint a költői üzenetnek megfelelő költői eszközök bizonyos reakciókat, „válaszokat” váltanak ki az olvasókból. A tudományos eljárás feladata, hogy egyfelől azonosítsa a versnek azokat a helyeit, amelyek mintegy törvényszerűen „megakasztják az olvasást”, és ezáltal szükségszerű válaszreakciókat váltanak ki az olvasókból, másfelől pedig, hogy az olvasói választ „megszabadítsa tartalmától” (vagyis annak az egyéni beállítottságra visszavezethető elemeitől), s hogy fokozza a válasz intenzitását az azt zavaró fizikai tényezők (fáradtság stb.) kikapcsolásával. Vö. Michael Riffaterre: *Költői struktúrák leírása: Baudelaire A macskák című költeményének kétféle megközelítése*. = Hankiss Elemér (szerk.): *Strukturalizmus*. II. Bp. é.n. 122–125. A szuperolvasásnak – Riffaterre szerint – „megvan az az előnye, hogy a releváns és csakis a releváns struktúrákat szűri ki.” *I.m.* 124.

⁷ E mű népszerűségét feltételezhetnénk nemcsak „önmagának”, hanem az irodalomelméleti problémátudat működésének is köszönheti. A *Teremtett világ* szerzője például – többek között – éppen e mű kapcsán tette föl a szövegközpontú irodalomelmélet immanencia-elvének egyetemes érvényességét megkérdőjelező kérdését: „De vajon mindig adva van a szövegen belüli feltétele – a belső jelkulcsa – annak, hogy valamely konkrét szövegegység vagy világalgató elem többletjelentés hordozójává minősüljön át?” Vö. Cs. Gyimesi Éva: *i.m.* 95.

⁸ Hangsúlyoznunk kell itt az irodalmi olvasat feltételeességét: e szöveg műként olvashatósága *lehetőségként* adott, s az olvasó döntésétől függ, hogy él-e ezzel a lehetőséggel. Az olvasó döntése természetesen lehet negatív is; bennünket azonban – elméletileg – most az az eset érdekel, amikor az olvasó hajlandó élni az irodalomként olvasás esélyével.

Mindenekelőtt arra a tapasztalatra hivatkozhatunk, amely arra vonatkozik, hogy az irodalomként kínált szövegekhez eleve másként közeledünk, másként értjük azokat, mint a nem irodalmi szövegeket. Ezt a jelenséget a műközpontú irodalomelmélet mindenekelőtt a mindennapi nyelvhasználattal szembeállított irodalmi nyelv többértelműségével magyarázta. Az olyan problematikus művészeti jelenségek azonban, mint amilyen például a „talált tárgy” is, további magyarázatokra szorultak. Hiszen a fent olvasható „egyperces” nyelvhasználata nemcsak hogy nem tér el a köznapi nyelv alapvető funkcióit (közlő, kifejező, felhívó) betöltő szövegektől, hanem teljesen megegyezik egy villamosjegy feliratával, annál fogva, hogy az író ezúttal nem egy maga formálta novellát publikált, hanem egy, a mindennapi életben használt, praktikus célzatú szöveget emelt ki eredeti közegéből, hogy – műalkotás gyanánt – olvasásra kínálja azt. A dekontextualitás elvét valló irodalomtudomány a *kiemelés* írói gesztusának a középpontba állításával s a *megkettőzött beszédhelyzet* elméletének a talált tárgy esetére való alkalmazásával tette – részben – magyarázhatóvá az ilyen szövegek irodalomként olvashatóságát. E felfogás szerint az irodalmi szöveg „minden empirikus szituációtól függetlenül, önmagában is értelmezhető. Az irodalmi szöveg ugyanis saját, belső szituáció feltételeit hordozza: nyelviileg tárgyasítja egy olyan vonatkozásrendszer alaptényezőit, amelyben kijelentései értelmet nyernek”.⁹ Más szavakkal: egy szöveget akkor olvashatunk irodalomként, ha a szövegbeli kijelentéseket nem egy valóságos (természetes) beszédhelyzetre vonatkoztatva, hanem a szöveg elemeinek belső viszonyrendszere által teremtett, imaginárius (mesterséges) beszédhelyzet vonatkozásában értjük meg. A „fikcióként olvasás” követelménye¹⁰ csakis így teljesülhet: ha az olvasó (az olvasás idejére) felfüggeszti azokat a kapcsolatokat, amelyek őt a gyakorlati világhoz fűzik, s rábízta magát a mű világának belső vezérlésű összefüggéseire. Ezeknek az összefüggéseknek a mentén ugyanis a mű többletjelentés hordozójává válik.

Ezek szerint a műalkotás világát mintegy *bekerevezve*, az empirikus valóságtól elkülönítve, abból kiemelve kell tekintenünk; ez a kiemelés biztosíthatja az olvasottak másként-értését, a fikcióként olvasást. *Az imaginárius beszédhelyzet tehát mintegy kerettel látja el a művet.*

Mit jelent ez példánk esetében?

„A szerző a »kivágás« módszerével él: az átszállójegy banális szövegét mindennapi praktikus összefüggéseiből kiemelve, mintegy kinagyítva nyújtja az olvasó elé. A szöveg önmagában nem mond többet, de az, hogy az író figyelmével kitüntette, az olvasót valamilyen többletjelentés keresésére készíti. A felismert többletjelentés pedig jelen esetben egzisztenciális vonatkozású: a villamosjegy szövege már-már nevetséges kisszerűségében is az emberi lehetőségek korlátozottságának, a szabadság tragikomikusan relatív voltának jelképévé válik.”¹¹

E válasz egybecsengeni látszik a saját olvasatunk tapasztalatával; így e novella esetében is érvényesnek tűnik, amit az imént az irodalmi olvashatóság feltételeként felismertünk: hogy az irodalmi olvasás elengedhetlenné teszi az imaginárius beszédhelyzet megteremtését (és ennek

⁹ Vö. Cs. Gyimesi Éva: *i.m.* 30.

¹⁰ Csúri Károly, az irodalmi lehetséges világok elméletének egyik megalkotója szerint a szövegek irodalmi szempontú olvasatának fontos feltételei: „Egyrészt nem a szöveg kijelentéseit vezetjük vissza egy adott világra, azaz rögzített tárgyerületre vagy referenciatartományra, hanem a kijelentésekhez alkotjuk meg a nekik megfelelő világot, lehetséges helyzetet. Másrészt, az előzőekből következően, a kijelentések igazságtételeit ugyancsak nem az adott, a szöveg világtól függetlenül is létező valós világban keressük, hanem a szöveg lehetséges világát meghatározó szabályrendszerben. Mindez természetesen nem más, mint egy igen távoli múlttra visszatekintő irodalomfelfogás explicit megfogalmazása: az irodalom fikció, pontosabban »az irodalmi szempontú közelítés« azonos a »fikcióként olvasás« fogalmával.” Vö. Csúri Károly: *Lehetséges világok. Tanulmányok az irodalmi műértelmezés témaköréből.* Bp. 1987. 195–196.

¹¹ Vö. Cs. Gyimesi Éva: *i.m.* 96–97.

az olvasó általi elfogadását), más szóval, a műteremtés legfontosabb eljárása a „keretezés”. Elméleti értelemben is hiteles ez a válasz, ám – s ezt mindjárt be kell látnunk – mégsem kielégítő!

A keret ugyanis önmagában nem garantálhatja sem a minőséget (hiszen e felfogás szerint bármely szöveg irodalmivá tehető a pusztá bekeretezés révén), sem pedig a szövegimmanencia elvének a fenntarthatóságát (a villamosjegy szövegének irodalomként való olvasása feltételezte ugyanis, hogy az olvasó számot vessen a „kivágás” mozzanatával, s az ő közreműködésére volt szükség a „többletjelentés” felismeréséhez).¹²

A „keret” itt olyan elméleti metaforának bizonyul, amely a „kép” (mint műalkotás-reprezentáns) felé irányítja a figyelmünket. Azért érdemes engednünk most e metaforikus értelem szolításának, mert a kerettel ellátott kép megjelenése a reneszánsz korában együtt járt egy sajátos festészeti látásmód, az ún. „centrálperspektíva” feltalálásával, s ez a továbbiakban igen erősen meghatározta nemcsak a képzőművészetek ábrázolásmódját, hanem általában az európai modernitás korának esztétikai szemléletét. A középpontos perspektíva ugyanis az ábrázolt világ racionális, birtokba vevő, megismerő jellegű látását tette lehetővé mind az alkotó, mind a befogadó szubjektum számára.¹³ Nemcsak a képre, de minden műalkotásra jellemző volt, hogy a „kerete” egy olyan mű-világot határolt el, amelyet rendezettségének foka, egy belső „szervező elv” köré épülő zárt szerkezet különített el az őt körülvevő valóságtól. A keret a befogadó számára is éppen a „két világ” elkülöníthetőségét¹⁴ s ennek nyomán a mű világában való eligazodást, annak birtokba vevő látását tette lehetővé. E megismerő jellegű látás a kívülállás stabil pozícióját feltételezte a szemlélő részéről; ami ugyanis e pozícióból belátható, az birtokba vehető, általánosítható, szabályokba foglalható. Az a zárt struktúra tehát, amely által a „centrálperspektíva” megvalósult, megfelelt egy megismerő jellegű látásmódnak, és fordítva, e szubjektumcentrikus látás olyan (monista) esztétikai szemléletet implikált, amely szabályokba foglalta és visszaigazolta a középpontos perspektívát megvalósító művek zárt szerkezetét (lásd pl. az „egységnek”, a „teljességnek” és a „szükségyszerűségnek” az arisztotelészi *Poétikából* kölcsönzött követelményeit).

Nem kétséges, hogy az európai esztétikai gondolkodás normatív jellege összefüggésbe hozható a „centrálperspektíva” által fémjelzett alkotói szemlélettel. Az európai ízlésbe beépült poétikai hagyomány egy statikus szerkezet, illetve valamely művön kívül helyezett axiológiai szabályrendszer normáit kérte számon a műalkotásokon. Az avantgárd formaromboló kísérletei azonban (köztük a „talált tárgyak” is) rámutattak e normatív esztétikai gondolkodás legnagyobb paradoxonára. Hiszen – így tűnik – a keret itt épp arra szolgál, hogy „kompromittálja” a művészetet s ugyanakkor magát a keretezés műveletét is azáltal, hogy ez utóbbi – mint a műalkotás-

¹² „Az olvasónak fel kellett ismerni egy sajátos – szintagmatikusan egyáltalán nem kötött – szövegen kívüli összefüggést, analógiát, amely által a szöveg többletjelentést kapott.” Vö. Cs. Gyimesi Éva: *i. m.* 98.

¹³ „A középpontos perspektíva által feltételezett s vele szükségszerűen együtt járó szubjektum–objektum viszony a reneszánsz általános én- és világértését tükrözi, amely a szubjektumot előfeltételezi a megismerés vonatkozási pontjaként.” Vö. Max Imdahl: *Gondolatok a kép identitásáról.* = Bacsó Béla (szerk.): *Kép, képiség.* Athenaeum I. 1993/4. 116.

¹⁴ Hans-Georg Gadamer az esztétikai tudatnak ezt az elkülönítő tevékenységét „esztétikai megkülönböztetésnek” nevezte. Az „esztétikai megkülönböztetés” az esztétikai tudatnak az a teljesítménye, amellyel „az esztétikait megkülönbözteti minden esztétikán kívülitől”. Az esztétikai hermeneutika képviselője negatív értelmű „teljesítményként” tárgyalja az esztétikai tudatnak az ilyen irányú aktivitását, amelynek az a következménye, hogy „a mű elveszíti helyét és a világot, amelyhez tartozik, mert az esztétikai tudathoz tartozóvá válik”. Az esztétikai megkülönböztetés „szent helyei” ma a múzeumok és az „egyetemes könyvtárak”, amelyek mintegy „bekeretezik” a saját világukból kiszakított s egymás közegeiben idegenné vált műalkotások gyűjteményeit, s ezáltal kiemelik, elszigetelik azokat az emberek világtól, ahelyett hogy a szó valódi értelmében hozzáférhetővé tennék őket. Vö. Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata.* Bp. 1984. 79–80.

hoz lényege szerint nem hozzátartozó – műalkotásként mutat be valamit, ami voltaképpen nem az. A „talált tárgyként” bekeretezett szöveg nem felelhet meg a hagyományos esztétikai szemlélet alapvető követelményének (az immanens kompozíció szabályainak), s így leleplezi a mérce is, amelynek alapján egy mű értékességét hagyományosan el lehetett dönteni. Ez a mérce ugyanis szükségszerűen az adott művön kívüli (annálfogva, hogy a normát a kanonizált művek által megvalósított kompozíciós logika szabályai képviselik), így tehát semmi sem szavatolhatja az értékelés interszubjektív ellenőrizhetőségét!¹⁵

Egy lehetséges megoldás erre a nyugtalanító paradoxonra a másik véglet lehetne: az esztétikai értékelés és az értékek abszolút relativizmusának elismerése. Eszerint bele kellene törődni abba, hogy a művészetnek oly eltérő konvenciói élnek egy időben, amelyek egymással teljesen összeférhetetlenek, másrészt pedig, hogy az értékelés háttéré, kontextusa is olyan végtelenül sokféle, hogy az értékek között semmiféle rangsort nem lehet állítani, s hogy ennélfogva minden értékelésnek egyforma létjogosultsága van. Ha azonban teljesen komolyan vesszük az értékek „abszolút relativitásának” elvét, akkor végül eljutunk – legalábbis elméletileg – az értékek s az értékelés tagadásának a konklúziójához. (Ha *minden* érték, akkor – végső soron – *semmi* sem az!)

E konklúzió ellen viszont már a saját esztétikai tapasztalataink is tiltakoznak. Mert hiszen mindannyian úgy tapasztaljuk, hogy *vannak* esztétikai értékek, hogy *vannak* remekművek, s *vannak* értékbeni különbségek az alkotások között. Meggondolkoztató az is, hogy látjuk, tapasztaljuk, hogy az emberek (tehát rajtunk kívül *mások* is) „remekműveknek” tartanak bizonyos alkotásokat, s hogy oly *különböző* műveket tartanak egy időben „remekműveknek”. Példánk esetében is abból a *tapasztalatunkból* indultunk ki, hogy ez az egyperces *irodalomként olvasható*, tehát esztétikailag értékelhető műalkotás.

Tapasztalataink arra intenek, hogy ne adjuk fel sem az esztétikai tapasztalat létjogosultságát, sem pedig a minőség követelményét a művészetben, de nyilvánvalóvá vált az is, hogy más belátások felől kell elindulnunk.

Először térjünk vissza mégis ahhoz a kezdeti tapasztalatunkhoz, amelyet a beszédhelyzet „megkettőzésének” a felismerése alapján tudatosítottunk. Mint emlékszünk, az irodalomként kínált szöveg első elolvasásához eleve azzal az elvárással kezdtünk hozzá, hogy szövege más (is) mond, mint amit szó szerint jelent. Elvárásunkat ez az „egyperces novella” be is teljesítette: mivel nem egy konkrét beszédhelyzetre vonatkoztatva értettük meg az olvasottakat, a szöveg többletjelentés hordozójává vált.

Ezen a ponton – a szövegimmanencia elvére alapozó elméleti megfontolástól eltérően – fel kell figyelnünk annak az *olvasói elvárásnak* a jelentőségére, amely eleve az irodalomként értés dimenziójába volt képes emelni ezt a banális szöveget, és el kell ismernünk az *olvasói közreműködés létjogosultságát*. Egyfelől el kell fogadnunk, hogy a művészet mindig felkínálja a befogadónak azt a lehetőséget, hogy egy másodlagos beszédhelyzetbe interpretálja át magát. Másfelől viszont azt is be kell látnunk, hogy abban az esetben, ha az olvasó válaszolni tud erre a felhívásra, akkor válasza nem merülhet ki a szöveg zárt formáján belül zajló kombinációs játéknak egy rögzített pozícióból való *szemlélésében*; ez a válasz egy sajátos *artikulációs tevékenység* formáját ölti.

Egypercesünk példája a befogadásnak egy másik érdekes mozzanatára is felhívja a figyelmünket. Ez a szöveg ugyanis meglehetősen eltér a *novella* megszokott formájától – nincsenek

¹⁵ Nem hozott megoldást e problémára az „immanens kritika” nagy kísérlete sem, hiszen, mint láttuk, a műben rejülő „immanens” értékek voltaképpen egy már előzetesen kanonizált szabályrendszernek felelnek meg. Egy mű „leghitelesebb” értelmezése is voltaképpen az értelmező által előzetesen kiválasztott mérce viszonylatában nyer érvényességet.

benne például elbeszélő részekkel váltogatott párbeszéd, nincsenek szereplők, de legfőképpen hiányoznak belőle a szilárd támpontok annak a beszédhelyzetnek az elképzelésére, amelyre vonatkoztatva a szövegnek értelmet lehet tulajdonítani –, ennél fogva e „novella” igen sürgős tennivalókat ad az olvasói képzetnek. Ezeket a tennivalókat ugyan máskor is el kell látnia a képzetünknek, de ha ennyire „meglepetésszerűen” éri őt a feladat, mint ennek a szövegnek a befogadásakor, akkor – önkéntelenül is – erősebben kell reflektálnia rá, mint máskor.¹⁶ A költői szövegek igen gyakran élnek ezzel az olvasót „kihívó” lehetőséggel: látszólagos „helyzetnélküliségükkel” „munkára” kényszerítik az olvasói képzelőerőt.

Milyen helyzetet rekonstruált az olvasói képzet a *Mi mindent kell tudni* első olvasatában?

Ha ekkor már működésbe lépett a tudatunknak az a képessége, amellyel akár egy közleménytörredék alapján is fel tudjuk idézni a szöveghez tartozó beszédhelyzetet, akkor megértettük, hogy ez az „egyperces” egy közlekedési szabályokat bürokratikus körmönfonsággal megfogalmazó szöveget tartalmaz, egy (valószínűleg) budapesti közlekedési vállalat által kibocsátott (autóbusz- vagy villamosjegy, esetleg plakát vagy szórólap, mindenképpen írott szöveg) formájában, hogy e közlemény befogadója az „egyszerű utas”, aki igénybe veszi a közlekedési vállalat szolgáltatásait, feladója pedig a vállalatnak egy személytelen alkalmazottja. Feltártuk tehát azt a hátteret, amelyet a szöveg utalásai alapján rekonstruálni lehetett – ez a feltárás egyébként nem esett nehezünkre, hiszen gyakran hasonló elemekből állnak össze korunk mindannyiunk által jól ismert világának hétköznapi élethelyzetei is –, ám a szöveghez tartozó kontextust itt mégsem egyszerű hétköznapi élethelyzetként ismertük fel, hanem eleve egy másodlagos beszédhelyzetre vonatkoztatva értelmeztük. Vagyis: az „egyszerű utasból”, a „személytelen alkalmazottból” s az általa megfogalmazott „közlekedési szabályokból” felépülő szituáció mintegy idézőjelbe került, s átvetítődött a metaforikus érthetőség dimenziójába, oda, ahol – többek között – Örkény István novellái foglalnak helyet.

S mivé lett az így felismert szituáció ebben a metaforikus dimenzióban?

A közlekedési szabályokat ilyen szélsőségesen bürokratikus stílusban tudtul adó szöveg először is komikus hatást keltett: felfigyeltünk az aprólékos, körmönfont, fontoskodó megfogalmazására, a nevetséges terjengősségére (jól szórakoztunk rajta, mert észrevettük, hogy még azt is szabályokba foglalja, ami a dolgok természetes rendje szerint sem történnék másként), a funkciótlan redundanciájára (elképzeltük a jelenetet, amint a jóhiszemű utas, a szabályok megértésére törekedvén, lekési a villamost). A metaforizáció mozgása azonban nem áll meg e komikus hatás felidézésénél.

A novella metaforikus dimenziójában valami más, ennél több is történt. A nevetés, amelyet a szöveg komikuma kiváltott, nem rekedt meg a „másodlagos beszédhelyzet” dimenziójában, hogy ott az általa felszabadult energiát önmagában el is emészsze, hanem hirtelen visszafordult, s megvilágítván azt az „elsőleges beszédhelyzetet”, amelyet a metaforizációs mozgás mintegy „maga mögött hagyott”, átértelmezte azt. Hirtelen megmutatkozott általa valami, amit nemigen szoktunk (nem is igen szeretünk) észrevenni: hogy *milyen is valójában a világ*, amelyben élünk; „mi mindent” is kell nekünk tudni, mennyi tilalmat, szabályt veszünk tudomásul, anélkül

¹⁶ Stanley Fish elméletére kell itt hivatkoznunk, amely szerint a kommunikáció csakis a kontextuson, illetve az értelmezési közösségen belül történik. Abban, amit kimondunk, benne van nemcsak a nyelvtanilag kódolt jelentés, hanem az a háttér is – helyzetünk, értekeink, megfontolásaink szövedéke –, amely megszólalásra késztetett bennünket. Ezért a megértésbe is mindig belejátszik annak a kontextusnak a megértésére való törekvésünk, amely a megnyilatkozást szükségessé tette. „...csakis helyzetekben vagyunk meghíva a megértésre – írja. – Helyzetekben, amelyek érdekekkel írják körül azt, hogy mit lehet mondani, és hogy mi fog érvenek hangzani.” Vö. Stanley Fish: *Van szöveg ezen az órán?* = Kis Attila Attila–Kovács Sándor S.K.–Odorics Ferenc (szerk.): *Testes könyv*. I. Szeged 1996. 266.

hogy észrevennők, hogy azok már nem az ember biztonságát szolgálják, hanem éppen ellenkezőleg, túlszabályozzák az életünket, s így – egy személytelen hatalom eszközeiként – valósággal ellenünk fordulnak.

Fel kell figyelniük itt arra, hogy ez a novellaként olvasott szöveg éppúgy próbatételek elé állította, „megdolgoztatta” az olvasót, mint általában a műalkotások.

Az ilyen „különc” szövegben¹⁷ ugyanis nem egyszerűen „előre”, a kiteljesedő jelentés által vezérelve haladunk, hanem minduntalan „visszafelé” is; pontosabban: a percepciók játék állandóan ide-oda mozog, válaszképpen a szöveg elrejtős játékkára, amely a távolabbi pontokról a közelebbiekhez utal és fordítva. E precíziós játék nem egyszerűen a szöveg zárt formáján belül zajlik (mint ahogyan azt a szöveg autonómiáját – s általa az értelem immanenciáját – valló strukturalista irodalomtudomány hirdeti), hanem olyan transztextuális játékot jelent, amelyben az értelmező is részt vesz. A szöveg metaforikussága ugyanis – a kortárs hermeneutika egyik teoretikusa, Paul Ricoeur szerint – csak egy *metaforikus folyamatban*, azaz a metafora értelmezésére, a rejtély tevékeny megfejtésére való törekvésben érvényesülhet.¹⁸

Ricoeur azt is hangsúlyozza, hogy a „metaforikus referencia” világfeltáró képességét csak egy sajátos olvasói képesség működésbe lépése mozgósíthatja. Csak az *értelmezésben* artikulálódhat – az elsődleges, illetve a másodlagos referenciautalások feszültségében – a műalkotás metaforikus értelme.¹⁹ A szöveg és az olvasó világa *metszi egymást*, mondja Ricoeur, és horizontjaik *konfliktusos fúziója* lesz a forrása annak a felforgató erőnek, amelyet a mű élet- és világlátásunkra gyakorol.²⁰

Örkény István szóban forgó novellája nemigen nevezhető „metaforikus” szövegnek – legalábbis a szó megszokott értelmében nem az. Hagyományosan ugyanis a metafora: *trópus*, azaz szókép, amely a költői beszéd „felékesítését” vagy pedig a szemantikai újítását szolgálja. Ilyen értelemben vett metaforákat ez a szöveg nem tartalmaz. Ricoeur „élő metafora”-elmélete azonban e fogalom vizsgálatát a szó szintjéről átsúsztatta a mondat, pontosabban a beszéd szintjére, s ez az elmozdítás radikális változást hozott a metafora mibenléte és szerepe felfogásában.²¹ E felfogásban a metafora nem egyszerűen a költői nyelv „ékessége” vagy pedig „deviáns kifejezés”, amelynek csak a költői szöveg zárt struktúráján belül, a referenciális funkció teljes felfüggesztése árán lenne értelme, hanem – épp ellenkezőleg – olyan kifejezésmód, amely a konkrét beszédhelyzetre vonatkozó referenciális funkció felfüggesztése árán lehetővé teszi a belépést a nyelv egy másodlagos referenciális tartományába, a valóság egy másik szférájába.²² Ilyen értelemben a *Mi mindent kell tudni* című novellának, bár nincsenek benne a „szókép” értelmében vett metaforák, mégis van metaforikus referenciája. Már a cím felfüggeszti ugyanis a szövegbe foglalt kijelentések szó szerinti értelmezhetőségét (azaz az elsődleges referenciáját), s ezzel lehetőséget teremt a benne foglaltak *újszerű értelmezésére*. A *metaforikus referencia* által

¹⁷ A „különcség” kifejezést Ricoeur használja a vallásos szövegek modalitásának jellemzésére. A vallásos szövegeknek ez a rendkívülit a hétköznappal vegyítő vonása, mely „az elbeszélés páratlanságát biztosítja”, a művészi szövegre is érvényes, amennyiben ennek a kibontakozása is „logikai botrányt” képvisel (*i.m.* 124.), amelynek a kommunikációs következménye többek között az, hogy „a kérdőre vont hallgatóság az elgondolhatatlan elgondolására kényszerül”. Vö. Paul Ricoeur: *Bibliai hermeneutika*. = Fabiny Tibor (szerk.): *Hermeneutikai füzetek*. Hermeneutikai Kutatóközpont, Bp. 1995. 108, 111.

¹⁸ Vö. Paul Ricoeur: *i.m.* 91–93.

¹⁹ Vö. Paul Ricoeur: *Metafora vie*. București 1984. 341–343, 380–383.

²⁰ Vö. Paul Ricoeur: *Idő és elbeszélés. A hármas mimézisz*. = Penavin Olga – Thomka Beáta – Utasi Csaba (szerk.): *Tanulmányok. Studije*. 18–19. füzet. Újvidék 1986. 34.

²¹ Vö. Paul Ricoeur: *La métaphore vive*. Paris 1975.

²² Vö. Paul Ricoeur: *i.m.* 16–17.

a műalkotás *újraírja a valóságot*, azaz olyan radikális referenciális erők felszabadulását teszi lehetővé, amelyek világunk *kimondhatatlan* lényegére vonatkoznak. Ezért a művek „egzisztencia-horizontunk kitágulását” teszik lehetővé, s ezzel a *mi világunkat* teremtik újra, nem pedig egy, a miénkkel ellentétes világot.

Azt is mondhatnók: e novella olvasása olyan katarzist eredményezett, amelyben nem a „félelem” és a „részvét”, hanem a *nevetés* energiája hozott fordulatot. Miközben „belementünk a nevetésbe”, átjárás keletkezett a kétféle beszédhelyzet között, s a nevetés „térfeléről” nézve megmutatkozott a másik, a „nevetés nélküli”, hétköznapi világ: a fölösleges tilalmak és szabályok világa, amelynek mi is a rabszolgái vagyunk, s ezt a leggyakrabban még csak észre sem vesszük. Lényeges hangsúlyoznunk itt a fordulat jelenlétét. A komikumnak az a változata ugyanis, amely nem világít át a metaforikus dimenzióból a mindennapi élet dimenziójába, hogy ott valamiképp felvillantsa előttünk a létezés értelmének a kérdését – egyszóval a fordulat nélküli komikum –, inkább csak egy vicclap vagy kabaréműsor poénjához elegendő. A novella és a vicc komikuma között éppen a fordulat megléte, illetve a hiánya a leglényegesebb különbség. A fordulat önmagunknak a szöveg általi megértését is jelenti; ez az önmegértés pedig az azonosulás és a távolságtartás egységében valósulhat meg. (A viccben nincs azonosulás, csak távolság: ott mindig valaki *másról* van szó, sohasem rólunk.) A novella más minőségű feladatot ró tehát az olvasóra, mint a vicc a hallgatójára; ez a feladat pedig nem más, mint a *keretezés* tevékenysége, amely egyesíti magában az identifikációt az esztétikai távolságtartással.

A *keretezés* szerepének egy egészen más értelmére figyelhettünk fel itt, mint amelyet a hagyományos – immanenciaelvű – „elméleti monizmus” nézőpontjából korábban azonosítottunk. A *keretezés* mostani belátásunk felől nézve is nélkülözhetetlennek bizonyult, hiszen általa teremtdőött az a másodlagos beszédszituáció, amely lehetővé tette az átjárást a mű imaginárius dimenziójába. Ám a keret nem annyira elválasztott, mint inkább átjárást teremtett a két világ között (nem az „esztétikai megkülönböztetés”, hanem inkább az „esztétikai meg nem különböztetés” eszközeként mutatkozott meg). A *keretezés* – mint artikulációs tevékenység – legalább kétirányú határátlépő mozgást tett lehetővé. Egyrészt a szövegnek kellett megnyitnia határait az olvasó irányában, miközben lehetővé tette, hogy az túlléphesse konkrét adottságai korlátait, s belátást nyerjen a mű imaginárius világába, másfelől pedig az olvasónak kellett megnyílnia a szöveg irányába, s elvárásait annak igényeihez igazítva törekednie a közös játéktér körülhatárolására. Mindebből hangsúlyosan kitűnt, hogy *a keret a szöveg és az olvasó együttműködésének az eredménye*.

A műalkotások, mint tudjuk, általában a megformáltságuk révén vonják be az olvasót a befogadói tevékenységbe. A *Mi mindent kell tudni* esetében viszont nem beszélhetünk ilyen, az író által kimunkált esztétikai struktúráról. Legfeljebb a kötetbe való beemelés gesztusát ismerhetjük el az író „érdeméül”, no meg a szövegnek a címmel való ellátását.

Induljunk ki ebből a két mozzanatból, s nézzük meg, hogy csakugyan oly jelentéktelen gesztusokról van-e szó, mint amilyenek azok első pillantásra tűnnek.

Ha a kötetbe emelés írói gesztusát szembesítjük a saját olvasói tapasztalatunkkal, el kell ismernünk, hogy ez a gesztus teljesen meggyőző és eredményes volt. Az az olvasó ugyanis, aki nem tudta, hogy „talált tárgyat” tart a kezében, fenntartás nélkül „elhihette”, hogy valódi műalkotással van dolga. A szöveg ugyanis – ezt meg kell állapítanunk – nem *akárhová* került, miután eredeti közegéből kiemelték, hanem éppen Örkény István egyperces novelláinak a szövegkörnyezetébe. Ez a kontextus pedig rögtön kijelölte számára az irodalomként olvashatóságot; nem egyszerűen azzal, hogy „idegen származása” ellenére egy kötetben adott neki helyet, hanem az Örkény-egypercesek olvasati tapasztalata által is. Az a befogadó, aki találkozott már Örkény-egypercesekkel (s a kötet olvasati előírása szerint ennek már meg kellett történnie,

hiszen a *Mi mindent kell tudni* a könyvnek nem valamely szembetűnő pontján foglal helyet, hanem jó mélyen beágyazva a kötettestbe), egész bizonyosan *másképpen* olvassa ezt a szöveget, mint az, aki nem olvasott még Örkény-novellákat.

Az egypercesek esztétikai struktúrája – így tűnik – tökéletesen magába tudta foglalni a *Mi mindent kell tudni* szövegét. Nem arról van itt szó, hogy a villamosjegy feliratát mint valami idegen testet erőltették volna be a könyv testébe, hanem arról, hogy e szöveg valósággal „bekiváncozott” Örkény István egyperces novelláinak esztétikai struktúrájába.²³ Ne feledjük azonban, hogy mindez nem „magától”, hanem az olvasó együttműködésének köszönhetően történt így, aki válaszolni tudott ennek az esztétikai struktúrának a kihívására, s irodalomként tudta olvasni az egypercesek között ezt a szöveget is.

Erőtlen kihívás volt a másodlagos beszédhelyzet teremtésére a cím is. (Ennek megalkotása viszont – tagadhatatlanul – már az író „érdeme”). A cím ugyanis már önmagában felidézte bennünk az irodalmi olvashatóság konvencióját; a címmel ellátott szövegek ugyanis általában *írott* szövegek (s ezeket *másképpen* értjük, mint az élőbeszédet), arról nem is szólva, hogy az irodalmi szövegeknek általában címük szokott lenni. A befogadás során tehát a cím segít felidézni mindazt, amit a címmel ellátott szövegekről általában s az Örkény-novellákról speciálisan tudunk, tehát mozgósította azt az *előzetes érzést*, amelynek horizontjában a *Mi mindent kell tudni* irodalomként volt olvasható.²⁴

A címnek azonban nemcsak annyi volt a szerepe, hogy szavatolja e szöveg létjogosultságát a többi egyperces között, hanem az is, hogy kijelölje az ironikus nézőpontot, ahonnan nézve feltűnhetett annak a hétköznapi életszituációnak a komikuma – s egyben abszurditása is –, amelyben megszokottá és elfogadottá válhatott az ostoba szabályok és tilalmak uralma. A cím segített előhívni a szöveg hiányzó háttérét is, mégpedig úgy, hogy rámutatott arra a kérdésre, amely által a szöveg létezésünk értelmét érintette. A cím a szó szoros értelmében „a szöveg kapuja” lett,²⁵ amely belépést biztosított nemcsak a „szöveg templomába”, hanem átjárást teremtett a szöveg háttéréként szolgáló kétféle – elsődleges és másodlagos – beszédhelyzet között. A cím hangsúlyos szólítás volt a keretezés műveletére, illetve az általa megvalósuló metaforizációs játékra.

A szöveg és értelmezője között zajló metaforizációs játék állandó határátlépésre ad alkalmat, hiszen a metaforikus beszéd (Ricoeur szavával: a „határnyelv”) olyan beszédmód, amely a közvetlen jelentésén túlra, az „Egészen Más” felé irányul.²⁶ Ám hangsúlyoznunk kell, hogy ezt az irányultságát a határnyelv csak az értelmezővel való együttműködésében kaphatja meg, aki a költői beszéd jelentettként felismeri azt a felfüggesztő-megszakító erőt, amelyet az élet

²³ Az *intertextualitás* izgalmas kérdésköre mutatja itt meg magát, s ez módosítja – többek között – a művészi alkotómunkáról szóló tudásunkat; elgondolkodtat például arról: nem biztos, hogy a költő alkotás közben „a szavak között válogat”; lehet, hogy inkább szövegekben kellene gondolkodnunk.

²⁴ Arról a jelenségről beszélünk itt, amelyet Jauss „az irodalomértés horizontstruktúrájának” nevez. Szerinte a mű esztétikai struktúrája mindig előfeltételez valamit, amit már előzetesen értünk. Ezért már az első olvasat egy előzetes értés horizontjában zajlik. Ebbe a horizontba épül bele a megértés minden további mozzanata, s az olvasás minden egyes momentumra a következő lépés horizontjává válik. Így lesz a mű első olvasata a második olvasat horizontjává és így tovább. Vö. Hans Robert Jauss: *Az irodalmi hermeneutika elhatárolásához*. Helikon. Világirodalmi Figyelő 1981/1–2. Ebből a megfontolásból – vagyis a mű esztétikai struktúrájának a befogadás horizontstruktúrájával való megfeleltetéséből – kiindulva sokkal nagyobb eséllyel beszélhetünk a szóban forgó „objet trouvé” esztétikai struktúrájáról, mint pl. a működőpontú elemzések, amelyek a mű hatását a szöveg kész struktúrájának mint artefactumnak a leírásából vezetik le.

²⁵ Vö. Luc Vaillancourt: *Le rhétorique des titres chez Montaigne*. Revue d'histoire littéraire de la France 1997/1. janvier-février.

²⁶ Vö. Paul Ricoeur: *Bibliai hermeneutika*. Bp. 1995. 115.

„határtapasztalataiban” – vagyis az olyan tragikus tapasztalatokban, mint a szenvedés, a szégyen, a bűn, valamint az élet csúcseményeiben: a kreativitásban, az örömben – tapasztalt,²⁷ s ugyanakkor felismeri azt a teljessé formálódó, helyreállító erőt is, amely a potenciális teljességre való előretételeként jegyében működtet minden megértést, minden alkotást és minden továbbélést.

A megértésnek abba az előzetesség-struktúrájába, amellyel olvasni kezdtük a *Mi mindent kell tudni* szövegét, belejátszott az az elvárás is, amelyet Gadamer a „tökéletesség előlegezésének” nevez.²⁸ Ennélfogva a szöveg már kezdettől fogva érvényesíthette azt a centripetális energiát, amellyel önmagára irányította a figyelmünket, s bár nem egy író megformáló tevékenységének eredménye volt, mégis arra készítetett, hogy a „megformáltságára”, „különtségére” s az ebből fakadó metaforikus referenciára figyeljünk. Ennek köszönhetően tűnhetett föl az olvasónak a szöveg komikuma (nem biztos, hogy „utasként” ezt észrevette volna), valamint ennek az egypercesnek a „mássága” is Örkeny többi egyperceséhez képest. Mert ez a szöveg – mint minden igazi műalkotás – nemcsak beteljesítette, hanem egyúttal meg is újította azt a műfajt, amelynek a konvencióját magára vállalta.

Azt a játékteret, amelyben a szövegnek és az olvasónak az egymás iránti elvárásai feszültségből kibontakozó dialógusa zajlott, voltaképpen a „keretezés” artikulációs tevékenysége határolta körül. Mindenki ismeri az olvasmányban való „elmélyülésnek” a tapasztalatát, azt a folyamatot, ahogyan az olvasó egyre inkább „belemerül” a könyvbe, egyre inkább „beleolvassa magát” a szövegbe.²⁹ Hogy ilyenkor mennyire erős a szöveg „centripetális energiája”, azt a legjobban talán annak a bosszúságnak a mértéke mutatja, amelyet olyankor élünk át, amikor valaki vagy valami hirtelen elszólít bennünket a könyv mellől; ilyenkor fogjuk fel igazán, hogy nem is „mellette”, hanem „benne” voltunk az olvasmányban.³⁰ Ám nekünk most nem is annyira a szöveg, mint inkább a játék centripetális energiájára kell gondolnunk, arra a játékra, amelynek mi is a részesei vagyunk.

Hogy melyik az a pillanat, amikor hirtelen benne találjuk magunkat az alkotó olvasás játékában, azt nem is igen tudjuk megmondani. Egy szöveg elolvasásához ugyanis – mint láttuk – mindig egy előzetes értelemelvárással kezdünk hozzá. (Ez már a mi „produktív” részvételünk kezdete a szöveg értelmének a kialakításában.) A szöveg úgy válaszol erre az aktív (produktív) olvasói hozzáállásra, hogy a maga részéről részben beteljesíti, részben pedig megcáfolja ezeket az előzetes elvárásokat, s ezáltal újra aktív reagálásra készíti az olvasóját. A szöveg ily módon

²⁷ Vö. *i.m.* 57.

²⁸ Gadamer szerint minden megértést a „tökéletesség előlegezése” irányít, annál fogva, hogy mindig egy előfeltételezett értelemre való tekintettel törekszünk valaminek a megértésére. „Eszert csak azt lehet megérteni, ami valóban tökéletes értelemegységet alkot. Például mindig előfeltételezzük a tökéletességet, amikor egy szöveget olvasunk, s csak akkor kezdünk kételkedni a hagyományban és gondolkodni helyesbítésének lehetőségein, ha ez az előfeltételezés elégtelennek bizonyul, azaz a szöveg nem válik érthetővé.” Vö. Gadamer: *i.m.* 209. A „tökéletességre való előretételezés” a műalkotások befogadásakor természetesen fokozottabb értelemben vonatkozik a megformáltságra, mint más szövegek esetében.

²⁹ Barthes éppen ebben az „elmerülésben” látja a „szöveg örömeinek” a forrását. Egyik tanulmányában például az olvasás háromféle élvezetéről beszél: 1) a *metaforikus* vagy *poétikus olvasás* öröme elsősorban a lírai művek befogadásakor következik be, amikor az olvasó valósággal belevész az olvasott világ, a szavak bűvöletébe, mintegy örömet lel a szavakban, a szavak elrendezésében; 2) a *metonimikus olvasás* örömeiben kiváltképp az elbeszélő művek részeseitnek bennünket: az olvasó izgalmasnak találja az olvasottakat, ezért arra törekszik, hogy minél előbbre haladjon az olvasásban: valósággal „falja” a könyvet; 3) a *produktív olvasás* örömeiben olyankor lehet részünk, amikor a szöveg olvasása azt a vágyat ébreszti bennünk, hogy magunk is írni kezdjünk. Vö. Roland Barthes: *A szöveg öröme. Irodalomelméleti írások*. Bp. 1996.

³⁰ Vö. Roland Barthes: *i.m.*

egyre bennebb „csalogatja” a befogadót (így válik ő maga is „befogadóvá”), s a játéknak ez a kölcsönös feltételezettsége egymásra utalja a játékosokat.

A keretezésnek e dialóguselvű felfogása felől nézve beláthatóvá válik annak a befogadói magatartásnak a létjogosultsága, amely nem a kívülállás birtokba vevő pozíciójából veszi szemügyre a vizsgálati tárgyként tételezett műalkotást, hanem – a szöveg és az olvasás *köztes beszédhelyzetében* – maga is teremtő részesévé lesz a poétikai játéknak, a képződménnyé való átváltozásnak.³¹ A befogadás köztes beszédhelyzetében feloldódik a „szakmabeli” és a „naiv” olvasó ellentéte is, hiszen minden befogadást – a „szakmabelit” és a „naiv” olvasást egyaránt – a művel való dialogikus együttműködés energiája irányít, s ebben a köztes beszédhelyzetben aktivizálódik – kinek-kinek az előzetes tapasztalatai mértékében – az a tudás, amelyet a megértés sikere érdekében az olvasónak „be kell vetnie” a művel való dialógusba, azaz a közös „keretezési” tevékenységbe.

Ezek után fel kell tennünk a kérdést: mi a keretezés sikerességének *mércéje*? Hiszen az értékelés valamiképpen mégiscsak viszonyítást jelent, még akkor is, ha az összehasonlítás alapja nem egy előírt szabályszer.

Mint láttuk, ez a mérce nem lehet sem valamiféle szabályokba foglalt előírás, sem pedig egy másik műalkotás mintaszerűként elismert szerkezete mint előírás. Ha elfogadjuk, hogy a keretezés egy dialogikus játéktér létrehozása, akkor a „mérce” is e játéktéren belülre kell állítanunk. Ez a mérce csakis a dialógust alkotó viszonyrendszerben bontakozik ki, és csakis azt érintheti. Ez az értékelési rendszer voltaképpen spontánul és láthatatlanul, mintegy „magától” működik. Hiszen minden mű olvasatába belejátszanak – kisebb-nagyobb mértékben – mindazok a tapasztalatok, amelyeket más művek olvasása árán szereztünk, s ezeknek a tapasztalatoknak az igazi értékét az új olvasás játéktérébe való bekapcsolódásuk erőssége dönti el. És fordítva: az éppen olvasott mű értékét az fogja végül eldönteni, hogy ez az olvasat milyen mértékben tud majd belejátszani újabb olvasataink dialogikus terébe.

Az individuális olvasatok világa azonban korántsem alakít külön szigeteket, melyek el lennének zárva mások olvasatainak játéktérétől; éppen ellenkezőleg, ezek a dialogikus terek erős és láthatatlan szálakkal szövődnek össze – a szinkronia és a diakronia síkján egyaránt. Örkeny István egypercesét – de minden más irodalmi alkotást is – csak ennek köszönhetően olvashattunk irodalmi műként. Az irodalmi szövegek „különcsége”, mondja Ricoeur, csak más beszédmódokhoz viszonyítva ismerhető fel.³² A *Mi mindent kell tudni* szövege beépült az Örkeny-novellák s ezzel az irodalmi művek korpuszába, s így *megkülönböztethetővé* vált a mindennapi beszédhelyzetekben elhangzó szövegektől – így a villamosjegy szövegétől is. Az irodalmi mű beépülése az irodalomba tehát *hozzátartozik a szöveg értelméhez*.³³

Mint láttuk, e „beépítéshez” nem volt elég a szerző felajánlása, hanem a befogadó elvárása is szükséges volt hozzá. Egy tágabb értelemben vett „keretezési tevékenység” mutatkozott meg ebben. A szerző műként kínált alkotása – bármilyen „eredeti” legyen is az – a maga pusztá

³¹ „Költői szöveg és olvasó egymássaléppen innen tekintve akár a legtulajdonképpenibb nyelvi teljesítménynek is felfogható. Kettejük párbeszédében csupán azt az alapvető megértéstanit tételt nem ajánlatos elfeledni, hogy a szöveg ebben az esetben sem tárgyként, hanem partnerként viselkedik. [...] Akkor leszünk tehát jó értelmezői az irodalomnak, ha az esztétikai megértésnek ezt a kölcsönösségét nem az olvasó, de nem is a szöveg oldaláról igyekszünk elősegíteni. [...] Egyedül így, e köztes helyzetből kerülhetjük el a tetszőleges, illetve az autoritatív irodalomértés csapdáit.” Vö. Kulcsár Szabó Ernő: *Költészet és dialógus*. = Kulcsár Szabó Ernő–Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Újraolvasó. Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*. Bp. 1998.

³² Vö. Ricoeur: *Bibliai hermeneutika*. Bp. 1996. 109.

³³ Ricoeur ezt a parabola és az evangélium műformájának kapcsolatát illetően állapította meg: az összefüggés azonban – meglátásunk szerint – az irodalomra érvényes. Vö. Ricoeur: *i.m.* 113.

erejéből még nem kerülhetett volna az irodalom korpuszának átváltoztató keretébe; a szerző eleve úgy alkotott, hogy számítnia kellett a közönség együttműködésére. „...a művész előkészített lelküket szólít meg, s ehhez azt választja, ami hatást ígér. Eközben ő maga is ugyanannak a hagyománynak a talaján áll, mint a közönség, amelynek művét szánja, s melyet maga köré gyűjt”.³⁴

A „mérce” tehát a tágabb értelemben vett dialógus terében is működik; ez szabja meg, hogy egy értelmező közönség mit fogad el irodalomként, és mit nem. Így létesül az a mindent átfogó kulturális játéktér, amely működésének egyik megnyilvánulása a tág értelemben vett kulturális értékelő rendszer, a *kanonizáció*.

Nem lehet célunk, hogy a kanonizáció igen bonyolult és szerteágazó kérdéskörében itt állást foglaljunk. Mégis meg kell állnunk egy pillanatra e kérdéskör egyik pontjánál, az *interpretációnál*. Ez ugyanis a művészeti értékelés jelenségének az a területe, ahol látható nyomai is maradnak a „keretezés” dialóguson alapuló tevékenységének. Mivel az interpretáció műfajai javarészt írásos műfajok, ezért ezen a területen alkalom nyílik a dialogikus viszonyokban működő értékelési rendszer visszakeresésére, illetve bizonyos értelmű tudatosítására.³⁵ Meg lehet vizsgálni például, hogy egy írott interpretációban miképpen viszonyul egymáshoz a mű esztétikai struktúrája és a megértés horizontstruktúrája, össze lehet vetni a különböző értelmezéseket stb. Abból a megfontolásból kiindulva, hogy a befogadás valódi premisszája a mű esztétikai struktúrája, különbséget lehet tenni „az önkényes és a konszenzusképes, a csupán eredeti és a normaalkotó értelmezések között”, mint ahogyan azt Jauss is feltételezi.³⁶ Az értelmezések összehasonlításának alapja természetesen „csak a szövegek esztétikai jellegében kereshető, mely mint regulatív elv lehetővé teszi, hogy egy irodalmi szöveghez interpretációk sora tartozzon, melyek az értelmezésben különbözők, s a konkretizált értelem tekintetében mégis egyesíthetők”.³⁷ (Így kerülhet tehát igazából az értékelés középpontjába „maga a mű” s nem valamely rajta kívüli előírás.)

A mű értékelése tehát nem olyanfajta normativitást feltételez, amely megengedné, hogy mindig a „másikra” hárítsuk át a „norma teljesítésének” felelősségét. Olyan felelősség ez, amely kiegyensúlyozott módon hárul a műre és befogadóra, a könyvekre és az olvasóközönségre. Az, aki ebben a játéktérben benne áll, nem vonhatja ki magát az értékelés – és ezzel az önértékelés – felelőssége alól.

A „mérce” tehát, amely a művek értékét eldönti, amely rangsort teremt közöttük, s ugyanakkor az új művek születéséhez szükséges elváráshorizontot is formálja, „magától” is működik, mégpedig a művek befogadásának szűkebb és tágabb értelemben vett dialogikus játéktérében. E körülmény felismerése új feladatot jelent korunkban a kanonizáció intézményei – az irodalom- és művészetkutatás, a kritikai és az interpretációs gyakorlat, valamint az oktatás – számára: normaalkotás helyett egy harmóniateremtő (hermeneutikai) relativitáselv kimunkálásának és érvényesítésének a feladatát.³⁸

³⁴ Vö. Gadamer: *i.m.* 106.

³⁵ Az is igaz viszont, hogy az írásos rögzítés lehetősége teszi korunkban a leginkább lehetővé, hogy a kanonizáció intézményei a hatalmi beavatkozás módján működjenek. A kanonizáció kérdéséről lásd Szegedy-Maszák Mihály árnyalt elemzését. Vö. Szegedy-Maszák Mihály: *A bizony(ítalan)ság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban.* = „Minta a szőnyegen”. *A műértelmezés esélyei.* Bp. 1995.

³⁶ Vö. Jauss: *i.m.* 206.

³⁷ Uo.

³⁸ Ezeknek az intézményeknek a működése bizonyára sokkal termékenyebb lehetne, ha a norma előírása és őrzése helyett inkább azoknak a feltételeknek a feltárását vállalnák magukra, amelyekben a mércék kimunkálódnak, ha a tekintélyelvű beavatkozás helyett az emberek befogadási igényének a szolgálatába állítanák az interpretáció gyakorlatát, s ha egyensúlyteremtésre törekednének az esztétikai tapasztalat sokféleségigénye és az elmélet rendszerképző hajlama között.

MŰHELY

Tóth Sándor

Egy félreértés természete

(Szeretettel Tapodi Zsuzsának)

Tudom én azt jól: úgy illik, hogy megbírált szerző ne szálljon vitába kritikával. Ha valóban méltánytalanság érte, akkor talán lesz, aki sorompóba lép igazáért, az igazságért, és akkor helyreáll az erkölcsi világrend. Ha pedig nem, akkor írja a többihez, és gondoljon Mohácsra.

Tapodi Zsuzsa kritikájával (Erdélyi Múzeum 1998/1–2. 62–67.) kapcsolatban sajnos nem engedhetem meg magamnak ezt az eleganciát. Nem a megbántott önértet, nem szerzői hiúság ösztökél válaszra, hanem meggyőződésem szerint általános, közérdekű ügy. Nagy tehertétele T.Zs. dolgozatának a nálunk eléggé elterjedt manicheista műltszemlélet, kontrasztos fekete-fehér műltábrázolás, amelybe belemosódnak fontos részletek, különbségek, összetevők. Igen fontosnak tartom az így keletkezett elszimplifikált, megtévesztő ábrázolások kiigazítását is, de még fontosabbnak e szemlélet kritikáját, visszaszorítását oda, ahol a helye van, a mesék világába. Ezért szólok.

Ennek az általánosnak a szempontjából az már esetlegesség, hogy mondanivalóm szemléltetéséhez a Gaál-történet szolgáltatja a példát. Nem esetleges a Gaál-történet előfordulása egy másik szempontból: a szóban forgó kritika az én könyvemről szól (Dicsőséges kudaraink a diktatúra korszakából. Balassi Kiadó, Budapest 1997), az én könyvem pedig a Gaál-kutatás viszontagságairól a diktatúra évtizedeiben és e témától elválaszthatatlanul magáról Gaálról, a Gaál-problémáról. Ám Gaálról szólva – minthogy ő itt megkerülhetetlen – tulajdonképpen többről van szó, nagyobb a tét, mert általánosabb és időszerűbb.

Mi közöm hozzá? Avagy a kompetenciáról

T.Zs. irodalomtörténésszé avat azzal, hogy irodalomfelfogást tulajdonít nekem (és ezt „premodernnek”, magyarán ósdinak minősíti). De hát miért kellene nekem irodalomfelfogással rendelkeznem?

A szakkutató, esetünkben az irodalomtudomány kutatója, tárgya belső összefüggéseiről, önmozgásáról halmozza fel ismereteit. Ennek eredménye a kutatás tárgyáról kialakuló fogalom, felfogás, esetünkben irodalomfelfogás. Az így kialakult irodalomfelfogás pedig mindig állásfoglalás is, mindig az adott szakág (irodalomtudomány) valamely törekvésének, irányzatának, iskolájának tudományágáról alkotott felfogása. Mint ilyen, egy szaktudomány belügye. Ám az irodalomjelenségek nemcsak irodalomtudományi aspektusát (belső összefüggései, önmozgása stb.) lehet tudományos igénnyel vizsgálni, hanem esetünkben azt (is), hogy hogyan funkcionál az irodalom abban a nagyobb egészben, amelynek része. A Gaál-jelenség pedig kiváltképpen az egészre kiható jelenség, nem tér el az irodalom-skatulyában. Aki ilyen vizsgálódásra vállalkozik, legyen tájékozott az irodalomfelfogások világában, de ne legyen irodalomfelfogása, mert más a dolga. Például annak a tisztázása, hogy adott valóság (hatalmi-politikai stb. viszonyok) feltételei mellett hogyan lehetséges egyáltalán irodalom, szellemi élet. (Ami azért az irodalom szakkutatója számára sem lehet közömbös kérdés.)

A kritika és tárgya

T.Zs. dolgozatában arra vállalkozik, hogy könyvemre hivatkozva megismételje azokat a Gaál ellen fordított vádpontokat, amelyek a hetvenes években még csak szóbeszéd formájában terjedtek irodalmárok szűkebb körében, később kifejtettebb formában az irodalmi sajtóban is olvashatók voltak. A vádak elsősorban azokra az írásokra hivatkoztak, amelyek Gaál pályájának utolsó hat évében (1946–1952) láttak nyomdafestéket. Ezek az évek nemzetközi síkon a kezdődő hidegháború, Romániában a kommunista diktatúra kiépülésének az évei voltak. Ezekben az években a nemzetközi síkon (is) „éleződő osztályharc” jegyében egy türelmetlen és gyanakvó, sok esetben bornírt kulturális politika nyomorította a szellemi életet. Nem csak Romániában. Végző soron Moszkvából diktálták. A koncepció kidolgozója és a gyakorlati végrehajtás legfőbb parancsnoka a hírhedt Andrej Andrejevics Zsdanov volt. Róla kapta nevét a dogma-rendszer (zsdanovizmus), a dogmacsász pártirodalmárok (zsdanovisták), a kurzust leginkább megszenvedő szovjetunióbeli írók, értelmiségiek róla nevezték el a szellemi-lelki-politikai terror 1953-ig tartó egész háború utáni időszakát (zsdanovcsina). Gaál ez időbeli publikációi (mások hasonló írástermékeivel egy sorban) általában megfelelnek a fenn jelzett követelményeknek. A legtöbb ma már olvashatatlan. Érthető, ha ilyen szövegeken megütközik a mai olvasó, és a jelenség magyarázatát keresi. E keresésnek két útja lehetséges.

Az egyik az ominózus időszakban keletkezett ominózus írásokból indul ki, valamint abból az adatból, hogy a szerző már régóta baloldali, kommunista szimpatizáns volt. Erről meggyőző módon tanúskodnak korábbi írásai is. Ezek az írások továbbá tartalmaznak olyan idézhető szövegeket, amelyek a későbbi odiózusokkal rokoníthatók. Következtetés: ami eleve adott volt benne, az teljesedett ki akkor, amikor megvalósult az a rendszer, amiért küzdött, amivel azonosult.

A másik, a fáradalmasabb úton induló, az életmű egészét a maga teljesebb kontextusában vizsgálja. Ennek során szembeötlik egy markáns cezúra, amely a Korunk szerkesztőjét elválasztja a zsdanovi szocreál népszerűsítőjétől. Olyan cezúra ez, melyet a politikai meggyőződéssel nem lehet megnyugtató módon áthidalni, következésképpen a probléma megoldását máshol kell keresni.

Ezen az úton jutottam régebbi Gaál-tanulmányaim eredményeihez. Majd, amikor a diktatúra bukása után újra jelentkezett a hangulatkeltő vádaskodás, elhatároztam, hogy megírom a Gaál-kutatás történetét, közzétéve benne azokat a dokumentumokat, tényeket és adatokat és az ezekből következő érveket, amelyeknek döntő szerepük volt Gaál-képem kialakításában, s amelyeknek közzétételét a diktatúra cenzúrája akadályozta meg ötven éven át.

Ezzel az anyaggal T.Zs. sajnos nem néz szembe. El nem fogadja, de arra már nem vállalkozik, hogy módszeres kritika útján mutassa ki érveim, állításaim tarthatatlanságát. Megismétli a Gaál elleni rég ismert vádakat, s ha ennek során könyvemből valami útjába kerül és zavarja, azt félresepri. Ettől lesz mondanivalója kinyilatkoztatás. Hinni kell benne, Tertullianus receptje szerint.

A T.Zs írásából kihámozható álláspont a következő három tételben foglalható össze:

1) Az 1946–52 közötti hat évben közzétett írások szerzőjére, továbbra is fenntartva a kultúra és irodalom dogmatikus diktátora minősítést, még a párttagságát féltő karrierista címkéjét is rátűzi. (Ezt szűrte le könyvemnek a Gaál elleni hajszaról szóló fejezetéből, és derék, gerinces emberek bezzeg-példáját sorolja, Márton Árontól Kohn Hillelig hogy, lám, így is lehetett – tanúsítván, hogy nem érti vagy nem akarja érteni azt, amit olvasott.)

2) Gaál áldatlan kritikusi-teoretikusi tevékenysége „napjainkig hatóan zsákutcába viszi irodalomtermelésünket”, rendkívüli tekintélyével ráoktrojálta tévtanait a fiatal irodalmárookra (akik ezt nyilván stafétszerűen adták tovább a következő nemzedékeknek). Nem derül ki, hogy ez a

közvetítés nyilvános publikációk útján történt-e, vagy pedig titkos tanként szájról szájra (ahogy általában zsarnokságellenes kritikus eszmék terjedni szoktak).

3. A Korunk szerkesztője és az 1946 utáni Gaál, a két időszak Gaál-szövegei között nincs cezúra. Ellenkezőleg, a két időszak közötti szerves folyamatosság a korábbi Gaál-szövegekkel igazolható.

A következőkben e három tétellel s ezzel kapcsolatban óhatatlanul bírálóm módszerével foglalkozom.

Önként, dalolva – avagy még úgy se

Egy általános bevezető után, melyben könyvem érdemeit méltatja, bírálóm idézi azt a javaslatomat, hogy a pálya 1952 nyarával záródó utolsó hat évében keletkezett Gaál-szövegeket „tekintsük az életmű szempontjából jelen körülmények között értelmezhetetleneknek; az életműből egyelőre elkülönítendőnek” – ami így, az egészből kiragadva, mintegy a maga lábán álló tétel igencsak meredeknek tűnhet a meglepett olvasó számára. T.Zs. pedig olvasója meghökkenését a következő bekezdésben ki is aknázza, olyasmit mond, hogy hogysisne, hiszen: 1) az a „szövegkorpusz” „az életmű közel egyharmadát” teszi ki; 2) ezek az írások Gaál álmai megvalósulásának az éveiből valók.

(Mielőtt még az idézetre visszatérnék, két megjegyzés, fordított sorrendben – nyomukban eléggé feltűnően módosul az ábra. Ad 2) azok az évek [1946–1952] dokumentumokkal igazolhatóan Gaál tragédiába torkolló vesszőfutásának az évei voltak – a megvalósuló álmok jegyében? Ad 1) ha a pályát az első publikációktól számítjuk [1911], akkor az a hat év egyhatede [!] a pályán eltöltött időnek, ha pedig Gaál munkásságát nem az évek számával, hanem a „megtermelt szöveg” mennyiségével mérjük, akkor a cikkíró még nagyobbat tévedett. És még ez sem minden: kortársai, munkatársai egybehangzó állítása szerint Gaál több volt, mint írásai, és ez a több fontos, de nem-mérhető része életművének. Levelei őrzik halvány nyomát tehetséggkutató, -nevelő munkásságának. Ez a munkásság materializálódott a Korunk évfolyamaiban: joggal tekintette ezt életműve gerincének.)

Ezek után vissza a fejemre olvasott javaslatomhoz, hogy az utolsó hat évet egyelőre tegyék zárójelbe az életmű megítélésekor. Kiknek szól e javaslatom? Az idézett szövegrész egyetlen mondatnak a második fele. A mondat első fele szerint ezt azoknak ajánlom, akiket nem elégténe ki „jelen kísérletem” a Gaál-rejtély értelmezésére (59. lap). Amit itt „kísérletnek” mondok, azt könyvem előző félszáz oldalán (I. és II. fejezet) tárgyalom, számos dokumentummal igazolom. Annak a két fejezetnek a legfontosabb mondanivalója nagyon tömören abban foglalható össze, hogy Gaál 1946 utáni, sajtóbeli és egyéb nyilvános szereplését nem ítélni meg helyesen anélkül, hogy figyelembe vegyük a következőket:

1) Az RKP illetékesei 1946-ban úgy döntöttek, hogy a két világháború között Romániában magyarul megjelenő Korunkot, román megfelelő hiányában baloldali hagyományként nem vállalhatják, tehát exkommunikálni kell, eretnkségekben kell elmarasztalni (az eretnkségek skálája a trockizmustól a magyar nacionalizmusig terjedt). A támadást természetesen Gaálra, a lap szerkesztőjére, élő szimbólumára is ki kellett terjeszteni. A Korunkról még csak pletykaszinten folyt a rágalmazás, amikor – 1946 őszén – Gaált már támadás éri a bukaresti Románia liberában.

2) Történt ez akkor (1946-tól), amikor felelősen gondolkodó, politikailag iskolázott kisebbségi magyar korábbi tapasztalatai nyomán a baloldaltól várt oltalmat a román nacionalizmus magyaryülletével szemben, akkor, amikor az a kisebbségi magyar, aki különben nem rokon-

szenvezett a baloldallal, azt a rossz baloldalt is, aminek a román kommunista kurzus hamarosan bizonyult, a fenyegető román nacionalizmushoz képest még mindig a kisebbik rossznak tartotta.

Gaál az a politikai hatalom vette célba, amelyet ő a magyargyűlölő sovinizmus fékentartójának tudott. Ez vált csapdájává. Azért lehetett megszarolni, mert tudta, hogy ő még gondolatban sem gyengítheti azt a gátat, amely a román nacionalizmust szorítja mederbe. Akkor sem, ha a gát építői megvonták tőle a bizalmat. Így vált kiszolgáltatottá. (A valóságos helyzet ennél lehetett bonyolultabb, de ezek voltak a meghatározó tényezők.) Aki úgy véli, hogy a könyvemben felhozott, ezt igazoló tények és értelmezések nem helytállóak, cáfolja meg tényekkel, érvekkel. Megvan ennek a módja. Ehelyett a nagy általánosságba belemosott holmi félelmeket, kényszereket emlegetni, ironikusan a mozgalom fegyelmeinek kiszolgáltatott mozgalmár szálmasságára célozgatni – bizony átlátszó mellébeszélés.

(Ennyit erről. Több olyan, tájékoztatlanságról árulkodó bakiról, amilyen például a Gaál-Révai párhuzam abszurditása, azért nem szólok, mert legyek után nem kapkodok.)

„Napjainkig hatóan”

Annak, hogy Gaál tévtanai „napjainkig hatóan” megterhelik irodalmunkat, egyetlen értelmezése lehetséges: bizonyos tévtanoknak a Gaál Gábor tanításaként számon tartott, Gaál névvel hitelesített, megszakítatlan, folyamatos jelenléte, stafétaszerű továbbélése. Hozzá tartozna ehhez valami Gaál-kultuszféle is: írásainak gyűjteményes kiadása, nevének tekintélyérvként való emlegetése, különböző írásokban a szerző mondanivalójának Gaál-szövegek idézésével való alátámasztása.

Ezzel szemben, könyvem II, III. és V. fejezete tényekre, statisztikai és egyéb adatokra alapozva azt bizonyítja be, hogy ennek éppen az ellenkezője igaz. Illetve a VII. és VIII. fejezet arról szól, hogy amikor (1964-ben) a körülmények véletlen alakulása következtében a Gaál-ügyben a román pártvezetőség le kellett hogy nyelje a békát, akkor hogyan folyamodott a Korunk szerkesztőjének a kisajátításához és meghamisításához. (Itt csak egyetlen adatot a kitagadottság korszakából: az 1956-ig terjedő első tíz évben a romániai sajtóban Gaálról összesen csupán kilenc közlemény jelent meg, ezek közül kettő denúciálta a pártvezetőség felé, három csak az olvasók körében rontotta a hitelét, kettő pedig nekrológ volt.)

Könyvemben egy helyütt – T.Zs. tévesen a 26. oldalt adja meg – az addig felsorakoztatott adatokra és kifejtett érvekre alapozva megállapítom: „Romániában már 1946-tól Gaál Gábor szellemének a köztudatból, személyének a közéletből való kiszorítása volt napirenden, s ezt 1950-re el is érték.” Bírálóm idézi e szavaimat azzal, hogy őt ez a kategorikus megállapítás „vitára serkenti”. Ám ha vitán tények és érvek ütköztetését értjük, ilyesmire nem kerül sor. T.Zs. nem vitatja azt, hogy Gaál szelleme, személye kiszorított, csupán úgy véli, hogy ez a folyamat túl lépett 1950-en, tovább tartott. De ha elismeri a kiszorítás tényét, akkor ezzel az ő konstrukciója omlik össze. De erre nem figyel fel, ennél fontosabbnak tartja azt, hogy kiszorításához a mintát „ő maga szolgáltatja”, vagyis hogy azelőtt ő szorított ki másokat. Neveket nem említ, de még ha említhetne is, ennek semmiféle szerepe nincs annak a tisztázásában, hogy vele mi történt. Egyébként pedig, ha én most átvenném T.Zs. vitamódszerét, akkor például azzal tromfolhatnék, hogy felhántorgatnám a Gaál ellen intézett első sajtótámadást: 1946 őszén a România liberă című országos napilapban azzal vádolták meg, hogy új, demokratikus irodalmunkba be akarja csempészni Horthy volt külügyminiszterét, Bánffy Miklós grófit. Szóval „vitakozni” mifelénk így is szoktak. Ezt mondják süketek párbeszédének. Ehelyett inkább szembesíteném egymással T.Zs. két állítását, azt, hogy „napjainkig hatóan”, azzal, hogy „kiszorított” (ehhez képest sem az nem érdekes,

hogy előbb-e vagy utóbb, sem az, hogy akkor a hóhért akasztották-e), és megállapítom, hogy itt baj van a logikával, a kettő egyszerre nem lehet igaz.

Ennyivel azonban még nem jutottunk a dolog végére. Tudnivaló, hogy az a dogmarendszer, amelyet egyesek mindenáron Gaál számlájára írnának, valóban folyamatosan jelen volt, és nyomorította szellemi életünket. Népes csapat, szellemi életünk ideológiai csendőrsége párt-funkcionárius irodalmárok vezénylete mellett gondoskodott arról, hogy lehetőleg más szóhoz ne jusson. Ők oktatták ki az írókat arról, hogy mit hogyan kell írni, ők vonták felelősségre perzekútori kritikáikkal azokat, akik nem tanulták meg a leckét.

Mármost ha valóban Gaál lett volna nálunk a pártideológia, a szocreál nagymestere, hazai pápája, akkor legjobb tanítványai éppen e funkció kritikusok lettek volna. Ők viszont ily hírbe hozásuk ellen hevesen tiltakoztak volna. Rangidőseik közül többen éppen a Gaál „leleplezésében” szerzett érdemeikkel próbálták volna igazolni magukat. Az ő számukra ugyanis a Gaál-tanítványok voltak „a gyom, amit irtani kell”, hogy annak az Előre-cikknek a címét idézzem, amely, ha jól emlékszem, Bajort meg Földest denúnciálta. (A funkció kritikusra, aki e hírhedt cikket írta, már nem emlékszem.)

Kik voltak hát azok a Gaál-tanítványok? Azt nem tudhatom, hogy ma ki mit és mennyit vállal a múltjából, annyit azonban tudok, hogy aki 1954 őszén, az akkori tartós ellenszélben, Csehi és Kacsó hívására beállt a csapatba, hogy kalákában (önkéntesen, szabad idejében, saját költségére) gigyűjtse a könyvtárak lap- és folyóirat-gyűjteményeiből Gaál kallódó írásait, akik e gyűjtés anyagából 1956 és 1958 között az első Gaál-válogatás (meghiúsított) kiadását megszerkesztették, és vállalták, hogy nevük a szerkesztőbizottság listáján szerepeljen, nos azok, akkor Gaál-tanítványokként húztak ujjat a Gaál-ellenes kampány hatalmasaival. Kik voltak ezek a tanítványok személy szerint? '71-ben megjelent G.G.-könyvem 7. lapján a következő nevek szerepelnek: Bajor Andor, Benkő Samu, Csehi Gyula, Földes László, Gálfalvi Zsolt, Hajós József, Jancsó Elemér, Szarvadi Tibor, Széll Zsuzsa, Tordai Zádor. Mások másként vették ki részüket a Gaál-rehabilitáció munkájából. Közéjük tartozott: Antal Árpád, Balogh Edgár, Bodor Pál, Jordáky Lajos, Majtényi Erik, Méliusz József, Páll Árpád, Sütő András, Szász János, Szilágyi András és mások.

E nevek viselői kétségtelenül akkori szellemi életünk jobbik feléhez tartoztak. Azok közé, akik már igen korán fontos kritikái következtetésekre jutottak a hatalom természetéről. Olyan előfordult, hogy kényszerhelyzetben egyik vagy másik később hibásnak bizonyult kompromisszumokba bonyolódott, de a megalkuvók, a renegátok nem a Gaál-tanítványok közül kerültek ki. Ott voltak viszont a Gaál-tanítványok – a minden fennálló következetes kritikáját sugalmazó régi Gaál-szemináriumok jegyében – a hatalommal szembeni szellemi ellenállás első, korai partizánjai között. De hát akkor mégis: mit tanultak a Gaál-tanítványok mesterüktől?

És mit tanul e történetből az, aki újra meg újra olyan adatokkal, tényekkel szembesül, amelyek ellentmondanak Gaálról kialakult korábbi, elutasító véleményének? Ha csak nem foglya preconcepciónak, ideológiai előítéletnek, egyszer be kell hogy lássa: munkahipotézise nem igazolódott, mert túlságosan sematikus volt. Ajánlhatnék a Gaál-jelenség értelmezéséhez egy másik munkahipotézist, az exoterikus és ezoterikus Gaál kettősségéről szólót, aki más kell hogy legyen a fórumon, mint amilyen a műhely meghitt légkörében lehet. Nem lehet ez ismeretlen szituáció olyan kutató számára, aki rendelkezik némi tanári-nevelői tapasztalatokkal a diktatúra korszakából.

A cezúra kérdése

Recenziójában T.Zs. – akár tudatában van ennek, akár nincs – egy kiváltképpen politikai (és nem irodalomtörténeti) koncepciót képvisel: baloldalisága okán lejártni Gaál egész irodalmi-művelődéstörténeti életművét, tekintet nélkül arra, hogy milyen értékek halmozódtak fel benne. Az az 1946 utáni „szövegkorpusz” csak az ugródeszkat kínálta ehhez. A Gaál-életműről sugalmazott kép eszerint arról szólna, hogy 1946 után csak kiteljesedik az a negatívum, ami Gaál irodalmi munkásságának mindig is lényegi jellemzője volt. Nincs tehát semmiféle cezúra a Korunkot szerkesztő Gaál és a zsdanovi szocreált népszerűsítő Gaál között. (Ennek ellenpontja szerint éppen irodalmi munkássága terén észlelhető az a cezúra, amelyet csupán politikai baloldaliságának a folyamatossága hidalna át.)

Tételének igazolását T.Zs. az 1950-ben megjelent *Valóság és irodalom* című Gaál-válogatásban véli felfedezni. De más, általánosabb vonatkozásban is megkülönböztetett jelentőséget tulajdonít ennek a kiadványnak. Előbb erről egy bekezdésnyit. T.Zs. szerint ez a kiadvány eleven cáfolata annak, hogy kényszerítő körülmények szorításának szerepe lehetett abban, hogy miket publikált Gaál azokban az években. Hiszen – mondja – ez a kötet is ugyanolyan, számkra elfogadhatatlan írásokkal van tele, mint amilyenekkel az Utunk számait is megtöltötte. Márpedig – szól a sántító érv – ezt a kötetet nem megrendelték tőle: ő állította össze azokból az írásaiból, amelyeket legfontosabbnak tartott. Hát ezek azok. Sőt még túllícitált is, újat is írt a már meglévőkhöz: „a kötet számára készül a *Szovjet valóság, szovjet irodalom* című tanulmány stb.” – írja. Vagyis – sugalmazza T.Zs. – nem a császárnak járó adóobulusok kényszerű lepengetéséről van szó, hanem a túlbuzgó Gaál stréber rálicitálásáról.

Először is: a könyv utolsó oldalán Gaál azt közli az olvasóval, hogy másik kettővel együtt a szóban forgó írás „teljes egészében” a kötetben jelenik meg először. Ez pedig más, mint amit T.Zs. állít. Másodszor: el kell oszlatnom T.Zs. illúzióit. Az akkori szerző, ha lehetősége nyílt kiadni összegyűjtött írásait, azokat nem mindig állíthatta össze úri jókedve szerint. Erről megkésve Gaál is meggyőződhetett. Akit érdekel, az utánajárhat. A Gaál-archívum 1945 utáni anyaga Kolozsvárt van, talán éppen a Múzeum-Egyesület birtokában. Keresse ki a *Valóság és irodalom* iratcsomóját (zsineggel van átkötve). Legfelül megtalálja Aszódy János és Robotos Imre lektori jelentését. Azokban számos konkrét javaslat olvasható arról, hogy a szerző által összegyűjtött írásokból melyeket vélnek „nem jellemzőnek” vagy „nem időszerűnek”, másrészt, hogy milyen témákat hiányolnak a gyűjteményből. Elegendő adat, melynek segítségével rekonstruálható, hogy mit tartalmazhatott és mit nem Gaál eredeti válogatása. Bizonyára igen tanulságos lenne ennek összevetése a megjelent kötet tartalomjegyzékével. Megérne egy kis kutakodást.

És most arról, hogy miként véli igazolni T.Zs. a *Valóság és irodalom* Korunk-anyagával azt, hogy Gaál korábbi írásai attitűd dolgában semmivel sem különbek azoknál, amelyeket az Utunkból ismerünk, szóval hogy nincs szó semmiféle cezúráról.

A *Valóság és irodalom*ba (annak első felébe) a Korunk-korszak termékének nyilván csak a töredéke kerülhetett be (180 lap). Ettől azonban az a válogatás még lehetne reprezentatív is. Nem az! Továbbmegyek: elvben az is lehetséges, hogy egyetlen, hat lap terjedelmű írás, mint a tengernek cseppje, annak minden lényeges összetevőjét tartalmazza. Ha tehát recenziója terjedelmi korlátaival való viaskodásában T.Zs. rálel valami ilyenszerű pars pro toto-ra, semmi kifogás nem emelhető az ellen, hogy igazán ezen demonstrálja. Ám amihez írásában folyamodik, a *Gyávák-e az erdélyi írók?* című vitacikk (először a Korunk 1929/11. számában jelent meg), bármennyire is jellegzetes Gaál-írás, erre a célra nem bizonyul alkalmasnak: nem az a csepp, amely a tenger minden lényeges összetevőjét tartalmazza. Mindjárt kiderül ez, amint mellé tesszük az ugyanazon

évből (1929) keletkezett *A tények vagy az álmok költészete* című írását. Vitára serkent? Ha a vitafelek nem képesek belátni, hogy ezek nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő írások, akkor kezdődhet is a „de igen – de nem”-szerű meddő vita, és nem jutunk semmire.

Ez a szűrőpróba tehát nem bizonyult szerencsésnek: a demonstrációra kiválasztott vitacikknek nincs paradigma-értéke. Még valami, aminek azonban már csak a megemlítésére futja: vitatott tételeket idézetekkel rendszerint sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet. Vitában az idézetek rendszerint csak illusztráló példára jók. Ez alól ritka a kivétel. Nem számítanak ilyen kivételeknek azok a fragmentumok sem, amelyeket T.Zs. idéz Gaál vitacikkéből. Ennek konkrét megokolása azonban nagyobb teret kívánna.

E módszertani észrevételek után most már magára a tárgyra, a tartalmi lényegre térve: ha azt a tételt, hogy a Korunk szerkesztője és a zsdanovi szocreált népszerűsítő Gaál között nincs különbség, T.Zs. nem kinyilatkoztatásnak, hanem munkahipotézisnek tekintené, akkor a dolognak úgy járhatna utána, hogy mindenekelőtt tisztázná a zsdanovi szocreál fogalmát, annak alapvető differentia specificáját (kritériumait), és ehhez mérné a korunkos Gaál irodalomkritikusi koncepcióját és szerkesztői gyakorlatát. Egy ilyen művelet lelkiismeretes végigvitelének az eredménye T.Zs. kiinduló előfeltevésének a cáfolata lenne. Egyébként egy ilyen eredmény tudományos szempontból semmiképpen sem minősül kudarcnak. T.Zs.-t azonban mint irodalomtörténészt nem az érdekli, hogy a korszak irodalmának a kategóriái hogyan viszonyulnak egymáshoz (hogyan szembesülnek és miképp érintkeznek egymással). Ehelyett vesz egy az adott rendszertől idegen, kívülről hozott etalont, és ahhoz méri (azon méri) a korszak (a rendszer) egy kiszemelt irodalmi jelenségét. Ezzel aztán bele is mossa azt az adott korszak irodalmának egészébe, sőt az adott egészen belül is összemossa mindent, minthogy etalonja nem alkalmas e tagolt egész összetevő tagjainak egymás közötti megkülönböztetésére. Lássuk konkrétan.

Gaál kiszemelt vitacikke egyértelműen deklarálja egy baloldali előjelű elkötelezett irodalom igényét. Olyannyira, hogy T.Zs. részéről szinte elszalasztott ziccernek számít, hogy erről nem jut eszébe Zsdanov pártosság-követelménye, holott ez valóban amannak az elfajzása. Ehelyett Kulcsár Szabó Zoltánra hivatkozva Gaál álláspontját a reformkori irányköltészettel (Toldy Ferentől Eötvös József) rokonítja, elmarasztalván mindkettőt azért, mert – szerinte – az irodalom esztétikai és szórakoztató funkcióit feláldozzák a tanítás és a hasznosság oltárán. Nos, szerintem, az irodalom öncélúságának itt és így megfogalmazódó elve az az inadekvát etalon, amiről az előbb beszéltem. Rögtön kiderült volna ez T.Zs. számára is, ha megtette volna azt a kötelező lépést, amit elmulasztott, és ama vitacikket, melyet igazának példázására alkalmasnak vélt, megvizsgálta volna annak a vitának a kontextusában is, amelynek a szerves része volt. Az a vita ugyanis nem volt más, mint a híres „vallani és vállalni”-vita, amelynek már az elnevezésében, Berde Mária vitaindító cikkének a címében is az erdélyi magyar írók kisebbségi közössége iránti elkötelezettsége fogalmazódott meg. És nem volt olyan résztvevője annak a vitának, aki kétségbe vonta volna a kisebbségi irodalom e követelményének jogosságát. A vita a mulasztásokról szól, meg a hogyan kérdéséről. Így aztán T.Zs. az esztétikai öncélúság jegyében nemcsak Gaál Gábort, hanem az egész „vallani és vállalni”-vitát, annak résztvevőit lekérteti meg (akiknek egyébként a túlnyomó többsége helikonista volt).

Más hasznát is látta volna T.Zs. annak, ha Gaál cikkét a vita korábban megjelent cikkei ismeretében ítélné meg. Nem hitte volna már el, hogy az, amit olvas, „a helikonisták kipécézése” lenne. Mert Gaál cikke – tessék csak ellenőrizni – egy addigra sok elfogultságtól megterhelt, ingerültté vált vita temperálására, akadémiai mederbe terelésére vállalkozott azzal, hogy az addiginál általánosabb szintre, európai összefüggésekbe emelte a témát.

Van itt még más is, az alkalmatlan mérce jegyében. Nevezzük T.Zs. nyomán a fikcionalitás kérdésének. „Ellensége ez a felfogás a fikcionalitásnak is” – írja Gaál irodalomfelfogásáról, és

idéz három sort tőle, amely bizonyos irodalmi kitalációk haszontalan voltáról vagy ehhez hasonló-ról szól. És ha én háromszor három sort idéznék Gaáltól, amely az írói képzelőerő, a kreatív fantázia dicséretét zengi (igazán csak helyszűke miatt nem teszem), akkor ebből megint csak az derülne ki, hogy idézetekkel ritkán lehet valamit bizonyítani. Néha azért valamit lehet. Például. Recenzorunk kijelenti, hogy „a fikcionalitás lehetőségének elvetése az irodalmat jegyzőkönyv, kordokumentum szerepre redukálja, melyben a művészi érték ugyanúgy nem érték, mint a kérdező, kételkedő attitűd, csupán a deklaráló, kinyilatkoztató, iránymutató diskurzusforma”.

Nos, akárhonnan nézem, ez a kissé homályos szöveg egy dologban félre nem érthető: a fikciót minden lehetséges szépirodalom sine qua non kritériumának nyilvánítja. Kategorikusan és visszavonhatatlanul. Nem azt mondja, hogy bizonyos avantgárd törekvéseket (a Neue Sachlichkeit és továbbfejlődésének formái), illetve ezeknek produktumait nem szereti (az ízlés-ítélet mindenkinek szuverén személyes joga), T.Zs. itt mint illetékes szakértő zárja ki a szépirodalomból a mindenféle non fiction formákat, természetesen azon értékekkel együtt, amelyek e formák jegyében jöttek létre. Ennek során olyan művek rekednek kívül a szépirodalom keretein, mint: Illyés Gyula: *Puszták népe*, Nagy Lajos: *Kiskunhalom*, Sütő András: *Anyám könnyű álmot ígér* vagy a magyar irodalmon túlról Alfred Döblin: *Berlin, Alexanderplatz*, John Dos Passos: *A 42-ik szélességi fok*, Curzio Malaparte: *Kaput*, Truman Capote: *Hidegvérrel* stb. Gondolta volna? Pedig így van!

Így jár az, aki elhiszi a szocreálról, hogy az realizmus, aztán a róla szerzett rossz tapasztalatai alapján ítéli meg, veti el azokat a húszas-harmincas években fellépő, avantgárd fogantatású irodalmi formákat (Neue Sachlichkeit, tényirodalom, dokumentum-montázs, riport, irodalmi szociográfia stb. – Gaál egy helyütt „barbár formák”-nak mondja őket, de nem elítélőleg), amelyeket azért nevezhetünk gyűjtőnéven új realizmusnak, mert amiként a 19. századi klasszikus realizmusnak, ennek is lényegi vonása a valóság kritikai megragadása, a belletrisztikai igényű valóságbírálat. Ezzel szemben az a doktrína, amely nálunk a negyvenes évek közepétől szocialista realizmus néven fungált, *antirealizmus* volt: dicsőítette azt a valóságot, amelyet bíráltnia kellett volna. Persze ez ennél egy kicsit bonyolultabb történet, de aki a személyem helyett a szöveggel foglalkozott volna, az könyvem 153–155. lapjain, valamint az ide tartozó 108–111. számú jegyzetekben (s az ott található további hivatkozásokban, a magyar nyelven tudomásom szerint legbősegebb forrás, a Helikon Világirodalmi Figyelő 1965/2 számában, avagy mindettől teljesen függetlenül a magyar Világirodalmi Lexikon e témát érintő szócikkeiben) elegendő információt találhatott volna arról, hogy egy olyan terminust, amely a megelőző tizenöt évben a szovjet írók és irodalmárok állandó vitájának tárgya volt, hogyan „einstandoltak” Zsdanovék 1934-ben a harkovi írókongresszuson.

A bűnbakképzés

Van egy három lábon álló – szóval nem billegő – munkahipotézisem. Már régóta megvan. Ha egyetemi pályám során nekem is megadatott volna az, ami más kollégáimnak megadatott, bizonyára akadt volna doktorandus, aki témaajánlatomat szívesen fogadta volna. És akkor most széles statisztikai alapozással és elemzésekkel igazolt eredményekre hivatkozhatnék. Sajnos nekem egyetemi pályám során ilyen lehetőség nem adatott meg. Akik ott voltak, tudják, hogy miért. A téma különben nem volna költséges. Az egész a kolozsvári Egyetemi Könyvtár periodikaanyagával megoldható.

A téma: irodalmi sajtónk (beleértve a napilapok irodalomrovatát) ideológiai szempontból való exhauszív feldolgozása (1944 ősz – 1953) az anyag műfajonkénti párhuzamos, illetve komparatív vizsgálatával. Ajánlottam volna a különböző műfajok ideológiai szempontból való

rangsorolását is. Illetve annak a megvizsgálását, hogy észlelhető-e valamiféle szerkesztőségi, illetve agitprop szempontú preferencia a műfajok között (például: fontosabbnak mutatkozik-e az irodalomkritika, mint a novella vagy a líra stb.). Feltevésem főként az Utunk szobán forgó évfolyamainak olvasásán (nem folyamatos, hanem időnkénti és mozaikszerű, ennek során egyes periódusoknak – a legtöbbnek – többszöri elolvasásán) alapul. Azért mégis csak feltevés, mert ezeket az évfolyamokat én mindig valami meghatározott más téma ügyében böngésztem, annak a kiszűrésére összpontosítottam, amiért azokat a kollektciókat éppen kézbe vettem. Így aztán erről az általánosabb aspektusról kialakult, egyébként nagyon határozott benyomás, amire itt alapozok, mégis csak háttér információként halmozódott fel bennem.

Egy ilyen, fennebb körvonalazott vizsgálódás tehát, eddigi tapasztalataimra épülő hitem, meggyőződés szerint, azt fogja igazolni, hogy szerzőkre való tekintet nélkül a sajtóban megszólaló kórus zengi a hatalom dicséretét, valamint mindazt, ami ebből a traktoristáktól a horgászokig minden kategória számára következik, írónak, irodalmároknak például a szocreál vonulat dogmáit. Igazolni fogja egy ilyen számbavétel azt, hogy például az irodalomban, minél inkább ideológiai töltetű a műfaj, annál inkább hasonlítanak egymásra az írások, nemcsak tartalom, mondanivaló tekintetében, de stílusukban is, egészen a közhelypatronokig terjedően.

Azt már tanúként fűzöm az előbbiekhöz – ott voltam –, hogy egy ilyen kórusba nem sokan jelentkeztek önként és örömmel, de nem volt tanácsos hiányozni (egy idő múlva pedig már nem is lett volna helyes, ez azonban itt nem tárgyalható, bonyolultabb téma). Néha bliccelhetett, akinek már túl sok volt, de ez csak az ő magánlelkén könnyített, mert csak akkor tátozhatott némán, ha a többiek fűjták helyette is. És ilyesmit csak az engedhetett meg magának, aki nem volt nagyon szem előtt. (Gaál nem tartozott ebbe a kategóriába.)

A negyvenes-ötvenes évek sajtójának egyszólamúságáról meg tollba mondott szövegeiről szólok itt, és akik a hetvenes-nyolcvanas években szocializálódtak, azok számára ismerősnek tűnik ez az egész, az ő életüket is kezdetől ez keserítette meg. Hát nem egészen. Az ő számukra az ő kommunizmusuk volt a botrány non plus ultrája, holott az már, Prága és Helsinki után egy defenzívába szorított, fogatlan kommunizmus volt, legalábbis az 1953 előttihez képest. Azokban a sztálini–zsdanovi években, tehát Gaál utolsó hat aktív évében: 1) durvább volt a diktatorikus irányítás módszere és stílusa, mint később; 2) a megingathatatlan dogmák szorításában sokkal szűkebb volt a szellemi élet mozgástere, mint később; 3) a tisztességes értelmiségiek jelentős részének körében nemcsak a megfélemlítés volt nagyobb, mint később, hanem – bármily paradoxnak és abszurdnak tűnik is ma – a rendszernek, a pártnak, kiváltképp a párt egyes prominens egyéniségeinek a presztízse, a népszerűsége is. Más volt az idő akusztikája. A későbbiekhez képest lehengerlő agresszivitással harsogott az az egyszólamú kórus. És különösen a teoretikus jellegű írások terén (Gaál műfajában) tartalom dolgában szerzőtől függetlenül az írások úgy hasonlítottak egymásra, mint egyik tojás a másikra. Nos hát szerintem ez az az eset, amikor egy ilyen homogén módon jellegtelen kásahegy szövegből egyetlen szerző írásait kiemelni, felmutatni, pellengérré állítani – tökéletesen kimeríti a bűnbakképzés klasszikus ismérvét. A „kollektív bűn” ezzel a túl korán távozott egyetlen Gaál fejére száll, és ettől kezdve mindenki más sokkal enyhébb elbírálásban részesül.

Nagyon helyes – mondja e pellengérkoncepció szószólója –, hiszen azokban az években – és itt az következik, amit könyvemben éppen megcáfoltam – Gaál volt az, aki hatalmával és tekintélyével az irodalmunk romlását okozó szocreál doktrínát mindenki más szemében hitelesítette. Mindenki más az ő példáját követte, az ő csábítására kárhozott el.

Nos ezen okvetetlenkedők számára tartogatok én egy perdöntő kontrollcsoportot, a bukaresti írók, irodalmárok párhuzamos gyakorlatát. Tessék ugyanazt a vizsgálatot elvégezni ugyanazon évek bukaresti román irodalmi sajtója, a Contemporanul és a Flacăra lapjain is: ugyanazok

a diktandó szövegek, ugyanazon unisono kórus. Ha Gaál Gábor „irodalmunk újraolvasása” jegyében Arany János vagy Vörösmarty költészetében mutatja ki, hogy „egyrészt” meg „másrészt” (Jordáky Lajos pedig Jókaiival, mások mással teszik ugyanezt, de ezeket már senki sem tartja számon), hát a román kollégák a román klasszikusok műveit vizsgálják „osztályszempontból”, és mutatják be egyéb áldozataikat a szocreál oltárán. Köztük olyan nevek, mint G. Călinescu, Camil Petrescu, Tudor Vianu, ma már a román irodalom nagyrabecsült klasszikusai. Valahai zsdanovi „elkárhozásuk” ma már a monográfiáiró számára is inkább a kort, semmint a személyt jellemző adalék.

Amiként a mi portánkon is, akik túléltek azok az ínséges idők, és amikor már lehetett, alkotásokkal, tisztes teljesítménnyel gyarapították kultúránkat, mindazoknak e későbbi (illetve 1946 előtti) teljesítményét tartja számon az utókor, senki nem kéri már számon rajtuk a zsdanovi éveket. Csak aki belepusztult, annak számára nincs bocsánat. (Pedig ha túléli, nem maradt volna el tanítványai mögött.)

És ha már ráléptem a „mi lett volna, ha” ingoványosnak mondott talajára (pozitivistá professzorok holbachianus babonájának tartom, hogy ez tudománytalan kérdés lenne), akkor tovább kérdezek: mi történt volna egy olyan szerepcsere esetén, hogy miközben Gaál életben marad, és akkor nyilván méltó módon fejezi be, teljesíti ki életművét, Szabédi László, az általam 1947 óta nagyon tisztelt és nagyon szeretett Szabédi László, mondjuk 1951-ben belehal egy banális influenza szövődményébe, és így mártírhála helyett a *Sokan szólunk* című verskötetével búcsúzik tőlünk (hadd ne idézzek a kötetből), akkor most Szabédi László lenne a prügelnkabe?

És mi alakult volna másként irodalmunkban, ha Gaál nem élte volna túl a hadifogságot? 1946 után Gaál nélkül – különös tekintettel pártideológiára, szocreálra – kedvezőbben alakult volna irodalmunk menete? Ezek úgynevezett szónoki kérdések. A szónoki kérdés azonban valójában nem kérdés, hanem a vitatott állítás abszurditását bizonyító érv.

Végül egy utolsó megjegyzés, személyes ügyben.

Megint egyszer, Tapodi Zsuzsától is megkaptam a vállon veregetést, ami kijár hűségéért az Akélját csodáló, emléket „kegyelettel felidéző” kiscserkésznek.

Az ilyen ad hominem izéknek nem tulajdonítok különösebb jelentőséget. Jobb esetben amolyan szellemi pótcselekvésnek tartom a vészes érvszegénység kompenzálására.

Egyébként pedig, ami a hűséget illeti, azt én vállalom is. Csakhogy ez esetben nem egy személy, még csak nem is csupán egy eszme, hanem egy közösség iránti hűségről van szó.

Aki könyvemet olvasta, annak tudnia kéne: a Gaál Gábor-témát nem én választottam. Azt rám osztották 1965-ben a kiadó szerkesztői, Kacsó Sándor és Domokos Géza. Olyan megokolással, hogy az adott helyzetben cserbenhagyásnak minősült volna nem vállalni a feladatot. Választani én a Korunk-témát választottam tizenkét évvel korábban, 1953 szeptemberében.

Választottam pedig már akkor annak világos tudatában, hogy e választásom legfőképpen azoknak nem fog tetszeni, akiken hivatásbeli – tehát egyetemi és tudományos – tevékenységem hivatalos – tehát jutalmakkal, előnyökkel, előmenetellel honorált – elismerése múlik.

Pedig finnyásabb filozófia szakos adjunktusként követhettem volna én is azon ugyancsak finnyás tanszéki kollégáim példáját, akik, hogy szakmai munkájukat lehetőleg távol tartsák a pártideológiától, a filozófia semlegesebb diszciplínáinak (gnoszeológia, axiológia, filozófiatörténet stb.) területéről választottak maguknak rangos kutatási témát. Kényelmesebb élet mellett mutatósabb az, amit produkáltak, és menet közben még különböző elismerésekben is részesültek.

Amikor én 1953-ban nem Kant vagy Hegel erdélyi recepcióját, esetleg a Heisenberg-féle bizonytalansági reláció filozófiai implikációit, hanem a Korunk-kutatást választottam, tudtam,

hogy göröngyös út lesz, hogy ez a téma nem fogja megkönnyíteni – legalábbis az akkor belátható időn belül – a boldogulásomat.

Választottam pedig, Szárazajta árnyékában, a Korunk-témát azért, mert a fasizmus – akkoriban súlyos következményekkel fenyegető – kollektív vádját megcáfolandó fontosnak tartottam bebizonyítani, hogy nemzeti kultúránknak szerves alkotó része, egy erdélyi illetőségű gazdag és értékes antifasiszta szellemi teljesítmény. Ennek számontartását azóta is, ma is fontosnak tartom. És természetesen a Gaál Gáborét is. És nem csak azért, mert nélküle a Korunk nem élte volna túl a harmadik évét.

Budapest, 1998. december

Szecessziós sajátságok Ady Endre verselésében?

Korántsem biztos, hogy a szecesszió fogalmának irodalomtudományi vizsgálata a legközelebbi jövőben mentesül az ellentmondásoktól. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy a kutatóknak kerülniük kellene a szecessziót érintő kérdéseket. Úgy vélem, hogy a vizsgálódások – legalábbis a magyar irodalom összefüggésében – egyaránt vonatkozhatnak az 1890 utáni két-három évtized irodalmi törekvéseire, egy műnemre, egy életműre vagy akár a művek egy kisebb csoportjára, esetleg bizonyos eljárásokra, sőt bizonyos eszközök használatának sajátságaira is.

Magam az alábbiakban Ady Endre verselésével kívánok foglalkozni, pontosabban e verselésnek a szecesszióval összefüggésbe hozható bizonyos jellemzőivel, anélkül azonban, hogy akár a jellemzők, akár az ide vonatkozó alkotások tekintetében bármiféle teljességre törekednék.

Elméleti szempontokkal szolgáló kiindulásul Szabó Zoltán stílustörténetének¹ szecesszióval foglalkozó fejezetét, Király István monográfiáinak² Ady Endre egyes verseivel kapcsolatos fejtegetéseit, Szilágyi Péter verstani monográfiáját,³ Szegedy-Maszák Mihálynak a művészi ismétlődés kérdéseivel foglalkozó tanulmányát,⁴ valamint Kenyeres Zoltán irodalomtörténeti kismonográfiáját⁵ választottam.

A vizsgálódás módszerét a verstani tényezőknek a közlésben betöltött szerepére is figyelő leíró verstan kínálja, a közlésbeli szerep szem elől tévesztése ugyanis megfosztaná érvényétől a verstani szempontú megközelítést.

A vizsgálódás során érveket próbálok keresni annak eldöntésére, hogy Ady Endre verselésének formai sajátságai valóban összefüggésbe hozhatók-e a szecesszióval.

A formai sajátságok közül a költő legkedveltebb sorfajának, a költészetében sűrűn alkalmazott sorismétléseknek és néhány különleges rímszerkezetnek a strófa- és versépítő változatosságát igyekszem felmérni.

I. A kritikusok már egészen korán felismerték, hogy Ady Endre különösen kedveli a kilenc szótagú jambikus sorokat, amelyeket a lehető leghabzóbban kezel. Költői életművének több mint egyharmadát sajátosan tagolt, a jambusi mellett más mértékeket is megtűrő, merev képletbe nehezen foglalható kilenceseekben írta. Az ilyen sorok részaránya *Az Illés szekeren* című kötetében a legmagasabb (43,6%).⁶ Kilenc szótagú sorokat sorjáztató strófikus alkotásai közül 51 költemény 4 soros, 27 költemény 3 soros, 10 költemény 5 soros, 7 költemény 2 soros, 6 költemény 6 soros szakaszokból épül. Ide vonható még 5 költemény, amely 8 soros, és 1 költemény, amely 11 soros szakaszokból áll. Ide vonható továbbá egy szonett, több egyenetlen strófatagolású, illetve szakozatlan vers, valamint azoknak az Ady-költeményeknek a sokasága, amelyekben a kilenc szótagú sorokhoz más szótagszámú sorok kapcsolódnak.

Íme, néhány példa zömmel a strófák növekedésének a rendjében:

2 soros szakaszok	<i>Sötét vizek partján</i>
3 soros szakaszok	<i>Add nekem a szemeidet</i>
4 soros szakaszok	<i>Akik mindig elkésnek</i>

¹ Szabó Zoltán: *Kis magyar stílustörténet*. Második átdolgozott és bővített kiadás. Bp. 1982. 251–265.

² Király István: *Ady Endre*. I–II. Második kiadás. Bp. 1972. (Elvek és utak); Uő: *Intés az őrzőkhöz*. *Ady Endre költészete a világháború éveiben, 1914–1918*. 1–2. Bp. 1982.

³ Szilágyi Péter: *Ady Endre verselése*. Bp. 1990.

⁴ Szegedy-Maszák Mihály: *A művészi ismétlődés néhány változata az irodalomban és a zenében*. = *Ismétlődés a művészetben*. Szerk. Horváth Iván és Veres András. Bp. 1980. 77–159. (Opus, Irodalomelméleti tanulmányok 5.)

⁵ Kenyeres Zoltán: *Ady Endre*. Bp. 1998 (Klasszikusaink).

⁶ Vö. Szilágyi Péter: *i.m.* 235.

5 soros szakaszok	<i>Krisztus-kereszt az erdőn</i>
6 soros szakaszok	<i>Mert másokért csatáztam</i>
8 soros szakaszok	<i>A rémület imája</i>
11 soros szakaszok	<i>Este a Bois-ban</i>
szonett	<i>Strófák I.</i>
egyenetlen strófatagolású	<i>A „Dies irae”</i>
szakozatlan	<i>Felelet az Életnek</i>

A ritmikai szempontból sokféleképpen értelmezhető kilenc szótagos sorok kedvelésében a legnagyobb fokú változatosságra való törekvést ismerhetjük fel. Ez a törekvés érvényesül egyébként a kilenc szótagú sorokból épülő négysoros strófák rímképletváltozataiban is:

aabb	<i>A kék tenger partján</i>
abab	<i>Az elátkozott vitorla</i>
abba	<i>Jóság síró vágya</i>
axaa	<i>Akik mindig elkésnek</i>
axxa	<i>Léda ajkai között</i>
xaax	<i>A szűz Pilátus</i>
xaxa	<i>Az idegen arcok</i>
xxaa	<i>Itthon az úrfi</i>

Az változatok sorát ezzel természetesen nem merítettük ki, már csak azért sem, mert az egyes strófákat az adott versegész összefüggésében kellene leírnunk.

A sokféleségben, az igen nagy fokú változatosságban nehéz volna fel nem ismernünk a rítitól való elhatárolódásnak, a mindenáron újat akarásnak az igényét.

II. A kortársakban Karinyth Frigyes paródiája tudatosította, hogy Ady Endre mindenkinél gyakrabban él az ismétlés különféle változataival. Ezek közül magam verstani szempontból elsősorban a sorismétlések áttekintésére töreksem (természetesen a teljesség igénye nélkül). Egyrészt azért, mert a sor a versépítés egyik legfontosabb egysége, másrészt pedig azért, mert a sorismétlések rendje a verses közlés szerkezetét messzemenően meghatározza.

A halogatást egyre kevésbé tűrő rendszerezésnek elébe vágva az áttekintést a szakaszok, illetve a versek sorszámnövekedésének a rendjében kísérelem meg.⁷

A) Háromsoros szakaszok

1. Szakaszon belüli ismétlések

a) Szakaszonkénti közönséges sorismétlés (a második és a harmadik sor szakaszonkénti azonossága):⁸

*Tengerpart, alkony, kis hotel-szoba.
Elment, nem látom többé már soha,
Elment, nem látom többé már soha.
[...]*

*Itt pihent, csókolt, az ölembe hullt,
Dalol a tenger és dalol a múlt,
Dalol a tenger és dalol a múlt.*

(Egyedül a tengerrel)

⁷ A versek és versrészletek forrása: Ady Endre *Összes versei*. Javított szövegű kiadás. Szerk. Láng József és Schweitzer Pál. Bp. 1997 (Osiris klasszikusok).

⁸ Az ismétlődő sorok azonossága, egyezése szükségképpen viszonylagos. Szegegy-Maszák Mihály írja az ismétlődéssel foglalkozó tanulmányában: „Az ismétlődő elem a többi sor, a versszakon belüli helyzet és a szöveggörnyezet-hez való viszony megváltozása következtében a változat szintjére emelkedik.” Szegegy-Maszák Mihály: *i.m.* 111.

b) Szakaszonkénti sorismétlés az első és a variációsan ismétlődő utolsó versszak keretébe foglalva (az első és a harmadik sor szakaszonkénti azonossága):

*Akarom, hogy szeressetek,
Az érdemem talán kevés:
Akarom, hogy szeressetek.*

[...]

*Holnapután: más jön talán,
Ma: én vagyok a legkülönb,
Holnapután: más jön talán.*

[...]

*Akarom, hogy szeressetek,
Akarom, tisztán lássatok,
Akarom, hogy szeressetek.*

(Akarom: tisztán lássatok)

2. Verset átszövő ismétlések

a) Variációs refrén (a szakaszok második sorának és harmadik sorának is csak a második fele ismétlődik):

*Minden vihar, úri vihar,
Áldott átok:
Közelebb hoz tihozzátok.*

[...]

*Óh, én rab atyámfiai,
Nem fog átok:
Elmegyek én tihozzátok.*

(Menekülés úri viharból)

b) Közönséges refrén (a szakaszok első sorának ismétlődése):

*Eladó a hajó
Szakadt kötelekkel, tört árboccal
És minden-minden jófajta rosszal.*

[...]

*Eladó a hajó,
Elég drága, jöjjön, aki kéri:
Szép pokol-útja lesz, de megéri.*

(Eladó a hajó)

c) Refrén az első és az ismétlődő utolsó versszak keretébe foglalva (a szakaszok harmadik sorának az ismétlődése):

*Száz alakban, százképpen látlak,
Látlak Ruthnak és Delilának,
Látlak mindenkinek.*

[...]

*Látlak darabosnak, egésznek,
Csóknak, savónak, sónak, méznek,
Látlak mindenkinek.*

[...]

*Száz alakban, százképpen látlak,
Látlak Ruthnak és Delilának,
Látlak mindenkinek.*

(Ruth és Delila)

B) Négy soros szakaszok

1. Szakazon belüli ismétlések

a) Szakazonkénti variációs sorismétlés (a második sor és a negyedik sok második felének a szakazonkénti azonossága):

*Riadt madár felhőkben vész el
S ő forog, a kis szél-vitorla.
Óreg tornyon vén szepegéssel
Forog, forog a szél-vitorla.
[...]
Madár volt, egyszer nagyon fázott
S elgubbasztott a templomtornyon.
Megláncolta a madár-átok
S ott forog most a templomtornyon.*

(Az elátkozott vitorla)

b) Szakazonkénti közönséges sorismétlés

– az első és a negyedik sor szakazonkénti azonossága:

*Milyen csonka ma a Hold,
Az éj milyen sivatag, néma,
Milyen szomorú vagyok én ma,
Milyen csonka ma a Hold.
[...]
Fut velem egy rossz szekér,
Utána mintha jajszó szállna,
Félig mély csönd és félig lárma,
Fut velem egy rossz szekér.*

(Kocsi-út az éjszakában)

– a második és a harmadik sor szakazonkénti azonossága:

*Mert voltam búsult, csüggeteg, árva:
Így adtam magam paráznaságra,
Így adtam magam paráznaságra,
Bűnre, világra.
[...]
Így lesz majd rólam dala csodáknak,
Fejemre újak majd így hágának,
Fejemre újak majd így hágának,
De megcsodálnak.*

(Utálnak, de csodálnak)

– a harmadik és a negyedik sor szakaszonkénti azonossága:

*Isten, küldjön te szent kegyelmed
Szívemre halálom előtt
Valami különös szerelmet,
Valami különös szerelmet.
[...]
Az élet: elvesztett csók-holmi
S én szeretném az életet
Egy csók-ötlettel megcsúfolni,
Egy csók-ötlettel megcsúfolni.*

(Gonosz csókok tudománya)

c) Szakaszonkénti kétszeres sorismétlés (az első és a második, valamint a harmadik és a negyedik sor szakaszonkénti azonossága):

*Óh, nagyon csúnyán éltem,
Óh, nagyon csúnyán éltem:
Milyen szép halott leszek,
Milyen szép halott leszek.
[...]
Mosolyos, hideg ajkam,
Mosolyos, hideg ajkam:
Köszöni a csókodat,
Köszöni a csókodat.*

(Az utolsó mosoly)

d) Szakaszonkénti sorismétlés az első és a variációsan ismétlődő utolsó versszak keretébe zárva (az első és a negyedik sor szakaszonkénti azonossága):

*Mi mindig mindenről elkésünk,
Mi biztosan messziről jövünk,
Fáradt, szomorú a lépésünk.
Mi mindig mindenről elkésünk.*

*Meghalni se tudunk nyugodtan.
Amikor már megjön a Halál,
Lelkünk vörösén lángra lobban.
Meghalni se tudunk nyugodtan.*

*Mi mindig mindenről elkésünk,
Késő az álmunk, a sikerünk,
Révünk, nyugalomunk, ölelésünk.
Mi mindig mindenről elkésünk.*

(Akik mindig elkésnek)

2. Verset átszövő ismétlések

a) Szakaszpáronkénti közönséges sorismétlés (a második és negyedik, azaz utolsó versszak második, harmadik és negyedik sorának az ismétlődése):

*E föld a lelkek temetője,
Ciprusos, árva temetője,*

*Sok vér ömlött itt valaha
S maggyilkos méreg lett belőle.*

*Itt azok éltek, kik nem éltek,
A legkülönbek sohse éltek,
Itt meddő a nagy gerjedés
S százszor boldogak a vetéltek.*

*Ez a szomorú magyar róna,
Halálszagú, bús, magyar róna,
Hány megölt lélek sikoltott
Bús átkot az egekig róla.*

*Óh, boldogak itt, kik nem éltek,
A legkülönbek sohse éltek,
Itt meddő a nagy gerjedés
S százszor boldogak a vetéltek.*

(A lelkek temetője)

b) Szakaszpáronkénti keresztezett sorismétlés (az első és a harmadik versszak utolsó sorának, valamint a második és a negyedik, azaz utolsó versszak záró sorának az ismétlődése):

*Most dobtak el: zuhantott fáklya,
Alvandó, vén fejem,
Most már elhagyom az Istent is,
Mert elhagyott a félelem.*

*Rettegő szemeim ragyogtak,
Mint téli csillagok,
Most elhagyott engem már minden,
Mert a félelem elhagyott.*

*Nyitott sírokat léptem által
Halálos éjjelen
S fogaim sem vacognak többé,
Mert elhagyott a félelem.*

*Most már rosszabb vagyok, veszendőbb,
Mint elcipelt halott.
Jaj, jaj, nem érzem, hogy élek már,
Mert a félelem elhagyott.*

(Elhagyott a félelem)

Ezzel a költeménnyel kapcsolatban megjegyezném, hogy szakaszait a szórendi változatként ismétlődő sorok különösen erős kötelékként fogják egybe.

c) Közönséges refrén

– a szakaszok első sora ismétlődik:

*Merre jár most a fogyó Hold
S boldog töltjén hogyha nézte,
Megállott a szívverése
Valakinek egy pillanatra?*

[...]

*Merre jár most a fogyó Hold,
Meredt szemmel most is nézték
Az Ég e rokkant vitézét,
Kit olyan ó s jó ketten nézni?*

(A fogyó Hold)

– a szakaszok harmadik és negyedik sora ismétlődik (a szakaszokon belül az előbbi felelő rímként, az utóbbi rímtelenül):

*Szájon, mellen, karban, kézben,
Csókban tapadva, átkosan
Elfogni az ölelésben:
Ezt akarom.*

[...]

*Ilyen nagy, halk, lelki vészben
Legyek majd csontváz, víg halott.
Elfogni az ölelésben:
Ezt akarom.*

(Elfogni az ölelésben)

d) Refrén a szakaszonként egyező első és negyedik sor keretébe foglalva (a szakaszok harmadik, közbevetett sorának az ismétlődése):

*Ne félj, hajóm, rajtad a Holnap hőse,
Röhögjenek a részeg evezősre.
Röpülj, hajóm,
Ne félj, hajóm: rajtad a Holnap hőse.*

[...]

*Én nem leszek a szürkék hegedőse,
Hajtson szentlélek vagy a korcsma gőze:
Röpülj, hajóm,
Én nem leszek a szürkék hegedőse.*

(Új Vizeken járok)

e) Refrén a részben egyező első és utolsó versszak keretébe foglalva (a szakaszok közbevetett harmadik sorának az ismétlődése):

*Tünődés, bú-berzsenyes csolnak,
Halál-kikötőmből eloldlak:
Megyünk
S lobogtatom kék lobogómat.*

[...]

*Ez a legszebb csodálatosság,
Lelkünket fölraivalozzák,
Megyünk,
Éltünk és minden: istenhozzád.*

[...]

*Tünődés, bú-berzsenyes csolnak,
Halál-kikötőmből eloldlak:
Megyünk
Nap-halálig, hol nem lesz Holnap.
(A tünődés csolnakján)*

f) Refrén az első és a variációsan ismétlődő utolsó versszak, szakaszonként pedig az egyező első és utolsó sor keretébe foglalva (a szakaszok második sorának az ismétlődése):

*Fekete ördög,
(Gyí, gyí, csoda-ló)
Kerget a Gond, a
Fekete ördög.
[...]
Aranyak intnek,
(Gyí, gyí, csoda-ló)
Turánra gondolj:
Aranyak intnek.
[...]
Fekete ördög,
(Gyí, gyí, csoda-ló)
Nyomunkban van a
Fekete ördög.
(Futás a Gond elől)*

g) Mozgó refrén (az első szakasz első sora a következő szakaszokban rendre második, harmadik és negyedik sorként tér vissza):

*Állt a parton ezer asszony
Keszkenővel és virággal,
Kik zokogtak, integettek
S én ujjongtam a hajón.*

*Jött az alkony s kődbe vontan
Állt a parton ezer asszony.
De még láttam a zsebkendőt,
De még hullott a virág.*

*Jött az éj és úgy sötétlett,
Mint a multunk, mint a bosszú,
Állt a parton ezer asszony
És én sirtam a hajón.*

*Mert nem láttam már egyet sem,
Sem keszkenőt, sem virágot
S úgy hangzott, mint egy mese:
„Állt a parton ezer asszony.”
(Asszonyok a parton)*

C) Ötsoros szakaszok

1. Szakaszon belüli ismétlések

– szakaszonkénti közönséges sorisméltés (a második és az ötödik sor szakaszonkénti azonosága):

*Havas Krisztus-kereszt az erdőn,
Holdas, nagy, téli éjszakában:
Régi emlék. Csörgős szánkóval
Valamikor én arra jártam
Holdas, nagy, téli éjszakában.
[...]*

*Húsz éve elmult s gondolatban
Ott röpül a szánom az éjben
S amit akkor elmulasztottam,
Megemelem kalapom mélyen.
Ott röpül a szánom az éjben.*

(Krisztus-kereszt az erdőn)

2. Verset átszövő ismétlések

a) Szakaszpáronkénti kereszttezett sorisméltés (az első és a harmadik versszak, valamint a második és a negyedik, azaz utolsó versszak egymással egyező első és negyedik sorának az ismétlődése):

*Zengett az Avar-domb
Őszi, csöndes éjeken
Apám kis földjén.
Zengett az Avar-domb,
Nekem zengett, csak nekem.*

*Vad népe Bajánnak,
Véres fejű avarok
Nekem üzentek:
„Vad népe Bajánnak
Neked kincseket hagyott.”*

*Zengett az Avar-domb,
Kiszöktem egy hajnalon
Az ősi kincséért.
Zengett az Avar-domb,
Mélyedt, mélyedt a halom.*

*Vad népe Bajánnak,
Béna lesz már a kezem:
Ások, csak ások.
Vad népe Bajánnak:
Azt a kincset keresem.*

(Az Avar-domb kincse)

b) Variációs refrén (az ötödik sor ismétlődése, kevés módosulással):

*Ki egyetlen, bús, vaksi szemmé
Teszed a testünk,
Szent festék, mellyel az egekre
Lázadó, nagy képeket festünk:
Áldassál, emberi Verejték.*

*Ez a teremtés s Isten-erőnek
Emberi mása.
Minden izzadt ember egy könnycsepp,
A Végtet könnyítő sirása:
Áldassál, alkotó Verejték.
(Áldassál, emberi Verejték)*

c) Közöséges refrén (a szakaszok záró sorának az ismétlődése):

*Hetedhét országban
Nem találtam mását,
Szeretem szép, beteg,
Csengő kacagását,
De nagyon szeretem.
[...]
Szeretem fölséges
Voltomat e nászban
S fényes biztonságom
Valakiben, másban,
De nagyon szeretem.
(Vallomás a szerelemről)*

d) Kétszeres közöséges refrén (a szakaszonként egyező első és negyedik sor ismétlődése):

*Csak egyszer, csak egyszer
Rakhatnék elébük rakás aranyat,
A rosszak, a szépek, a csodások elé.
Csak egyszer, csak egyszer
Lakhatnék dúsán szerelemmel.*

*Csak egyszer, csak egyszer
Csapna a szívemre szent, lanyha csömör,
Az az áldott, az a híres, az a nagy,
Csak egyszer, csak egyszer
Búcsúzkodnék a szerelemmel.*

*Csak egyszer, csak egyszer
Jóllaktam és hullna a büszke arany
Formás, csaló, pipogya lábuk elé.
Csak egyszer, csak egyszer
Számolnék el a szerelemmel.
(Az áhitott csömör)*

A költeménynek mindhárom szakaszát idéztem, annak érzékeltetése végett, hogy a strofávégeken felelő rímként ismétlődő szó (*szerellemmel*) milyen jelentős mértékben erősíti a sorok összetartozását.

e) Refrén a szakaszonként egyező első és ötödik sor keretébe foglalva (a szakaszok második sorának az ismétlődése):

*Akár erre, akár arra,
 (Be gyönyörű tavasz-éjjel)
 Csak szívünkben fölkarvarva
 Mehetünk,
 Akár erre, akár arra.
 [...]
 Talán igen, vagy talán nem.
 (Be gyönyörű tavasz-éjjel)
 Reszketve szólok, hogy: ámen,
 Legyen úgy,
 Talán igen, vagy talán nem.
 (Be gyönyörű tavasz-éjjel)*

D) Hatsoros szakaszok

1. Szakazon belüli ismétlések

a) Szakaszonkénti közöséges sorismétlés

– az első és a hatodik sor szakaszonkénti azonossága:

*Ott kinn a fegyver pusztít s dúlva dül,
 Süketült szívvel meglesem,
 Hova szaladjak szemet behunyva,
 Halálról más halálra borulva
 Gonoszul és fegyveresen:
 Ott kinn a fegyver pusztít s dúlva dül.
 [...]
 Tekints meg engem, tekints meg, Uram,
 Ejtesd el bolond fegyverem
 S ha mindenek ellen vad düh kinez,
 Fektess le szépen halottaimhoz
 S arcomat hozzád emelem,
 Tekints meg engem, tekints meg, Uram.
 (Dühödt, halálos harcban)*

– a második és a hatodik sor szakaszonkénti azonossága (a harmadik sor második felének szakaszonkénti egybecsengésével):

*Rossz éjszakák járnak erre,
 Sietek a vallomással,
 Tán utolsó vallomással.
 Mit tudom én: tudom-é azt
 Holnap is, amit tudok?
 Sietek a vallomással.
 [...]*

*Ezer éve vagy több éve,
Valamikor lányom voltál,
Az én biztos lányom voltál.
Lányom avagy feleségem?
Egyek vagyunk mi nagyon:
Valamikor lányom voltál.*

(Valamikor lányom voltál)

– az ötödik és a hatodik sor szakaszonkénti azonossága:

*Nagymessziről ködölt a Bükk,
Gőzölt a sík, áradt az Ér
S fáradt testemben hirtelen,
Ott, a záporverte mezőn,
Piros dalra gyujtott a vér,
Piros dalra gyujtott a vér.*

[...]

*Itt is, ott is asszony-csapat
Kapál, hol majd élet terem.
(Óh, mégis-mégis élni jó.)
Erősek és fiatalok
S a lábuk térdig meztelen
S a lábuk térdig meztelen.*

(Májusi zápor után)

2. Verset átszövő ismétlések

– az első versszak egymással egyező első és ötödik sorának visszatérése refrénként a második (és egyben utolsó) versszakban:

*Öreg legény, boldog legény, hajh,
Nem sújtja soha Tűzhely-bánat:
Egyedül él és sorra lakja
Olcsón a kis hotel-szobákat.
Öreg legény, boldog legény, hajh,
Magtalanul, bölcsen, keserűen.*

*Öreg legény, boldog legény, hajh,
Egy szép napon ha összeestem,
Nem lesz kázus. Pincér jelenti
Itt, vagy Svájcban, vagy Budapesten:
Öreg legény, boldog legény, hajh,
Harminchat szám, harmadik emelet.*

(A hotel-szobák lakója)

E) Hétsoros szakaszok

1. Szakazon belüli ismétlések

– szakaszonkénti variációs és változatlan sorismétlés az egymással egyező első és negyedik versszak keretébe foglalva (az első és a hetedik sor variációs, valamint a harmadik és a hatodik sor változatlan ismétlődése):

*Ma találkoztam veletek,
Kiket ma is siratva bánok,
Őszi vasárnap-délutánok,
Hideg ajkú, halott mátkáim,
Kisvárosok bús leányzói:
Őszi vasárnap-délutánok,
Ma megint találkoztam veletek.*

*Mennyi szép, fiatal erőt
Unt álmodozással, titokba
Hordtam meredt karjaitokba.
Ködben harangoztak a tornyok
S én a fényes Bábelek vágját
Hordtam meredt karjaitokba,
Mennyi szép, kár-volt, fiatal erőt.*

[...]

*Ma találkoztam veletek,
Kiket ma is siratva bánok,
Őszi vasárnap-délutánok,
Hideg ajkú, halott mátkáim,
Kisvárosok bús leányzói:
Őszi vasárnap-délutánok,
Ma megint találkoztam veletek.*

(Kisvárosok őszi vasárnapjai)

2. Verset átszövő ismétlések

– az első versszak egymással egyező első és harmadik sorának visszatérése refrénként a következő versszakokban, variációs strófaismétlés keretében foglalva:

*Hajh, Élet, hajh,
Kinek a köntösöd éget,
Hajh, Élet, hajh,
Te, aki ismersz, rázol is,
Kacagj most egyszer egy nagyot:
Nekem kívánnak
Csunya véget.
Hajh, Élet, hajh,
Te tudod nálamnál jobban,
Hajh, Élet, hajh,
Hogy összeszűrtük a levelet
S fogtam legvadabb paripád
S nyargalásztunk
S ma is dobban.*

[...]

*Hajh, Élet, hajh,
Kinek a köntösöd éget,
Hajh, Élet, hajh,
Ki szereted vak hívedet,*

*Kacagj most egyszer egy nagyot:
Nekem jósolnak
Csunya véget.*

(Hajh, Élet, hajh)

F) Szakozatlan költemény

– az első sor háromszori ismétlődése egymástól nagyjából egyenlő távolságra, az egybe-
csengő első négy és utolsó négy sor keretébe foglalva:

*Valaki, valaki most emleget,
Mert nagyon könnyező vagyok
S elöttem párisi utca-ormok
Hasogatják az eget,
Szelid kárpitját a nagy égnek.*

[...]

*Gondolkozom: kiről, miről,
Mikor, mindegy.
Valaki, valaki most emleget.*

*Merre megyek,
Van-e út az utca-mélytől
Föl a hasogatott égnek?*

[...]

*Keresem lelkemben azt,
Akiért érdemes volna
Így élni búsan és loholva
Sötét utcákról nézve az eget.*

*Valaki, valaki most emleget,
Valaki szán,*

Valaki szánja

Azt, ki Páris sötét utcáira

Dobva nézi, kívánja

Az eget

S akit megríkat az az ének

[...]

*Valaki, valaki most emleget,
Mert nagyon könnyező vagyok
S elöttem párisi utca-ormok
Hasogatják az eget.*

(Valaki, valaki emleget)

A fenti példákat szemügyre véve könnyen megállapítható, hogy Ady Endrének nemcsak a sorépítésére, sorhasználatára, hanem az ismétléstechnikájára is a vitathatatlan változatosság a jellemző. A sorismétlések szerepét mégsem a változatosság tényéből, inkább a megismételt soroknak a versben elfoglalt helyéből ítélni lehetjük meg. Nagy általánosságban úgy vélekedhetünk, hogy az ismétlések egyrészt a formai-időbeli kiteljesítést, a szimmetria egyensúlyi állapotának a megvalósítását, másrészt pedig a korántsem feltétlenül pozitív érzelmi felfokozottságnak, a nyugtalanságnak, a disszonanciának a kifejezését szolgálják. A kétféle tendencia, persze, keresztezheti, sőt keresztezi is egymást. Így például a *Kocsi-út az éjszakában*, avagy a *Dühödt*,

halálos harcban című költemény a szimmetriai igényt a nyugtalanság érzékeltetésével társítja. Más megközelítésben *Az áhított csömör* című költeményről például azt állíthatjuk, hogy benne az ismétlés szakaszból szakaszra tovább fűzi, míg a *Valamikor lányom voltál* című költeményben az ismétlés szakaszonként is mintegy lezárja a költői gondolatot. Megint más megközelítésben megfogalmazhatjuk, hogy *A tűnődés csolnakján* című költemény közbevetett refrénje inkább a disszonanciának, a nyugtalanságnak, az *Új Vizeken járok* című költemény közbeékelte refrénje pedig inkább a nyomatékos megerősítésnek a kifejezője. Felsorakoztatom itt az idézett költemények strófáinak szerkezetét érzékeltető rímképletet is: *RaaR* (*Kocsi-út az éjszakában*), *RabbaR* (*Dühödt, halálos harcban*), *AxxAa* (*Az áhított csömör*), *xAaxxA* (*Valamikor lányom voltál*), *aaRa* (*A tűnődés csolnakján*), *AaRA* (*Új Vizeken járok*).

A sorismétlések, a rímszerkezetek szerepéről érvényes következtetések természetesen csak több versépitő tényező együttes mérlegeléséből adódnak. Azt azonban a sorismétlések és a rímszerkezetek önmagukban véve is jelzik, hogy Ady Endre költészetében a szimmetria igénye és a nyugtalanság, a disszonancia feszültsége szorosan összefügg egymással.⁹

III. Ady Endre nagy fontosságot tulajdonított annak, hogy költeményei jól szerkesztett kötetekbe illesztve jussanak el az olvasókhoz. Ugyanakkor a költemények szerkezetéből nemegyszer a kötetek egészének szerkezetére is következtethetünk. Nem túlzás talán azt állítani, hogy a strófaközi rímekkel szorosra vont versszerkezetek a kötetszerkezetek átgondoltságát előlegezik.

Strófaközi rímmel tekinthetjük a refrénsorok összecsengését is. Van azonban a strófaközi rímeknek egy sajátos alfaja, az átfonódó rím¹⁰ vagy strófaközi kapcsolórím,¹¹ amelynek példáit számba véve a verstani eszközökkel megvalósítható szoros kötés viszonylag ritkán emlegetett fajtájára irányítható a figyelem.

A példák felsorakoztatásában fokozatosságra törekszem, szigorú rendszerezésre azonban nem vállalkozhatom. Az alábbi sorszámok tehát valójában csak a példák egymástól való elhatárolását szolgálják.

1. Több négysoros szakaszt összekötő rímek:

*Ki akarta, hogy megtagadjam,
Örök Sionát messzehagyjam
S visszakolduljam öregen
Magamat ismét únt kegyébe?*

*Lelkes képem kinek a képe,
Kinek roskadok én elébe,
Amikor minden elhagyott
S nem tudom, ő van-e valóban?*

*Ki fűröszt engem rosszban, jóban,
Kibe olvadok elmulóban,
Kitől kérdem meg egy napon,
Vajon kínomban kedve telt-e?*

⁹ Véleményalakításom részben László Zsigmond megfigyeléseire támaszkodik. Vö. László Zsigmond: *A rím varázsa*. Bp. 1972. 294–297.

¹⁰ Vö. Horváth János: *Rendszeres magyar verstan*. Bp. 1969. 80.

¹¹ Vö. Szepes Erika–Szerdahelyi István: *Verstan*. Bp. 1981. 96.

*Ki akarta, ki istenelte,
Bús lényemet így ki nevelte,
Ilyen gyávának, kicsinek,
Hogy makacsul még meg se haljak?*

*Ki akarta, hogy ne akarjak
S mint csenevész, őszi fű-sarjak
Feküdjek kaszája elé
S így szóljak: rendben van, Úristen?
(Rendben van, Úristen)*

2. Egyenetlen tagolású szakaszokat összekötő rímek:

*Csókok, akiket, csókok,
Mindhalálig, akárhogyan megtartok,
Sohse tenném le miattatok, soha
Azt a gyönyörűnél szebb kardot,
Mely csókok előtt jár s csókokat szerezhet.*

*Szeretlek,
Másokat szabadító küzdés,
Szeretlek, igazított, szent pózom
S ha kinyújtózom,
Szerellemmel egykorra jut eszembe
Mindenkinek letiport szabadsága,
Szerelme.*

*Mert ott van benne
Nagy hitem és nagy hitetlenségem,
Sorsom és végem
És végig az Életen,
Még a szerelmen is, ha a szerelem
Minden lenne,
Ha mindent tudna adni.*

*Csak szerelemben vigadni
Nem fogok, míg más gondom is jön:
Csókokkal haljon meg a szívem,
De az elnyomottaknak sirva köszönjön.
(Csókok és szabadítások)*

3. A szakaszok harmadik, refrénként ismétlődő sorával a szakaszok első sorát is összekötő rímek:

*Szép nyár van ott?
Itt nyara van minden pimasznak:
Én meghalok.*

*Nem akard?
Te vagy az én szent bolondságom
S én meghalok.*

*Dalok, dalok,
Mások mehetnek, törnek, élnek
S én meghalok.*

*Fehér karok,
Tán nem is vártok. Nem öleltek:
Én meghalok.*

*Bús és balog
Mindenem: csókom, utam, sorsom
S én meghalok.*

(Nem mehetek hozzád)

4. Szakaszokat egybekötő rímek, variációs sorismétlés keretébe foglalva:

*Úgy bujkálok a Szánalomtúl,
Találkozástúl és beszédűl,
Mint aki nagyon-nagyon szédül,
De kell, hogy lenézzen a Mélybe.*

*Bús, rozzant konflisnak ölébe
Dobom magam és gyávaságom
S kullogok a pesti utcákon
Úzött kutyaként, félve-félve.*

*S én lennék a Hirnek kevélye?
Ki, mint ingét féltő senki,
Nem ér rá gyűlölni, szeretni
S csupán bujkál a Szánalomtúl?*

(Bujkálás a Szánalomtúl)

5. A szakaszokat összekapcsoló stófa végi, stófa eleji sorokat és a verset keretező megismételt sort a szakaszok harmadik sorával is egybecsendítő rímek:

*Élet, élet, élet,
Mindig növekvő menedékek,
Tudom én jól, hogy vétek,
Mégis olyan jó
Szárnyalni felétek.*

*Szárnyalni felétek,
Óh, sokféle, gyönyörű étek,
Kis, gyarló üdvösségek,
Taposhatatlan
Kigyói az éjnek.*

*Kigyói az éjnek,
Gyümölcsei bűnbe-esésnek,
Óh, vétek, vétek, vétek,
Óh, istenes Jó,
Élet, élet, élet.
(Élet, élet, élet)*

6. A szakaszokat keretező és az egész verset átszövő refrénsort a szakaszok harmadik sorával is összekötő rímek:

*Öreg öcsém mondja,
Hogy azt mondtuk valamikor,
Ha tévedt kártya vagy kocka:
Tévesztés: nagy vesztség:
Öreg öcsém mondja.*

*Öreg öcsém mondja:
Vígabb voltam valamikor
S ma búsabb az ember dolga.
Tévesztés: nagy vesztség:
Öreg öcsém mondja.*

*Öreg öcsém mondja,
Hogy lelkeztünk valamikor,
Mint a falu bús bolondja.
Tévesztés: nagy vesztség:
Öreg öcsém mondja.
(Öreg öcsém mondja)¹²*

A versszerkezetek szorosra vonását szolgálják a magyar szakirodalomban pontosan még nem definiált fonatos rímek (láncrímek, füzérrímek stb.)¹³ változatai is, amelyekre további három példát idézek.

a) A sorok második felét a következő sor első felével egybecsendítő ismétlődések (az első szakaszt záró és a második szakaszt nyitó két félsor kivételével), az egymással egyező első és utolsó félsor keretébe foglalva:

*Lefekszem. Óh, ágyam,
Óh, ágyam, tavaly még,
Tavaly még más voltál.
Más voltál: álom-hely,
Álom-hely, erő-kút,
Erő-kút, csók-csárda,*

¹² A III. fejezetben eddig idézett példák közül csak az első és a második, valamint a negyedik (ám az utóbbi kettő csak részben, illetve sajátos módon) felel meg a Szepes Erika–Szerdahelyi István-féle *Verstan* strófaközi rímekre vonatkozó ama megfogalmazásának, amely szerint a sorvég „saját versszakán belül nem rímel egyetlen másik sorral sem” (i. h.). Azzal, hogy a harmadik, az ötödik és a hatodik példát is ide vonom, jelezni szeretném, hogy a jövőben talán célszerűbb volna tágabban értelmeznünk a strófaközi rím fogalmát.

¹³ Vö. Szerdahelyi István: *Verstan mindenkinek*. Bp. 1994. 49.

*Csók-csárda, vidámság,
Vidámság. Mi lettél?
Mi lettél? Koporsó,
Koporsó. Naponként,
Naponként jobban zársz,
Jobban zársz. Ledőlni,
Ledőlni rettegve,
Rettegve fölkelni,
Fölkelni rettegve,
Rettegve kelek fel.*

*Fölkelni, szétnézni,
Szétnézni, érezni,
Érezni, eszmélni,
Eszmélni, meglátni,
Meglátni, megbujni,
Megbujni, kinézni,
Kinézni, kikelni,
Kikelni, akarni,
Akarni, búsulni,
Búsulni, elszánni,
Elszánni, letörni,
Letörni, szégyellni,
Szégyellni. Óh, ágyam,
Óh, ágyam, koporsóm,
Koporsóm, be hívsz már,
Be hívsz már. Lefekszem.*

(Az ágyam hívogat)

b) Szakaszonként az első sor végének és a második sor elejének az egybecsengése a szakaszvégi két szó refrénszerű ismétlődésének a kíséretében, az egymással egyező első és utolsó szakasz keretébe foglalva:

*Az Istenhez gyöngé szódat emeled:
Teveled lesz akkor az Isten.*

*Elvesztetted szegény, kóbor magadat:
Ha szabad: segítsen az Isten.*

*Perc-barátok kedve már elköltözött:
Búk között itt lesz tán az Isten.*

*E szép élet nem sok örömet hozott:
Gondozott azonban az Isten.*

*Az Istenhez gyöngé szódat emeled:
Teveled lesz akkor az Isten.*

(Teveled az Isten)

c) Szakaszonként a második és a hatodik sorvég, valamint a negyedik sorközép egybecsengése a negyedik sorvég refrénszerű ismétlődésének a kíséretében:

*Kik most büszkén és bizonyosra
Mentek,
Óreg legények s drága fiúk,
Szentek, be kár,
Hogy balgaságra avagy halálra
Titeket el nem készítettek.*

*Mi, néhányan, szépen vergődünk
Rosszban,
Mielőtt eljött mindaz, ami
Most van. Be kár,
Hogy a halálra-menendők
Sohse fogják tudni, hogy hogy van.*

*Valami mégis megmarad tán:
Élet,
Megmaradtak termő élete
S félek, be kár,
Hogy ezután rosszabb lesz élni
S ezután jön még csak Ítélet.
(Az Ítélet előtt)*

A strófaközi kapcsolórímek és a fonatos rímek alkalmazásának példái nemcsak a szoros versszerkezetek kialakításának változataira, hanem e változatokon belül a rímzavakat összekötő képzeletbeli vonal artistikus, esetenként díszített indázására is ráirányítják a figyelmet.

*

A megszokottal szakítani kívánó, több országban is szecessziósnak nevezett művészeti-irodalmi mozgalom jellemző jegeit a szakirodalomnak a szecesszióval számoló része a díszített-ségben, a stilizációban és az indázó szerkesztésben látja.¹⁴ Ennek a felfogásnak a jegyében állapítja meg a szecessziós stílus sajátosságait vizsgáló Szabó Zoltán, hogy „Adynál a dekorativitás eszköze motívumként és stilizációként is egyaránt a szó”. De – teszi hozzá – van ugyanakkor Adynál „mondatszerkezeti dekorativitás is: az indázó vonalú mondatforma (és tágabb körben a szövegszerkezet is)”.¹⁵ Úgyszintén Szabó Zoltán fogalmazza meg, hogy a stilizáció a szecesszió-
ának „legjellegzetesebb stilustechnikája”, amelynek „lényege az, hogy bizonyos szavakat két funkcionális többlétsajátosság kialakítása érdekében gyakrabban ismételtetnek”. A két sajátosság közül az egyik – folytatja Szabó Zoltán – „strukturális jellegű”. Vagyis: „Az ismétlődő szók a jelentés szerkezeti vázát alkotják, és általában kohéziós értékük is van, mert gyakran épp ők tartják össze a szöveg alkotó-elemeit.”¹⁶

Nos, ha a század eleji művészeti-irodalmi mozgalmak sorában a magyar irodalmi szecesszió-
ót többé-kevésbé megalapozottan tarthatjuk számon, akkor aligha kétséges, hogy ennek a moz-

¹⁴ Vö. Pók Lajos: *A szecesszió: egy művészeti mozgalom történeti szerepe és esztétikája*. = *A szecesszió*. Szerk. Pók Lajos. Bp. 1972. 92.

¹⁵ Szabó Zoltán: *Szecessziós sajátosságok Ady stílusában*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. XXI(1977). 1. 19.

¹⁶ Szabó Zoltán: *Kis magyar stílustörténet*. Idézett kiadás, 260.

galomnak Ady Endre az egyik leghatározottabb képviselője. A szecesszió jegyeit ismerhetjük fel Ady verselésének fent vizsgált sajátságaiiban is, a sorfajhasználatot és a versépítést egyaránt jellemző változatosságban éppúgy, mint az ismétléstechnika és a szerkezetindáztatás lehetőségeit kamatoztató, új törvényű versalkotásban.

Meggondolkoztató, hogy Kenyeres Zoltán újonnan megjelent kismonográfiája Ady Endrét „modern romantikus”-ként definiálja.¹⁷ Joggal tehetjük fel azonban a kérdést, hogy romantika és modernség között nem pontosító-e mégis a szecesszió jegyeinek a figyelembevétele.

¹⁷ Kenyeres Zoltán: *i.m.* 9.

Szabó Levente

„Hogy a nemzet önmagára ismerjen benne”

Gyulai Pál és a nemzeti identifikáció narratívái

Premisszák

Ha a 19. század presztízsműfajainak a hierarchiáját kellene fölállítanunk, szinte minden bizonnyal az eposz vinné el a pálmát. Már Toldy *Aesthetikai levelei* csak szuperlatívuszokban („De ismered azt az eposzt, melyet nemzetinek hívunk. Ez a poezisnak culminatioja.”¹) beszél róla, és teljesíthetetlennek tűnő követelményeket állít föl: „tőle egy bizonyos popularitás kívánatik, mely persze ne hasonlítson a Bereiéhez – hanem egy prófétaéhoz; s ha nemzete múltját, jelenét a műben, mint egy tündértükörben, azon valóságban nem találja, mellyel önnemzete érzi, örökké késik a koszorú.”²

Igaz, hogy a negyvenes években és az ötvenes évek közepétől felerősödik a megvalósítás módozataira (a korszerűsítés lehetőségeire) való rákérdezés, ám státuscsökkenés – a regény térhódítása ellenére³ – nem áll be. A regény átvehette az eposz bizonyos funkcióit (amint arra kortárs és utólagos reflektálások is rámutatnak⁴), ám a nemzeti reprezentáció feladatát felölelő funkciók betölt(het)etlenek maradtak. Egy nemrégiben megjelent kiváló tanulmány szerzője szerint „A 19. század második felének literátorai szinte közmegegyezésként ragaszkodtak a reprezentatív nemzeti nagyelbeszélés *funkciójához*, de betöltőjével szemben szigorú régi és új követelményeket támasztottak; ezek közül az elavuló eposz jóformán csak a régieknek tudott volna eleget tenni, a történelmi regény pedig legföljebb az újak némelyikének. Olyan műfajra volt szükség, amely egyszerre transzcendens és világi, fenséges és okadatolható, eredetmonda és fejlődéstörténet. Ilyen műfaj azonban nem látszott a *szépirodalom* horizontján.”⁵ Ilyen körülmények között az eposz nem egy funkcióját egy tudományos műfaj: az irodalomtörténet vette át.

Úgy vélem, hogy a „nemzeti kánon”⁶ szerkezetének kialakulásában, pontosabban annak egységsülésében központi szerepet játszó Gyulai Pál – mint szerepe folytán a közösségi elvárásokra rendkívül fogékony kritikus és irodalomtörténész – írásainak kritikátörténeti vizsgálata révén jól megragadható ez a váltás.

Ugyanakkor jelen problémafelvetés egy olyan kérdéshorizontot keres, amelyből a kánon peremére került Gyulai-életmű megszólíthatónak bizonyul.

¹ Toldy Ferenc: *Aesthetikai levelek Vörösmarty epikus munkáiról*. = *T.F. Kritikai berke*. Bp. 1874. 15. (A továbbiakban Toldy 1874.)

² Uo.

³ Például: Ha „a *Nyomorultak* az újkor eposzának embriója, [akkor] mi az újkor e leendő eposzát sehogy sem tudnánk üdvözölni.” Gyulai Pál: *Budapesti Szemle*. = Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye*. Bp. 1927. 171. (A továbbiakban Gyulai 1927.)

⁴ Imre László: *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen 1996. 92–96, 146–149.

⁵ Dávidházi Péter: *A nemzeti nagyelbeszélés újjászületése. A narratív identitás műfajváltása irodalomtól tudományig*. Valóság 1998. 2. szám. 67. (A továbbiakban Dávidházi 1998.)

⁶ Kulcsár Szabó Zoltán: *Irodalom/történet(i)/kánon(ok)*. = *Szövegek között*. Szerk. Fried István, Hódossy Annamária. Szeged 1993. 32–33. (A továbbiakban Kulcsár Szabó 1993)

„...egy kerek mesének bár elmosódott váza”. A „műalkat” poétikája: eposzkritikai normák műfajvándorlása

Gyulai eposzkritikai normakészlete rendkívül következetes első bírálataitól századvégi egyetemi előadásaiig. Írásaiból egy olyan kompozíció eszménye körvonalazódik, amely zárt és befejezett egészet alkot; további ismertetőjegyei közé tartozik a körülhatároltság (az eszményi műnek nemcsak külső határai erősek, hanem a belső tagolódását elősegítők is). Gyulai önnön szóhasználatára alapján ezt a kompozícióeszményt a műalkat normájának⁷ nevezhetjük. A műalkat normája nem kizárólagosan eposzkritikai norma, líra- és prózakritikai előfordulásai is fellelhetők. Egyik ritka prózakritikai előfordulása az a Bérczy Károly beszélyei kapcsán tett megjegyzés, miszerint: „A ritka beszélyek, melyekre alig találhatni, a bevégzett, a kidolgozott [...] beszélyek.”⁸ A norma azonban nemcsak a műegészet illetően merül föl, hanem nyomon követhető többszintű érvényesülése. Gyulainál gyakran fölbukkanó követelmény a cselekmény kereksege, olyan folyamatos eseményláncolatra utalóan, amelyben az események egymásból következnek, szoros ok-okozati viszonyban vannak. „Nem az érdekes események és váratlan kalandok halmazában áll a valódi lelemény, hanem egy kerek, bármely egyszerű mese erős megalkotásában”⁹ – állapítja meg Bulla Sándor *A tündéröv* című beszélye kapcsán. Az események hézagtalan okozatiságát kéri számon Jókain is, aki „csak tényeket dob előnkbe, s mintegy mondani látszik: ne legyünk okosabbak a tényeknél, ne kutassunk. De azt már mégis kutatnunk kell, hogy Erzsike miért lett épp Bagotay jegyese?”¹⁰

A tettek lélektani megindoklásának számonkérése ugyancsak része ennek a normának: „A gyávából egész hős lesz minden belső szükségesség nélkül”¹¹ – rója meg Boross Mihályt. A Lukácsy Krisztina-féle költői beszélypályázatra beérkezett egyik művet azért találja kevésbé kielégítőnek, mivel „a szerző inkább csak elmondja, mint alakítja [az ismeretes világhírű eseményt], de a lélektani indokok nincsenek kiemelve”.¹² Széchy Károly *Szép Ilonkáját* pedig azért marasztalja el, mivel „inkább csak tényeket, helyzeteket nyújt, mint fejlődést, az emberek és viszonyok benső mivoltát”.¹³ Ez a műalkotáseszemény a véletlent csak mint értéktelent, a mű kohézióját bomlasztót tartja számon: Szathmáry Károly Varga Jánosa azért nem fogadható el, mert „folyvást a véletlen sodorja bajba, s nem saját lelkiereje, hanem szintén csak a véletlen segíti ki belőle”.¹⁴

A műalkat normája legkövetkezetesebben és legmarkánsabban eposzkritikai normaként érvényesül. A norma következetes érvényesítését mutatják a Zrínyi, Gyöngyösi, Vörösmarty és Arany eposzairól írt Gyulai-bírálatok és tanulmányok.

A század végén lejegyzett egyetemi előadások egyike Arany érvrendszerét és logikáját követve úgy beszél Zrínyiről, mint aki „kerek cselekményt alkot eposzában, mely elejétől kezdve emelkedik, melynek minden része, minden epizódja az egészet támogatja, és a kifejlésre hat”.¹⁵ S a Zrínyi–Gyöngyösi irodalomtörténeti dichotómia általa kanonizált logikájának értelmében

⁷ Gyulai Pál: *Válasz Herman Ottó úrnak*. Budapesti Szemle 1887. 319.

⁸ Gyulai Pál.: *Világjolyása. Beszélyek. Írta Bérczy Károly*. = Gyulai Pál: *Bírálatok. Cikkek. Tanulmányok*. Sajtó alá rendezte Bisztray Gyula, Komlós Aladár. Bp. 1961. 51. (A továbbiakban Gyulai 1961.)

⁹ Gyulai Pál: *Újabb költői beszélyeink*. = Gyulai Pál: *Bírálatok 1861–1903*. Bp. 1911. 185. (A továbbiakban Gyulai 1911.)

¹⁰ Gyulai Pál: *A tengerszemű hölgy. Írta Jókai Mór*. = Gyulai 1911. 365.

¹¹ Gyulai Pál: *Boross Mihály: Házasság spekulációból*. = Gyulai 1961. 10.

¹² Gyulai Pál: *Bíráló jelentés a Lukácsy Krisztina-féle kisebbik költői beszély-pályázatról*. = Gyulai 1961. 149.

¹³ Gyulai Pál: *Szép Ilonka*. = Gyulai 1911. 218.

¹⁴ Gyulai Pál: *Jó könyvek a magyar nép számára*. = Gyulai 1911. 235.

¹⁵ Gyulai Pál: *Gyöngyösi és iskolája. Egyetemi jegyzet*. Kiad. Brighoffer István. 1895/96. 22.

amíg az előbbi „eszmét lehel anyagába”, addig az utóbbi csak „érdekes históriákat mesél el”,¹⁶ s „compositioja [...] nem tud kikerekedni”.¹⁷

A *Zalán futását* író Vörösmarty előtt „egy mondával vegyülő történelmi nagy tény állott [...], melyben a költői lelkesülésnek sok eleme rejlett, de ami fő, az hiányzott belőle, egy kerek mesének bár elmosódott váza”.¹⁸ A „zseniális, de elhibázott mű”¹⁹ hibáit Gyulai a fő cselekmény, a kerek mese, az erős szerkezet hiányában véli fellelni.

Az organikus műegész romantikus gondolata ugyancsak része e normának: „Vörösmarty költői szelleme mindent összeolvaszt: eget, földet, mondát, történelmet, fantasztikust és valót, hősiest és idillit, egyénit és eszményit: a hangok és színek egész új világát nyitja meg a magyar költészetben; megzendíti a legkülönbözőbb szenvedélyek húrjait; hősei az őskor levegőjében tűnnek föl, s meglátszanak rajtuk a nemzeti és egyéni vonások; de mindez nem egy erős szervezetből nő ki, hanem egymásból tapad, rakódik.”²⁰

Arany alakja pedig – a műalkat Gyulai-féle normájával összhangban – a rhapszodoszé, aki „a régi maradványokat javítgatja, darabosságukat egyengeti, [...] s töredékeiből egészet alkot”.²¹

A műalkat normájának összetevőit és működését mutató korpusz értelmezése több problémát vet fel.

Nyilvánvaló Gyulai eposzkritikai normarendszerének, nevezetesen a műalkat normájának az érintkezése az organikus forma romantikus elméletével. A kérdés csupán az, hogy hogyan érintkezhet vagy lehet akár része Gyulainál az utóbbi egy olyan klasszicisztikus normának, mint amilyen a műalkat normája.

Értelmezésemben, akár csak Arany Jánosnál,²² Gyulainál sem összeférhetetlen ez a két norma. A *Vollendungot*, a szervességet az ok-okozati összefüggés teszi megragadhatóvá, elsajátíthatóvá és főként: számonkérhetővé. Az utóbbi attól is olyan hatékony, hogy az előbbit mint a hagyomány szervesült, kánoni részét implikálja, sőt legitimálja azt az újabb követelményekkel szemben is: megragadhatónak, elsajátíthatónak és számonkérhetőnek mutatja.

A korpusz értelmezésének kérdése elválaszthatatlan a tényalakítás és a tényfelülbírlás kérdéskörétől, melynek irodalomkritikai alakváltozata Toldy Ferentől Erdélyi Jánoson és Kemény Zsigmondon át Arany Jánosig egyaránt föllelhető, és világméretű következetességgel fogalmazódik meg, sőt a kritikátörténet korszakformáló elveként is értelmezhető.²³

A tényfelülbírlás elvének értelmében valamely irodalmi mű megléte csak annyiban tekinthető létjogosultnak, amennyiben igazolható. Az igazolás kérdéséhez – tehát tágabban: a „bevégzett tények” felülbírlásához – kapcsolódik nemcsak az eposz létjogosultsága és *korszerezése* körüli, többszörösen felújuló vita, hanem – esetünkben – a tényalakításnak és tény kiválasztásnak tulajdonított rendkívüli fontosság az eposz attribútumainak körülfárásakor. A tény-

¹⁶ Uo. 17.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Gyulai Pál: *Vörösmarty életrajza*. Bp. 1985. 150. (A továbbiakban Gyulai 1985.)

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

²¹ Gyulai Pál: *Arany János-émlékeszéd.* = Gyulai Pál: *Emlékeszéd.* I. Harmadik bővített kiadás. Bp. 1914. 254. (A továbbiakban Gyulai 1914.)

²² Dávidházi Péter: *Hunynt mesterünk. Arany János kritikus öröksége.* Második javított kiadás. 1994. 216–220. (A továbbiakban Dávidházi 1994.)

²³ Dávidházi Péter: *A „bevégzett tények” felülbírlása. A kritikátörténet korszakformáló elve: 1849–1867. = Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában.* Szerk. Németh G. Béla. Bp. 1988.

szelekció és a tények megformálása a „kerekdedség”, körülhatároltság és *egészség* alapvető feltételeként tételeződik.

A tényleg felülbírálás attitűdjé felül válik értelmezhetővé a művészet eszmekifejező funkciójának kritikai követelménnyé avatott és a megírandó nemzeti eposztól (és annak „előfutáraitól”) számon kért esztétikai elve. Tehát az a centrális pozícióba emelt meggyőződés, miszerint nem rekedhet meg a közvetlen valóság reprodukálásánál, alapvető, ugyancsak a műalkat poétikájába beépített norma.

Továbbá: az eposzhoz mint a nemzeti reprezentáció par excellence műfajához csakis az az érték volt rendelhető, mely a korabeli közösségi értékhierarchiában a legcentrálisabb helyet foglalta el: a nemzeté.²⁴

Gyulai értékhierarchiájában sem kevésbé központi helyet foglal el ez az érték: „[Jókai] elevebb és magyaros elbeszélő minden eddigi regényíróknál. Ez oly tulajdonság, mely esztétikai (!) szempontból valódi érdem, s mellyel éppen ezért sok más hiányt is eltakarhatni”²⁵ – írja egy helyütt. *Bajza összegyűjtött munkáiról* írt bírálatában pedig amellett érvel, hogy „írhatunk mi szép angol ízű regényt, hatásos francia drámákat, kedélyes német dalokat anélkül, hogy megörökíthetők szellemünket, láthatóvá tévén képzelődésünk, alkotó erőnk. Így sohasem fogunk teremteni magyar irodalmat...”²⁶ *A Petőfi Sándor és lírai költészetünk* egyik bekezdése arról szól, hogy „[a Pesti Hírlapban] B. Eötvöstől egy hosszabb cikk jelent meg, mely [...] általánosságban igen helyes szempontot mutat ki, melyből Petőfi megítélendő. »Petőfi a szó legszigorúbb értelmében magyar költő – mond többek közt –, s ez az, mi valamint magyarozatul szolgál a nagy hatásnak, melyet művei gyakoroltak, úgy egyszersmind irodalmi érdemeinek legfőbbikét képezi.« Ez volt a legigazibb szózat, mely ügyében fölhangzott, menten azon hiú bálványozástól, mit némely barátai elkövettek, s az ellenszenvtől, mely kritikusaik kisebb mértékben érezhető volt.”²⁷ A nemzeti tehát olyan értéként határozódik meg, amely kompenzáló jellegű (vele „más hiányt is eltakarhatni”), közösségi érdekeltségre és legitimálásra tart számot, kívül és felül áll minden más értéken („ő” az irodalmi érdemek „legfőbbike), és a tárgyilagos értékelő sajátja (se nem a bálványozó barát, se nem az ellenszenvező kritikus).

Az az érték, amelynek Gyulai ilyen jellemzőket tulajdonít, jól illeszkedik a műalkat követelményrendszerébe: a kerekdedség, lezártág, rendkívüli homogenitás elfogadja egy centrális szervezőérték jelenlétét.

Másrészt: az így meghatározott érték kompatibilis az eposz közösségi identifikációt és reprezentációt megcélzó jellegével, mely az értelmezőt a közösséggel való azonosulás – a közösséggel való meghasonlás dichotomikus szerepébe kényszeríti: „elevebben és költőbben fejezhetjük ki a nemzetiség eszméjét és érzését, mely politikai és társadalmi életünket annyira áthatja, s melynek kifejezésére az eposz képesebb minden más műfajnál. Nem szónoklat és lírai ömledezés eszközlik ezt, hanem a cselekmény és jellemrajz olynemű összehatása, hogy a nemzet önmagára ismerjen benne, szelleme visszasugárzását, szíve lüktetését érezze. A magyar eposz csak mint nemzeti egyéniségünk megtestesítése éleszthető föl.”²⁸

²⁴ Eric Hobsbawm: *Tömeges hagyomány-terelés: Európa 1870–1914.* = *Hagyomány és hagyományalkotás.* Szerk. Hofer Tamás–Niederermüller Péter. Bp. 1987. 127–138; Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem.* Bp. 1984. 23–40; Uő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása.* Bp. 1997. 236–237, 334–340.

²⁵ Gyulai Pál: *Újabb magyar regények.* = Gyulai 1911. 101.

²⁶ Gyulai Pál: *Bajza összegyűjtött munkái.* = Gyulai 1961. 22.

²⁷ Gyulai Pál: *Petőfi Sándor és lírai költészetünk.* Bp. 1922. 39. (A továbbiakban Gyulai 1922.)

²⁸ Gyulai Pál: *Arany János-émlékbeszéd.* = Gyulai 1914. I. 273.

A műalkat normája által implikált követelmények műfajváltása mindenekelőtt abban tapintható ki, hogy míg például Aranyánál a „történeti elbeszélés” és az eposz következetesen elválík egymástól, sőt opozíciópárként használatos²⁹ („Amaz a történeti elbeszélés, melynek célja az igaz; ez a költői, melynek célja a szép. [...] Amott az események híven, amint megtörténtek, egymás után adatnak elő; itt a fő cél az, hogy egy kerek egészzé olvadjanak össze, tehát egymásból folyjanak.”³⁰), Gyulainál ez a distinkció nem ellentétpárt hoz létre, hanem két olyan kategóriát, melynek az egyikére (eposz) vonatkozó normák érvényesek lesznek a másikra (irodalomtörténet-írás): „Az adatgyűjtés, a történetnyomozás még nem történetírás, csak anyaga a történetírásnak. Egy valódi történelmi mű nemcsak a tudomány, hanem a szoros értelemben vett irodalom körébe is tartozik, s a tárgyhoz képest megkíván bizonyos művészeti benső formát, melyet leginkább a compositio ereje, az elbeszélés eleven folyamatossága, az események arányos csoportosítása, a főbb egyének kiemelkedő rajzai alkotnak [...] A kritika inkább csak tudományos szempontból bírálja a történeti munkákat s nem egyszer mind irodalomból is. Magok a szerzők is inkább vágnak a történettudós, mint a történetíró koszorújára. Inkább történeti értekezéseket írnak, mint történeti műveket, s mintegy megvetni látszanak a történetírás művészetét [...] A történetíró nem regényköltő, de vajon nem kell-e tudnia elbeszélni s rajzaival mintegy megeleveníteni, előnkbe varázsolni a múltat? A kutató adatai, a kritikus boncolata, a philosoph pragmatizmusa csak magokban kielégíthetik-e az olvasót, s válhatnak-e a nemzet közkinccseivé?”³¹

Az eposzról eddig elmondottakat szem előtt tartva megragadhatóvá és értelmezhetővé válik az irodalomról való történeti beszéddel szemben a közösségi akceptálás és legitimizáció szempontját („a nemzet közkinccsévé” válás) célelvként megfogalmazó gesztus (valamint, tágabban, a normaátvitel): a tudományvá válás során az irodalom történetéről való beszéd mint a „mi magunkról” való beszéd legújabb módja, műfaja nem vonhatja ki magát azon normák alól, melyeket a „rölkünk való beszéd” eddigi nagyműfajával szemben a 19. század első felének értelmezőközössége oly aprólékosan kimunkált.

Az érvrendszer nemcsak az irodalom (és főként az eposz), hanem a tudomány (intézményi aspektusa) felől is vonultat fel érveket az eposzi normák maradéktalan érvényesítését célzóva meg. Például a Gyulai–Herman polémiában Gyulai válasza a fentebb már idézett követelményekhez hasonló felsorolása után az Academie Française-re hivatkozik, mint olyanra, amely „a költőkön és a szónokokon kívül csak oly tudósokat választ tagjaivá a tudományok akadémiáiból, akik egyszer mind a széppróza művelői, ami magában foglalja a műalkat követelményeit is”.³²

Ilyen kontextusban olvasva most már nem lehetnek meglepőek az eposzszal szembeni elvárások: kerektség, lezártág, homogenitás, tényselekción és tényformálás, eszmekifejezés érvényesítésére való törekvés az (irodalom)történettel szemben.

„Ki rajzolni akar valamely korszakot, ismerni és megbírálalni tartozik minden kútforrást és adatot a lehető teljességben. De ez még nem elég, noha sok. [...] Az összehalmozott és megbírált anyagot alakítani kell, életet lehelni belé [...] A történetírónak érteni kell az elbeszélés epi-

²⁹ Az opozíció jelen van a kor más esztétikáiban is, például a Baráth Ferencében: „A történetírónak célja a tiszta igazságot előadni, az eseményeket úgy, ahogy azok történtek. [...] az eposz-író egyes apróbb tényeket mellőzhet [...] szabadon alakít.” Baráth Ferenc: *Aesthetika. A verstan rövid vázlatával. Iskolai és magánhasználatra.* Pest 1872. 143.

³⁰ Arany János: *Széptani jegyzetek.* = Arany János: *Válogatott művei.* III. *Próza művek.* Sajtó alá rendezte Keresztury Dezső és Keresztury Mária. Bp. 1975. 1074.

³¹ Gyulai Pál: *Thaly Kálmán Bottyán Jánosról.* = Gyulai 1911. 59–60.

³² Gyulai Pál: *Válasz Herman Ottó úrnak.* = Gyulai 1911. 322.

kai folyamatát és élénk plastikáját [...] megkísérlenie minden eszközt, mi a compositio kikerekítésére vezet” – írja az Erdélyihez intézett *Polémikus levelekben*.³³ Jámbor Pál irodalomtörténetét azért is megőrjí, mert „szerző a történelmet mint krónikát fogja fel”.³⁴ Imre Sándorral pedig azért nincs megelégedve, mert „inkább csak krónikát írt, mint irodalomtörténetet [...] Egy csoport tény áll előttünk, anélkül hogy a benső kapcsolatot [...] láthatnók. Írók állnak elő, munkák születnek, s nem tudni, hogyan és miért [...] A munkának nincs organizmusa, mi – úgy látszik – leginkább abból foly, hogy a szerzőnek, kivéve a nyelvészetet, nincsenek határozott elvei s mélyebbre ható eszméi.”³⁵

Az értelmezés jelen pontján felmerül a műalkat rendkívül összetett normájának egy olyan konzekvenciája, amely épp a normaátvitel felől válik értelmezhetővé. A kerektség, lezártság, tényselekcio és tényformálás és mindennek egy célelv: a nemzet(iség)hez való hozzárendelése egy olyan szerzői szerepet határoz meg, amely a közösség reprezentációját, a közösség nevében való szólást vállalja. Az így értelmezett szerep egyaránt presztízshordozó és kötöttségek eredője. Olyanoké például, amelyek a reprezentáció beszédének legkitűnőbb realizációjaként tekintett opust – mint ezen beszéd fokalizációját – az értelmező közösség minden tagjára maradéktalanul érvényesíthetőnek tekintik, az attól való eltérést normaszegésnek minősítik. A legparadoxálisabb eset akkor áll fenn, amikor magának az opusnak a szerzője szembesítetik ugyanezekkel a kötöttségekkel. Gyulai a Toldy által kiadott *A magyar nemzet klasszikus írói* kapcsán így érvel: „Ez mind igen jól van mondva; teljesen helyeseljük Toldy nézeteit, kivéve kettőt: először azt, hogy van klasszikai (ha ez a remek értelmében van mondva) műeposunk. Másodsor azt, hogy Virág klasszikusaink sorába tartozik. Ez a költészet történelmében a Toldy által felállított nézettel is ellenkezik.”³⁶ Vagy Jókairól írott egyik bírálatában a szerző azon érvére, hogy anyagát Toldy szóbeli közlése alapján veszi, és ha neki nem hinne valaki, akkor „higgyünk Toldynak, ki e kornak nemcsak történetírója, de egyszersmind egyik bajnoka is”,³⁷ Gyulai így válaszol: „De vajon beszélhetett-e Toldy ellenkezőt azzal, amit irodalomtörténetben és más munkáiban írt, s ha beszélt, tartozott-e Jókai elhinni, s tartozunk-e mi, olvasók?”³⁸

„...szív múzsáját néha kéjhölgyé aljasítja”. Egy világnézeti norma műfajvándorlása

A korabeli bírálatokból egy olyan közmegegyezés olvasható ki, amely az irodalomtól elsősorban kiengesztelődést vár.³⁹ E közös világnézeti norma különös viszonyban van az eposz műfajával: „Szeretnénk borongani a múlton és lelkesülni az ősi dicsőség fényképein; szeretnénk kigyógyulni fásultságunkból, a tettek és az események világából merítvén ösztönt és erőt újabb tettűs közhasznú életre; szeretnénk kiemelkedni a szív önmagába való süllyedéséből, az objektív költészet karjain, egy emelkedettebb pontra, hol a tágabb láthatár mozgalmas világa oszlassa ködbe vesző ábrándjaink, elűzze démonaink, kibékítse meghasonlásunkat”⁴⁰ – írta Gyulai Györfi Gyula kötetét bírálva.

³³ Gyulai Pál: *Polémikus levelek (Erdélyi János úrnak)*. = Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatok 1854–1861*. Bp. 1908. 249. (A továbbiakban Gyulai 1908.)

³⁴ Gyulai Pál. *Új magyar irodalomtörténet*. = Gyulai 1911. 30.

³⁵ Gyulai Pál: *A magyar irodalom és nyelv rövid története*. Írta Imre Sándor. = Gyulai 1961. 99–100.

³⁶ Gyulai Pál: *A magyar nemzet klasszikus írói*. Kiadja Toldy Ferenc. = Gyulai 1927. 182–183.

³⁷ Gyulai Pál: *Újabb magyar regények*. = Gyulai 1911. 106.

³⁸ Uo.

³⁹ Dávidházi 1994. 221–239.

⁴⁰ Gyulai Pál: *Romvirágok. Ballada – románc és regefüzér*. Írta Györfi Gyula. = Gyulai 1961. 53.

S ha tekintetbe vesszük, hogy az „objektív költészet” azon esetéről beszél itt Gyulai, mely az „ösi” „múlt” „tetteit és eseményeit” prezentálja, semmi kétely nem fér ahhoz, hogy a kiengesztelődés világnézeti normáját az eposzra vonatkoztatja, sőt úgy vonatkoztatja rá, mint a meg hasonlítás kibékítésének kiemelt módozatát.

A norma megnyilvánulásának egyetlen összetevőjét kívánom megragadni: azt, amely szerint az objektív költészet, nevezetesen az eposz nézőpontja⁴¹ egy „emelkedettebb pont”. Innen értelmezhetővé válik az a Gyulai által az eposznak tulajdonított funkció, miszerint az „a történelem és társadalom főszege magyarzója”, s ha megszűnik ilyennek lenni, akkor „a történelmi érzék és a nemzeti szellem zsibbadoz, s az erkölcsi és társadalmi érdekek cultusa hanyatlóban”.⁴²

A követelményátvitel a *Polémikus levelek* egyik kitétele révén ragadható meg, mely szerint: „A történetírásnak elvégre is határozott érülettel kell bírnia és mernie, ítélőbírónak tolván fel magát, megnyugtatni olvasóit.”⁴³ A kiengesztelődés világnézeti normája kétségkívül itt is hatáskritikai normaként értelmezhető, amennyiben a mindenkori irodalomtörténettel szemben imperatívusként („kell”) fogalmazza meg az olvasó pozitív létértelmezésének kialakítását, illetve megerősítését.

E hatáskritikai normaként értelmezett követelménynek felmerül egy kifejezéskritikai aspektusa is. A norma realizációjának feltételéről van szó: az „ítélőbírói” pozíció meglétéről. Ha a *Polémikus levelek* idézett részlete felől olvassuk a kiengesztelés eposzkritikai normáját felállító, három évvel korábbi Gyulai-szöveget, akkor az „ítélőbírói nézőpont” az eposz által biztosított „magasabb nézőpontnak” feleltethető meg. Az utóbbi szöveg nemcsak a *privilegizált* nézőpontot hangsúlyozza, hanem egy olyan ideális szerzőt is megkonstruál, aki csak úgy kerülheti el a normaszegés („meg nem nyugtatás”) vádját, hogy problémátlanul beszél.

Ha az első attribútum (tudniillik a privilegizált elbeszélői pozíció) mentén folytatjuk tovább vizsgálódásainkat, akkor egy újabb szöveg hozható az értelmezés terébe, azokat a jellemzőket hangsúlyozandó, amelyekkel ez az értelmező pozíció összeférhetetlen: „sok történetíró a küzdő hatalmak udvaronca, s pártok nézőpontjából ítél, a történetírás szűz múzsáját néha kéjhölgygé aljasítja, vagy a legjobb esetben akkor ír történetet, mikor még lehetetlen. Mégis az ily művek sincsenek minden becs nélkül, mert tények-, vélemények- és szenvedélyeket fejtenek ki, melyek a kor küzdelmeit vezérlik, s adatokkal szolgálnak az eljövendő történetírónak, ki mindig csak akkor képes megjelenni, midőn bizonyos kornak bevégeztsége mutatkozik, s ez nem a szereplő egyéniségek halálával kezdődik, hanem mikor az általuk képviselt eszmék küzdelme határozott viszonyokat teremt, s mintegy elhasználta magát.”⁴⁴ E szöveg felől jól belátható az, ahogyan Gyulai Toldy-recepciójának öntörvényű logikája működik: Toldy egy olyan korról beszél, amelynek önmaga is „küzdője”, az általa képviselt eszme ily módon nem konszolidálódhatott még, így csupán „tények, vélemények és szenvedélyek” „kifejezésére” tarthat igényt, s nem arra a történelmi elbeszélői nézőpontra, melynek feladata a *megnyugtatás*. Az általa fölállított kánon ezért, mint vélemény, bírálhatónak, mint tény, alakíthatónak minősül.

Másrészt, az irodalomtörténetre érvényes kompozíciótani érvrendszer logikája értelmében az irodalom történetének mint fejlődéstörténetnek kiemelt helye kezdő- és végpontja. A kezdet

⁴¹ Egybehangzóan azzal az elvárással, amelyet Erdélyi János fogalmaz meg az eposz költőjével szemben, akinek „oly magas szempontokra kell állnia, honnan a nemzet múlt életét, gondolkodását, érzésmódját vérebe szívhatta légyen”. Idézi Korompay H. János: *A „jellemzetes” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*. Bp. 1998. 218–219.

⁴² Gyulai Pál: *A költészet s az irodalmi műveltség. (Főolvasztott a Kisfaludy Társaság 1880. február 6-án tartott közülésén)*. = Gyulai 1914. I. 178.

⁴³ Gyulai Pál: *Polémikus levelek (Erdélyi János úrnak)*. = Gyulai 1908. 251.

⁴⁴ Uo.

a végpont (a télosz) archéjaként jelenik meg egy ilyen történetben. Toldy úgy válik fontossá mint a *nemzeti történet*ként elmondott *magyar* irodalomtörténet első elmondója s így archéjának első kijelölője: tehát maga is arché a Gyulai-kánon számára.

Visszatérve az irodalomtörténet elbeszélői pozíciójához, ez felveti annak a párt feletti, eszme feletti, konszolidálódott értéknek a kérdését, amelynek nevében az irodalom története „vigasztaló”, „gyógyító”⁴⁵ történetként mondható el. Minden olyan *történet*, amely nem tölt be ilyenfajta létmege erősítő szerepet, nemcsak érvénytelen, hanem „bűn, melyet szerzőnek valaha enyhíteni is nagyon nehéz lesz”⁴⁶ – ahogyan Jámbor Pál irodalomtörténetét minősíti 1863-ban. Ha a szóban forgó irodalomtörténet Gyulai által különös minuciózussággal, ízekre szedve megcáfolt bevezetőjét megnézzük, akkor érthetővé válik a minősítés: „Oh! Sötét történet az, mit mi irodalom történetének nevezünk! Mert míg egy részről dicsőséget vet a nemzetre, más részről e fény többnyire egyesek megtört szívéből hasad [...] hány koszorú kitépve a kézből, érdemtelnek által! – mindez az irodalomban történi! Mindez a tartalma a történetnek, melyet előadunk!” Ez minden, csak épp nem a Gyulai által normaként állított „vigasztaló” történet.⁴⁷

A „vigasztalóan” és „gyógyítóan” elbeszél irodalomtörténet kiiktat mindent, ami a jelen által legitimált centrális értékhez rendelt elv⁴⁸ „fejlődését” feltartóztatná, vagy úgy állítja be azt mint ami az elv és ezáltal a *történet* jelenbeli végkifejletét szükségszerűen elősegítette. Tehát a hatáskritikaként értelmezett világnézeti normának egy tárgykritikai aspektusa merül fel erőteljesen.

Úgy vélem, ennek a tárgykritikai aspektusnak az érvényesülése az, ahogyan a kettős kánon⁴⁹ „alsóbbrendű” kánonját Gyulai a szervezőelvnek maradéktalanul megfelelő „szuperkánon”-hoz rendeli hozzá: „e kisebb költők nem hagyják elaludni a költészet Vesta-tüzét, melynél egy leendő lángész isteni fákláját majdan meggyújthassa”.⁵⁰

Ugyancsak az említett tárgykritikai aspektus érvényesítéseként értelmezhető az, ahogyan megkonstruálja és minősíti az Arany–Petőfi dichotómiát: szerzői nevekhez rendel szerepeket; Petőfihez a lírai költőt (óvatosan kiküszöbölve vagy „megszelídítve” azokat az aspektusokat, amelyek „nyugtalanítóvá” tennék történetét⁵¹), Aranyéhoz az eposz- és balladairóét, s ugyanazon dichotómia logikájával, mely a beemelés, a szereptársítás és az egymás mellé való rendelés folytán elfogadtatja magát, minősíti is őket – „Petőfi költészete az ifjúságé, Arany költészete az érett koré”⁵² –, tehát eleget tesz önnön műfajhierarchiájának is, melyben az élhelyet az epikus költészet s annak „magasb pontja” foglalja el.

⁴⁵ I. m. 252.

⁴⁶ Gyulai Pál: *Új magyar irodalomtörténet*. = Gyulai 1911. 38.

⁴⁷ Vö. „S ki ne óhajtana ismerni nemzetét a nagyság és dicsőség tetőpontján? [Kiemelés tőlem, Sz.L.] Ezt csak az összes műből fogja igaz világitásban beláthatni.” Gyulai Pál: *Irodalmi ismertetések*. = Gyulai 1961. 48.

⁴⁸ Vö. „A kánon központi elve egy nemzeti »szellem« megjelenése és önmagával való reflexív azonosulása, azaz a »történetnek« e szellem történetét kell elbeszélnie.” Kulcsár Szabó 1993. 26.

⁴⁹ I. m. 27.

⁵⁰ Gyulai Pál: *A költészet s az irodalmi műveltség. (Főolvasztott a Kisfaludy Társaság 1880. február 6-án tartott ülésén)*. = Gyulai 1914. I. 179.

⁵¹ „Midőn odahagyja az idylli kört, a kedves pusztákat, kunyhóit, hol a való élet és természet bájai lelkesítik, vagy vándorélete tarka benyomásairól megszűnik utánozhatatlan humorával regélni, már homlokán a nyugtalan és lázadt gondolat Káin-jegyje, mint a Byronén.” Gyulai 1922. 53–54. A Petőfi-líra akceptált jegyeire való extenzív hivatkozás, a kánonba nem illő jegyeknek a hagyomány már szervesült részéhez (Byron) való hozzákapcsolása mind a „szelídítés” irányába mutat.

⁵² Gyulai Pál: *Arany János-émlékbeszéd*. = Gyulai 1914. I. 243. Ugyanakkor vö. „Mint az ifjú, ki tevélyejei és csalódásai után magába tér s megtalálván élete elvét, lassan-lassan eljut a boldogsághoz [...] tön irodalmunk magába mélyedvén”. Gyulai Pál: *Bajza összegyűjtött munkái*. = Gyulai 1961. 22.

„...s mint az első keresztyének, bátorították, lelkesítették egymást”. A szakrális nyelvhasználat műfaji vándorlásának egy aspektusáról

A korszak legelterjedtebb nézetű kritikusi egyaránt vallási hasonlatokkal beszélnek az eposzról mint a nemzeti reprezentáció alpműfajáról. Gyulai maga is részletesen idézi (annak ellenére, hogy a *Zalán futását* „zseniális, de elhibázott mű”⁵³-nek tekinti) *Vörösmarty életrajzában* Teslér Lászlót, aki „a betelt vágy lelkesült örömeivel” írta Vörösmartynak: „A haza nevében köszönöm neked, az egeknek pedig hála *Zalán*odért, s érte ezerszer csókollak, ezerszer öllelek és áldalak. Horváltól régen vártuk, s te adtad azt előbb, melynek híjával valánk; vedd érte köszönetemet. Értsd pedig röviden: *Cserhalmod* a kritikát jobban kiállja, de szíveink jobban *Zalán*odhoz nyúlnak. Köszönöm, köszönöm, barátom, s hidd el, azt volna kedvem eldallani Szent Simeonnal: Domine, nunc dimittis servum tuum in pace.”⁵⁴

Az eposzról – de néha egyáltalán: az irodalomról – való beszélnek a transzcendens tartományra átutaló vallásos világnézetű szakrális nyelvzetével való affinitásait, érintkezési pontjait Dávidházi Péter egy részben teológiai gyökerű valláserkölcsei követelmény irodalmi hatáskörébe, a „kiengesztelődés” világnézeti követelményére vezeti vissza,⁵⁵ nem elhanyagolható tényezőként tüntetve fel az isteni teremtés hasonlatához folyamodó romantikus művészetfelfogást is.⁵⁶

A „kiengesztelődés” világnézeti normájának műfajátlépését jómagam az előbbieken, egy más kontextusban már értelmeztem. A következőkben a néhol a romantikus művészetfelfogással érintkező, szakralizált nemzetfogalom műfajvándorlására kívánok rámutatni. Az így behatárolt vizsgálódás kivitelezésére Gyulainak arról a Toldyról szóló szövegeit választottam ki, akinek „munkáit kivéve még csak valami figyelemre méltó sem jelent meg e téren” [tudniillik az irodalomtörténet-írásán, Sz.L.].⁵⁷

A Toldy-memoriálé szerint: „a kegyelet erős érzése, mondhatni irodalmi vallásosság dobogott szívében. Minden jelesb író testvérnek, rokonnak nézett, s kötelességének tartotta, hogy emlékkövel jelölje meg sírját, és koszorút tüzzön reá. Kegyelettel szedett össze minden hagyományt, nagy gondtal állapította meg a hibás szöveget, s fáradhatatlan buzgósággal járt utána minden adatnak, hogy minden íróhoz hozzá méltó életrajzzal s méltánnyal vezethessen a közönsége elébe.”⁵⁸

A részlet úgy is értelmezhető, mint egy definiálandó körüljárása; azaz arról szól, hogy mitől az, ami a kegyelet, azaz a (kvázi) irodalmi vallásosság. Ebben az esetben az irodalmi vallásosság tartalma egy olyan, a családszerveződés – mint a legintimebb közösség – mintájára konstituált virtuális írói közösség és az ezzel szembeni legoptimálisabb viszonyulás.

Hogy mitől közösség ez a közösség? Gyulai egy, az előbbi szöveghez képest tíz évvel későbbi, a Kisfaludy Társaság ülésén felolvasott *Irodalmunk befolyása nemzeti fejlődésünkre* című szövegében helyeslően idézi Toldyt, aki szerint „a magyar írókat legfőképp a hazafiság vezette, életük feladata a magyar nyelv művelése és terjesztése volt, s mindkettőt nem mint végcélt tekintette, hanem mint eszközt a nemzetiség [...] felelevenítésére. Erre törekedtek nagyok és kicsinyek, ez tette a magyar írókat, erőseket és gyöngéket testvérekké, s mint az első

⁵³ Gyulai 1985. 150.

⁵⁴ Uo. 37.

⁵⁵ Dávidházi 1998. 65.

⁵⁶ Dávidházi Péter: „Isten másodszületője”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Bp. 1989. 151.

⁵⁷ Gyulai Pál: *Új magyar irodalomtörténet*. = Gyulai 1911. 27.

⁵⁸ Gyulai Pál: *Emlékbeszéd Toldy Ferenc fölött*. = Gyulai 1914. I. 107.

keresztyének, bátorították, lelkesítették egymást azon büszke önértetben, hogy végre is ők fogják a nemzetet életben tartani.”⁵⁹

Az említett virtuális közösség szervezőelve a *nemzet(iség)*; az öskeresztényekhez való hasonlítás nemcsak legitimálja a virtuális közösséget, hanem minősíti is szervezőelvet.

Ebből a horizontból egyáltalán nem meglepő az a mód, ahogyan a Toldy-émlékbeszéd értéktelített archéként⁶⁰ mutatja föl a Toldy-féle irodalomtörténeszi magatartásformákat: Toldy „kegyelettel” gyűjt minden hagyományt, „fáradhatatlan buzgósággal” ellenőrzi adatait; „emelni [kívánja népe] önértetét, erősíteni önbizalmát és hitét, megőrzője jellemének és *sugalmazója* eszméi- és reményeinek [kiemelések tőlem, Sz.L.]”.⁶¹ Sőt: „Toldy állott először a romokra hirdetni a régi hitet. A forradalom után megjelent első könyv előszavában vigasztalja és bátorítja elcsüggedt nemzetét.”⁶²

Gyulai által értékesként felmutatott irodalomtörténeszi magatartásformák kanonizálódásuk után egy inkább kultikus, mint kritikus nyelvhasználatot hívnak elő épp a szervezőelv szakrális jellege következtében. Az utóbbit illetően csöppet sem elhanyagolható az, hogy a *nemzet* közösségszervező funkciója a 18. század végén – „párhuzamos” egymás mellett való érvényesülés után – épp a vallás közösségszervező funkcióját váltotta fel.⁶³

„...meghalni tudni koszorútlan, bár dicsőn”. Exkurzus egy fél mondatról

„Engem legalább mindig lelkesedés fog el, valahányszor amaz irodalmi újjászületés korszakára gondolok, melynek Bajza is egyik utóharcosa volt. Hősi küzdelem vala ez és nagyszerű diadal. Csak keveseké a hír kegyelme, de közös a győzelmi dicsőség. E férfiak nagy eszméket képviseltek, s hatásoknál csak szenvedésök nagyobb. Midőn mindenki aludt, virrasztottak, midőn senki sem érzett, szenvedtek, midőn alig áldozott valaki, magokat áldozták fel. [...] De nemhiába fáradtak. Föltámaszták a magyart halottaiból [...] Az ifjú nemzedék pedig, mely ama férfiak nyomába lépett, hadd vándoroljon el emlékökhöz. Irányt, elvet tanuljon bárkitől, egyet tőlük kell megtanulnia: munkálni jutalmazatlan és sikerrel, csalódní és soha el ne csüggedni, meghalni tudni koszorútlan, bár dicsőn.”⁶⁴

A passzus utolsó kitétele („meghalni tudni koszorútlan, bár dicsőn”) egy olyan diakrón érvrendszer felől is olvasható, amely érveket és ellenérveket vonultat fel a hősi halálra. Szilasi Lászlónak erről az *argumentia mortis*ről szóló tanulmánya⁶⁵ vázolja azt a megroppanást, amely végbemeget a halál mellett szóló politikai, vallási és „becsületes” érvek rendszerében Tinódi *Históriás ének*től Bethlen Miklós *Önéletírásáig*. Az 1848-as forradalomról szóló szövegek tetemes része (példának okáért Petőfi *Nemzeti dala*, Arany *Szondi két apródja* vagy épp Szilágyi Sándornak a forradalom után megjelent folyóiratai) ugyanezt az érvrendszert vonultatják föl, annak ellenére, hogy az érvrendszer alapja, a becsületközpontú emberkép már Bethlennél föloldódóban van, s helyét az emberi méltóság, a társadalmi meghatározottságtól független emberi lény mivoltának és értékének mint adottságnak a tudata veszi át.

⁵⁹ Gyulai Pál: *Irodalmunk befolyása nemzeti fejlődésünkre*. = Gyulai 1914. II. 236.

⁶⁰ „Ó a magyar irodalomtörténet atyja, s vállain fog emelkedni mindenki, aki e térre lép.” Gyulai 1914. I. 111.

⁶¹ Uo. 109.

⁶² Gyulai Pál: *Toldy Ferenc siremlékének felavató ünnepélyén. (A Kerepesi úti temetőben 1880. október 31-én)* = Gyulai 1914. II. 367.

⁶³ Bíró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Bp. 1995. 172–173.

⁶⁴ Gyulai Pál: *Bajza összegyűjtött munkái*. = Gyulai 1961. 19.

⁶⁵ Szilasi László: *Argumentia mortis (Érvek és ellenérvek a hősi halálra: becsület és méltóság a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban)* Irodalomtörténeti közlemények 1997. 3–4. sz. 97.



Tehát Gyulai egy olyan érvrendszerre alludál, mely közeli, történeti vetülete folytán rendkívüli hatásra számíthat.

Másrészt egy olyan személyiségeszményt implikál, mely a maga során összefügg egy adott műfaji rendszerrel: a „dicsőn meghalni tudó”, tehát a hírnév által vezérelt hős tipikusan ... epopei figura.

Kontextus: a tudomány presztízsnövekedése

A probléma vizsgálatában megkerülhetetlen az a kontextus, amelyben a funkcióátvitel végbemeget; a tapasztalati elvű természettudomány példaértékűvé válásáról van szó.⁶⁶ „A magyar költészet és a szorosb értelemben vett irodalom hetven év alatt megtette, amit megtehetett; teljesítette kötelességét, és átalakítóan hatott a nemzetre. Felköltötte a szunnyadó hazafiságot, öntudatra emelte a nemzetiség eszméjét, kiművelte a nyelvet, és hathatósan elősegítette a társadalmi és politikai fejlődést. Ezután is be kell töltenie hivatását, de oly nagy, mondhatni kizáró befolyásolást többé nem gyakorolhat. Most leginkább a tudományon, hogy úgy szóljak: a magyar tudományon a sor, hogy egész erejével hasson a magyar állam konszolidálására.”⁶⁷ A Toldy-memoriáléból idézett kijelentés relevanciáját erősíti az is, hogy az idézett szövegrészt csaknem változtatás nélkül veszi át Gyulai egy négy évvel későbbi, *A költészet s az irodalmi műveltség* címet viselő előadásában.⁶⁸

„Az állami és társadalmi intézmények magokban nem biztosíthatják eléggé a nemzetiséget; az irodalom varázsa, a tudomány súlya az, ami leginkább biztosít, hódít és fejleszt.”⁶⁹ Melyik az a műfaj, amely teljesíti ezeket az új elvárásokat? A Pákh Albert szerkesztette *Újabb Kori Ismeretek Tárá*nak Toldy-címszavánál a következők olvashatók: „[Toldy] összeszedvén a hajótörésből szerencsésen kimenekült barátait, velök egy tudományos havi iratot alapított, melyet, jelentős vonatkozással a régi Magyar Múzeum korára és hivatására, Új Magyar Múzeum cím alatt indított meg 1850-ben, s azóta megszakadás nélkül folytat. Kiterjed az minden tudományra, így a bölcsészetre, jog- és természettudományra is, de főleg a *kiválólag nemzeti tudományt: az irodalom és történet* érdekeit képviseli.”⁷⁰

A vizsgálódás miértjéről

A kritikák alanyi és tárgyi vonatkozásainak elválasztása lehetőséget nyújt a mindenkori kritikus normakészlet működésének megragadására. Ily módon – az implikált előfeltevések és világnézeti értékvalasztások feltárásán⁷¹ túlmenően – az irodalmi tradíció kialakítottsága is megmutatkozik.

Mindez úgy is felfogható, mint az irodalmi (esetünkben irodalomtörténeti) hagyomány legitimitációjára való értelmező jellegű rákérdezés. Az irodalomtörténetnek mint kanonizált műfajnak az értelmezően való megközelítése, az irodalomtörténeti kérdésfelvetések újrászituálása, úgy vélem, termékenynek bizonyulhat a tradíció konstruáltként való felmutatása által.

⁶⁶ Vö. pl. Németh G. Béla: *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában. A kiegyezéstől a századfordulóig*. Bp. 1981. 21.

⁶⁷ Gyulai Pál: *Emlékbeszéd Toldy Ferenc fölött*. = Gyulai 1914. I. 112–113.

⁶⁸ Gyulai Pál: *A költészet s az irodalmi műveltség*. = Gyulai 1914. I. 176–177.

⁶⁹ Gyulai Pál: *Irodalmunk befolyása nemzeti fejlődésünkre (1886)*. = Gyulai 1914. II. 238.

⁷⁰ *Újabb Kori Ismeretek Tára*. V. Szerk. Pákh Albert. 353.

⁷¹ Szilágyi Márton: *Kritika és irodalomtörténet avagy miért érdemes XIX. századi szövegeket olvasnunk*. = *Kritikai berek*. Bp. 1995. 8.

A kérdezés problémája Wittgenstein Tractatusában

Wittgenstein korai főműve, a *Logikai-filozófiai értekezés* vonatkozásában felvetett kérdésprobléma marginálisnak tekinthető. A klasszikus Wittgenstein-értelmezés a mű logikai aspektusát hangsúlyozva figyelmen kívül hagyja a tiszta, zárt logikai rendszert feltörő vallási, esztétikai és etikai vonatkozású kérdéseket. Jelen tanulmánynak sem célja a fent említett problémák tisztázása, csupán egy olyan módszertani és értelmezési szempontot kíván körvonalazni, amely lehetővé teszi az etikai, esztétikai, illetve vallási kérdések problematizálását, anélkül hogy a mű belső egységét megbontaná. Ebből a szempontból a kérdezésnek módszertani kiindulópontként való érvényesítése a Tractatus utolsó tétele felől indokolt. A kérdezés saját határainak felismerésében generálódik.

A kérdezés terepének előkészítése. A kérdezés mint aktualizálás

Említettük, hogy a kérdezés problémája marginálisnak tekinthető a korai főmű vonatkozásában. A probléma aktualizálása a következőképpen indokolható:

a) bár a wittgensteini életműben a kérdezés problémája nem jelentkezik kifejtetten, amennyiben figyelmünket a mondás lehetőségeire irányítja, implicite a kérdezés lehetőségeit is vizsgálnia kell;

b) a kérdezés-probléma a (ki)mondás felől exponálható, és fordítva;

c) a kérdés kérdezettje a mondás lehetősége felől meghatározott.¹

Kiindulópontként Arisztotelész kutatásra, illetve kérdésésre vonatkozó szövegrészeinek két – a kérdés-kérdezés más-más aspektusát hangsúlyozó – fordításából adódó következtetéseket javasolom:²

a) a kérdezés lehetősége nyelvileg meghatározott, a kérdésben maga a nyelv áll előttünk;

b) a kutatás mint a kérdezés lehetősége a logika, de elsősorban az ontológia irányából meghatározott, itt magunk is a nyelvben állunk, a nyelv az, ami mintegy előállóként behatároló és behatárolt.

A *Logikai-filozófiai értekezés* címmel megjelenő mű megjelenés előtt elvetett címváltozata: „Der Satz” (A kijelentés/A mondat).³ A címváltoztatás gesztusa a mű tárgyának, a vizsgálódás irányultságának megváltozását jelentheti. E hipotézis ellen a legerősebb érveket a Tractatus szerkezete szolgáltatja. Amennyiben a logikai-filozófiai vizsgálódás tárgya a kijelentés marad, a következő kérdésre kell választ adnunk: leszűkíthető-e Wittgensteinnél a filozófia a szimbolikus logika két területére, vagyis az, hogy a Tractatus szerkezetében különösebb nehézség nélkül

¹ Tisztázásra szorul a kérdés-kérdezés fogalmi használata. E tanulmány keretei között kérdezésen magát az aktust értjük, míg a kérdés ennek nyelvi megvalósultságát, tehát rögzítését jelenti.

² Arisztotelész *Metafizikájának* Halasy Nagy József, illetve Ferge Gábor által készített fordításait értem ezen. „A kérdés tárgya akkor kerül el figyelmünket, ha egy alanyunk nem valami más állítmánya iránt érdeklődünk, pl. ha azt kérdezzük, hogy az ember miért ember, mert ilyenkor egyszerűen adjuk fel a kérdést, s nem tagoltan meghatározva, hogy ti. miért ez meg ez az ember. Tehát tagoltan kell feltenni a kérdést, mert ha nem, akkor az a veszély fenyeget bennünket, hogy olyat kérdezzünk, ami nem is kérdés.” Illetve: „Azt, amit most kutatunk, leginkább akkor tévesztjük szem elől, ha az egyik határozmányt nem (kifejezetten) állítjuk a másiktól, például amikor azt kutatjuk, hogy mi az ember, mert ekkor az egyszerűen van állítva, és nincs meghatározva, hogy az ez. Tagolva kell tehát kutatni; mert ha nem, közös lesz a semminek és a valaminek a kutatása. Mivel azonban a lét adva kell hogy legyen s fenn kell hogy álljon, nyilvánvalóan azt kutatjuk, hogy az anyag miért »valami« [...]. Tehát az anyag okát kutatjuk, ami által az (anyag) valami; és ez (a valami) a létezőség. Nyilvánvaló tehát, hogy az egyszerű dolgoknál nincs se kutatás, se tanítás, hanem az olyasmik kutatásának más módja van.” Arisztotelész: *Metafizika*. 1041a–b. Bp. 1992. (Reprint kiadás)

³ Elhangzott E. Regal Wittgenstein-előadásán. Kolozsvár 1997.

elkülöníthetők az „elhanyagolt” területek? Milyen értelemben tekinthető a mondat a filozófiai vizsgálódás tárgyának?

A választ az előszóban találjuk: „A könyv a filozófia problémáival foglalkozik, és – úgy hiszem – kimutatja, hogy az a mód, ahogy e problémákat megfogalmazzuk, nyelvünk logikájának félreértésén alapul.”⁴

Ennek megfelelően: a filozófiai problémák megfogalmazásbeli problémák, nyelvünk logikájának (működésének) a félreértésén alapulnak. A mondatnak az értekezés fókuszába kerülése jelzi, hogy Wittgenstein célja a filozófiai nyelvben előforduló „működési zavarok” felfedése. E felfedés módszertani alapját az analógia képezi.

Az „analogon” grammatikai vizsgálata lehetővé teszi jelentésének feltárását. Az ana- prefixum a kettős tagadás jeleként értelmeződik. Így az ana-logonban, a kettős negáció formulájával leírva, a logosz önmagán kívüliségében mutatja meg önmagát, ki-jelenti önmagát.

A Tractatus feltérképezését szintén analogikus összefüggések biztosítják. *A kép-íény-kijelentés; képelem-tárgy-név; képelemek konfigurációja-tárgyak konfigurációja-nevek konfigurációja; a képelemek konfigurációját meghatározó szabályok-tárgyak konfigurációját meghatározó szabályok-nevek konfigurációját meghatározó szabályok* stb. analogikus sorok felállítást a logika (logosz) teszi lehetővé. A logosz önmegmutatkozása, megmutatása egységes struktúrát feltételez. Wittgenstein számára ezek az analógiasorok biztosítják a látszólag különálló területek közti átjárást. Jellemző ebben a vonatkozásban a 3.221 pont: „A tárgyakat csak megnevezhetem. A jelek képviselik őket. Én csak beszélhetek róluk, de nem tudom őket kimondani. A kijelentés csak azt mondhatja meg, hogy milyen egy tárgy, de nem mondhatja meg, hogy mi.”

Nyilvánvaló, hogy e területek közti átjárhatóság a leírásban adott. Így az analógia a leírás, leírhatóság feltétele is egyben. Az olvasó/értelmező részéről jogos a kérdés: szükséges-e feltételeznünk a különböző szabályok (pl. leképezési szabályok, a tárgyak konfigurációját meghatározó szabályok stb.) szabályát? Wittgenstein elkerüli ezt a kérdést. A szabályok szabályának feltételezése a szabályok szabályának szabálya feltételezéshez vezetne, és így tovább a végtelenségig. Az alap vagy egység meg nem határozó jellege a leírás elvetését implikálná.⁵

A megfogalmazásbeli problémák felfedezése a leírhatóság feltételeinek felfedezését, illetve a leírható körülhatárolását is biztosítja. A leírhatóság feltételeként megjelölt egység (alap) tulajdonképpen kettősség-analógia. Az analogon ilyen értelmezése visszavezet az Arisztotelész-szöveg kettősségéhez. Egyrészt a nyelv áll előttünk, másrészt mi magunk a nyelvben állunk, a nyelv az az analogon, amelyben a logosz megnyilvánul, önmagát megmutatja. A nyelvprobléma kitartó hangsúlyozása akkor válik érthetővé, ha a nyelvet megnyilvánulásként, aktualizációként határozzuk meg, fogjuk fel.

A nyelv ebben a megközelítésben az arisztotelészi *logos apofanticos* alárendeltje. A megkülönböztető, differenciáló dis-kurzivitás. A folyamatosság állandó felfüggesztése, e törésvo-

⁴ Ludwig Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés*. Bp. 1989. 7.

⁵ Ez a probléma mozgatja Russell típuselméletét: „Amikor »x«-ről beszélünk, ahol »x« nincs meghatározva, a függvény valamilyen értékére gondolunk, de nem egy bizonyos értékére. Ezt kifejezhetjük úgy, hogy azt mondjuk: »fx« nem egyértelműen jelöli »fa«-t, »fb«-t, »fc«-t stb., ahol fa, fb, fc stb. »fx«-nek különböző értékei. [...] »fx«-nek csak akkor van jól definiált jelentése (mármint jól definiált, azt leszámítva, hogy lényegéhez tartozik a meghatározatlanság), ha a fa, fb, fc stb. dolgok jól definiáltak [...] Ebből következik, hogy egyetlen függvény értékei között sem lehet olyasmi, ami előfeltételezi magát a függvényt. Ha ugyanis lenne, akkor a függvény által nem egyértelműen jelölt dolgokat mindaddig nem tekinthetnénk meghatározottnak, amíg a függvény nincs meghatározva, s ugyanígy megfordítva, ami nem egyértelműen jelöli egy bizonyos összesség – ti. a függvény értékei – valamelyik egyedi tagját.” Idézi Kneale, W.–Kneale, M.: *A logika fejlődése*. Bp. 1987. 612.

nalak rendezése. Ezért tartom indokoltnak a „mondás” (kimondás) helyett a kérdezés problémáját állítani az elemzés középpontjába.

A kérdezés mindig valahonnan valahová való elmozdulást, kimozdulást jelent. A kérdezés feszültségét a valamitől való elfordulás biztosítja. Így egyszerre őrzi a megnyilvánulás folyamatjellegét, ugyanakkor a kérdező szigorúsága, célirányítottága egyben a lehatárolást, a kérdés területének behatárolását is biztosítja. A kérdés a nyelv határát célozza, ugyanakkor csak a nyelv határának irányából jöhet, ezért a mondás/mondható lehetőségeként is felfogható. A kérdés mindig egy válaszadás előlegezése, beleértve a válasz elhallgatását is.

Ahhoz, hogy a kérdezésről módszertanilag és filozófiailag érvényes megállapításokat tegyünk, a mondásból kell kiindulnunk. A mondható a már meghatározott, meghatározódott. A kétely, kérdés ezzel szemben a mondás feszültsége, amellyel önmaga logikai rendjét túlhaladja lehetőségei függvényében.

A kifejezéstől megfosztott, lecupaszított Tractatus tételeitől a következő axiómához jutunk: A világ mindaz, aminek az esete fennáll, tehát tárgy, körülmények megléte, tehát gondolat, tehát értelemmel bíró kijelentés, tehát az elemi kijelentések igazságfüggvénye, tehát amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell. Ennek alapján, ha arra a kérdésre próbálunk választ adni, hogy *Mi az, ami kimondható?* – akkor be kell értnünk annyival, hogy: a világ. Minden magyarázat, pontosítás tautológiához vezetne. A nyelv a mondatok összességét gondolja el.⁶

A nyelv különleges státusra tesz szert: nem nekem van világom, hanem a nyelv az, aminek világa van, nem az én nyelvem, hanem én vagyok őbenne, s csak azáltal vagyok, hogy őbenne határozhatom meg magamat.⁷ A nyelv a differenciálás lehetősége és eszköze is egyben. A nyelv leírása ezért kívülről lehetetlen, a metanyelv tételezése elméleti nehézségekbe ütközik.

„A kijelentés ábrázolhatja az egész valóságot, de nem ábrázolhatja azt, aminek közösnek kell lennie benne a valósággal, hogy annak ábrázolása lehessen – a logikai formát.

Ahhoz, hogy a logikai formát ábrázolhassuk, képesnek kellene lennünk arra, hogy magunkat a kijelentéssel együtt a logikán kívülre helyezzük.” (4.12)

Egy viszony nem fejezhető ki, de megmutatható (amennyiben e megmutatás számára előáll). A mondás–mutatás a logika aspektusai.

Az analogon hipotézis révén nyilvánvalóvá vált a nyelv–logika viszony tárgyalásának értelmetlensége (logikán és nyelven kívülisége). Ha arra a tautologikus formulára hivatkozva próbáljuk viszont a viszony problémáját megkerülni (illetve semlegesíteni), hogy a logika tulajdonképpen ontológia, és mindkettő a nyelv analogonja Wittgenstein számára, akkor szükségképpen el kell fogadnunk annak lehetőségét, hogy a nyelv szintaxisra, illetve leíró grammatikára egyszerűsíthető. Ha a nyelv határait a pozitív nyelv határaitra redukáljuk, akkor a filozófiai problémák leleplezhetőek egy pozitív diskurzusban. A filozófia nyelve és a pozitív (tudományos) nyelv megkülönböztetése lehetetlenné válik.⁸ (D. Pears) A filozófia nyelve a maga esetle-

⁶ A Rush Rhees kiadásában megjelent *Philosophical Remarks* [Filozófiai megjegyzések] egyik 1915-ös feljegyzése megerősíti ezt az elképzelést: „If someone said: Very well, how do you know that the whole of reality can be represented by propositions? The reply is: I only know that it can be represented by propositions, and to draw a line between a part which can and a part which can't be so represented is something I can't do in language. Language means the totality of propositions.” [Ha valaki azt kérdezné: Jó, honnan tudod, hogy a valóság egésze kijelentések által reprezentálható? A válasz a következő: Én csak azt tudom, hogy kijelentések által reprezentálható, és a reprezentálható, illetve nem reprezentálható részek közti határvonal nem húzható meg a nyelvben. A nyelv: a kijelentések összessége.] Idézi J.Hintikka–M.Hintikka: *Investigating Wittgenstein*. Oxford 1986. 5.

⁷ Ez a téma kijelentetten a *Kék füzetek*ben jelenik meg az ego destrukciója kapcsán.

⁸ „Quand Wittgenstein parle des limites du langage, il entend les limites du langage positif, mais les problèmes philosophiques, tels qu'ils lui semblent devoir se poser, et tels qu'il sont presque toujours posés, ne se distinguent pas

gességében kiszorul a „filozófiai vizsgálódás” területéről.⁹ Egy ilyen megközelítés számára maga a nyelv válik esetlegessé, lehetőségét az biztosítja, hogy rendelkezik a „világ formájával”, a „világ szubsztanciájával”. Ebben jelölhető meg a nyelv lényege. A nyelv lényege a világ vagy a logikai tér lényege is, apriori adottság. Megismerhetetlen, de megnyilvánul magában a nyelvben. Elkerülhetetlen viszont a kérdés: milyen értékkel bír a nyelv lényege? Vagyis mi biztosítja a kijelentések igazságát?

A fentiek alapján egy pusztán szintaktikai szerkezetre gyanakodhatunk. A nyelv lényegét, az apriori szabályokat egy szintaxisba helyezve viszont értelmetlenné válik a kijelentés–valóság viszony tárgyalása. Apriori nem mondhatunk semmit az elemi kijelentésekről, maga a kijelentés referenciájától megfosztva egyenértékűvé válna az artikulálatlan dadogással.

„Hogy megértsük a kijelentés lényegét, gondoljunk a hieroglifírásra, amelyik leképezi az általa leírt tényeket.” (4.016)

„A kijelentés a valóság egy képe. Mert ha értem a kijelentést, akkor ismerem az általa ábrázolt tényállást. Viszont a kijelentést megértem anélkül is, hogy értelmét megmagyarázták volna.” (4.021)

„A kijelentés mutatja az értelmét.

A kijelentés mutatja, hogyan állnak a dolgok, ha igaz. És azt mondja, hogy így és így állnak.” (4.022)

„A kijelentésnek a valóságot igenre és nemre kell meghatároznia. Tehát teljesen le kell írnia.” (4.023)

Lehetővé válik a fent hangsúlyozott analógia tárgyalása. A nyelv annyiban tekinthető a logika és ontológia analogonjaként, amennyiben a kettő „köztesét” képezi. A kijelentésre vonatkozó megállapítások mindig a valóság–logika (gondolkodás) szintézisét előlegezik meg egy képen; a kijelentés azáltal tesz szert értelemre, hogy egyszerre a valóság és a logika megnyilvánulása, a kettő megmutatkozását az egyszeriben teszi lehetővé. Ez a következtetés egy, az ismeretelmélet szempontjából vitatható tételhez vezet: a kijelentés értelmét nem egy korrespondencia (valóság–gondolkodás megfelelése) biztosítja, hanem az apriori szabály, mely e megfelelés lehetőségfeltétele. Ez utóbbi már eleve megkülönböztettként működik a megkülönböztettségben.¹⁰ Ha az analitikus filozófia irányából próbáljuk értelmezni ezt a tételt, a már idézett Russell függvényparadoxonához jutunk: egy függvény meghatározható, ha elemei meghatározottak, viszont az elemei akkor és csakis akkor meghatározhatóak, ha maga a függvény meghatározott. Az apriori szabály megmutatható a kijelentés értelmének (igazságának) irányából, viszont a kijelentés értelmét az apriori szabály határozza meg. A kijelentést denotátumától megfosztva üres konnotációvá fokozzuk le, a logika–ontológia analógia elveszti érvényességét.

A probléma megoldásához a valóságfogalom újraértelmezésére van szükség. A valóság Wittgenstein számára nem más, mint fennállás, a lehetőségek aktualizálódásának területe, pontosabban az aktualizálódás maga. Amennyiben az aktualizálódó mögött *valamit* feltételezünk, illetve feltételeznünk kell, a Russell által felállított „hibás kör” elkerülhetetlenné válik. Más-

clairement dans leur formulation des problèmes du langage positif.” [Amikor Wittgenstein a nyelv határaitól beszél, a pozitív nyelv határait érti azon, viszont a filozófiai problémák, melyeknek feltevése számára elkerülhetetlennek tűnik, és melyek majdnem mindig feltevődnek, nem különíthetők el világosan a pozitív nyelv problémáitól.] D. Pears: *Wittgenstein*. Paris 1970. 60.

⁹ Vö. J. Hintikka – M. Hintikka: *i.m.* és G. Hottos: *La philosophie du langage de Ludwig Wittgenstein*. Bruxelles 1976.

¹⁰ Vö. Wittgenstein: *i.m.* „2.225 Nincs olyan kép, amely apriori igaz lenne”; „3.04 Az apriori igaz gondolat az lenne, amelynek lehetősége biztosítaná igazságát.” és „3.05 Csak akkor tudhatnánk apriori, hogy egy gondolat igaz, ha magából a gondolatból (az összehasonlítás objektuma nélkül) fel lehetne ismerni igazságát.”

részt ha a fennállás mögé nem próbálunk semmilyen dologiságot, *valamit* becsempészni, akkor a husserli fenoménfogalomhoz közeledünk. Ez nem jelenti azt, hogy a Tractatus teljes egészében alávethető egy fenomenológiai elemzésnek, de indokolt a megállapítás, hogy a wittgensteini elemzés több ponton érinti a fenomenológia problémáit. A valóság a „lehetséges körülmények tere” (2.013), ugyanakkor a körülményekben való előfordulás lehetősége, a tárgy formája. A tárgy természetére vonatkozó kérdés irrelevánssá válik: a tárgy az, ami megmutatkozik. A fenomén nem azonos a szimptomával, ő maga a valóság. Egy kijelentés igazságértékét a fenomén irányából nem határozhatom meg, csupán ellenőrizhetem.¹¹

Ily módon kiküszöbölhető az apriori szabályokon kívüli, azoktól különböző igazságalap feltételezése. Az igaz kimondása egyenértékű az igazságban való éléssel.¹² Az igazság saját mondásában *meg*történik. Az eredeti kérdés csak az igazságban állás pozíciójából képzelhető el. A kérdezés a logosz aktualizálódásának története/története.

Az eddig elmondottak pontosításra szorulnak. A kifejtés lehetőség-feltételeinek vázlataként is felfogható Tractatus a kérdezés feszültségében alapozódik meg. Ebben a vonatkozásban a „kifejtés története” mindig másodlagos, az eredendőt utánzó/tükröző választásából és egyszerűsmind saját korlátozottságának félreismeréséből adódik. Ezzel szemben a kérdezés mint önmagát meghaladó törekvés a határ felé *el-* és *vissz*amozdulás, valamint a határ felől való elgondolás kettősségében körvonalazódik. Az ebből származó következményeket a kikérdezett, illetve a kérdező én vonatkozásában tárgyaljuk.

A kikérdezett

A logosz aktualizálását mint kérdezést rekonstruálva az aktualizálódó (a fenomén, a tényállás) rejtve maradt. Mi az, ami kérdezettként (ki-kérdezettként) magát a kérdezést irányítja, behatárolja és meghatározza? Kiindulópontunkban ismételten Arisztotelészre kell hivatkoznunk.¹³ A mondás–mutatás különbségtétel a kérdések differenciálódását implikálja, amennyiben a mutatható a „Mi a(z) ...?”, a mondható pedig a „Miért a(z) ...?” kérdések révén megkülönböztetődik. Míg az első kérdésben egy lényegiségre kérdeztünk rá, a második kérdés egy fennállást faggat. Az első elhallgatása a második kérdés lehetőségét képezi. Amennyiben a kérdezés már mindig egy apperceptív szinten mozog, a kérdés egy szintézist előlegez meg.

A korai és késői Wittgenstein közötti eltérés részben ehhez a problémakörhöz kötődik. Míg a Tractatus név és tárgy megfelelésének spekulatív téziséét dolgozza ki, így a mondat jelentését a tárgyi valósággal való megfeleléstől kapja,¹⁴ az átmeneti korszak már megelőlegezi azt a fel-

¹¹ „A phenomenon is not a symptom of something else but is the reality.” [Egy jelenség nem valami mást jelez, hanem ő maga a valóság.] Illetve: „A phenomenon is not a symptom of something else which then makes a sentence true or false but it is itself what verifies the sentence.” [Egy jelenség nem valami mást jelez, ami aztán igazzá vagy hamissá tesz egy ítéletet, hanem ő maga az, ami ellenőrzi az ítéletet.] Idézi J. Hintikka–M. Hintikka: *i.m.* 141.

¹² Vö. „Nem *tudunk* igazat mondani, hacsak felül nem kerekedtünk önmagunkon. Nem *tudjuk* kimondani az igazat; de nem azért, mintha nem lennének elég okosak hozzá.

Csak az *tud* igazat mondani, aki már az igazságban él; s nem, aki még a valótlanágban él, és a valótlanágból csupán egyszer az igazság után kívánczik.” Wittgenstein: *Észrevételek*. Bp. 1995. 55.

¹³ Az Arisztotelészre való hivatkozás a következőkkel indokolható: egyrészt nála is megtalálható a mondás–mutatás közti különbségtétel, mely az átmeneti szakasz Wittgensteinjénél kerül előtérbe; másrészt ha beszélhetünk a kérdezés fenomenológiájáról, akkor ennek gyökerei épp az idézett szövegrészben fedezhetők fel. A kérdés értelmességének kritériuma a mondhatósága, ezért mindaz, ami kérdezhető, a fenomenalitást célozza. Nem véletlen, hogy Arisztotelész a kategóriákat is kérdéssel vezeti be – mi, mennyi, hol, milyen? stb. –, jelezvén azt, hogy a fenomenalitás szintjéről indul.

¹⁴ D. Pears kifogása Wittgensteinnel szemben éppen a név–tárgy önkényes megfeleltetésére irányul: „Mais le Tractatus prend la forme d'une thèse speculative sur un sujet que l'on suppose être normalement du domaine de la

fogást, amely szerint a mondat jelentését a használatából nyeri, így ugyanannak a mondatnak a különböző használatai, kontextusai különböző jelentéseket biztosítanak. Míg az első megközelítés számára a szó jelentése rögzített, állandó, a második megközelítésnél jelentésekről, a jelentések mozgásáról, dinamikájáról, egy paradigmatiszról beszélhetünk.

A korai Wittgensteinnél a problémát részben az generálja, hogy a kérdés egy „nevet”, egy „szót” kérdez ki, viszont az igazi kikérdezett egy tárgy. A név maga is a tárgy által, melyet reprezentál, tárgyiságra tesz szert. Ugyanakkor a tárgy névtelen marad egy megnevezésben, és egy általános alá rendelve kváziáltalánossá válik. A név egy tárgy absztrakciója, mint argumentumhely szemantikai realitást feltételez. A név valóságossága névtelenségében határozódik meg. Ugyanakkor a név egy jelentésösszefüggés irányából működik. Elszigetelten tekinteni annyit jelent, mint saját horizontjától megfosztani, statikus elemmé lefokozni.¹⁵ E kettősséget Wittgenstein a képelméletben véli feloldani.

A kép fogalma a Tractatus egészére meghatározó. A kép biztosítja számunkra az átjárást a valóság és a logika között. A gondolkodás a valóság logikai képe, ugyanakkor a kép az általánosban, az elvontban a megkülönböztetés forrása. J. Bouveresse három képfogalmat különböztet meg: egyrészt a kép a reprodukció formája, másrészt a reprezentációs forma leképezési forma, harmadsorban a valóság formája, illetve a logikai forma.¹⁶ Véleményem szerint e hármas felosztásban egy újabb szintézis lehetősége rejlik.

a) a kép mint reprodukciós forma (leképezésviszony)

A magyar nyelvű fordításban nem található meg a reprodukciós forma-leképezési forma megkülönböztetés. Maga az eredeti szöveg is ugyanazt a terminust használja a kettő megjelölésére. A német „das Bild” viszont egyszerre jelent képet és valaminek a tudását, valaminek a megértését. Ebből a jelentésbeli megkülönböztetésből próbálok levezetni a terminus két különböző használatát. A kép azáltal valaminek a tudása, hogy már mindig konstrukció, egy összefüggésrendszerre utal.

„2.13 A tárgyakkal a képben a kép elemei felelnek meg.”

„2.131 A képelemek a tárgyakat képviselik a képben.”

„2.15 Az, hogy a kép elemei meghatározott viszonyban állnak egymással, azt jeleníti meg, hogy a dolgok úgy viszonyulnak egymáshoz.

A képeknek ezt az összefüggését nevezem a kép leképezési formájának.”

„2.151 A leképezési forma az a lehetőség, hogy a dolgok úgy viszonyulnak egymáshoz, mint a kép elemei.”

conscience claire; une corrélation entre les mots et les choses qui donne leur signification aux propositions positives.” [A Tractatus egy szubjektum fölötti tételezettség spekulatív formáját ölti, mely szubjektum értelemszerűen a tiszta tudat birodalmának alárendelt; szavak és dolgok összefüggése, mely a pozitív mondatokban teszi hozzáférhetővé ezek jelentését.] D. Pears: *i.m.* 85.

¹⁵ „Un nom procède, par un processus d'abstraction, d'une réalité sémantique globale. [...] Ce serait donc un erreur de considérer le nom comme un élément statique. Sa contribution au mouvement particulier qui est celui d'une proposition est originellement inscrite en lui-même.” [A név egy absztrakciós folyamat által, egy átfogó szemantikus valóság vonatkozásában működik. (...) Tévedés lenne tehát a név statikus elemként való meghatározása. A kijelentés által képviselt egyedi alkalom megvalósulásában játszott szerepe belső, eredendő lehetősége.] Pears: *i.m.* 93, valamint: „Minden leírt mondatom mindig már az egészre veti a szemét, tehát mindig ugyanarra, s így akárha egy tárgy látkepei lennének, különböző nézőszögekből szemlélve.” Wittgenstein: *i.m.* 16.

¹⁶ J. Bouveresse: *Le mythe de l'intériorité. Experience, signification et langage privé chez Wittgenstein.* Paris 1976. 89–90.

„2.154 *A leképezési viszony nem más, mint a kép elemeinek és az objektumoknak egymáshoz rendelése.*”

A kép mint reprodukciós forma (re-produkció) azáltal határozódik meg, hogy a kép *már nincs* a tárgyánál, de a tárgyat (a valóságot) érinti. A kép valóságosságát látszólag egy megfelelés biztosítja. Hogyan jön létre maga a kép, ha a tárgy nem a maga egészében észlelt, hanem mindig ebből vagy abból a nézőpontból?¹⁷ Az észlelésben a tárgy részlegesen adott, leírásának viszont teljesnek kell lennie, mert a kép nem a tárgy egyik vagy másik aspektusát, hanem a tárgyat (látható és sejtető részleteivel együtt) egészként konstruálja meg. A tárgy képe már a reprodukciós forma révén általánosságra tesz szert. Ez a bizonyos „valami” a valamiként jelenik meg. Az, ami által mégis képes a valóságot érinteni, és a tárgy hiányában annak valóságosságát fenntartani, a leképezési viszony. A kép modellként a valóságot, azt, ahogyan megmutatkozik, és számunkra van, *kép*-es reprodukálni. A reprodukció eredménye egy konstrukció, amely fenntartja kapcsolatát a valósággal. A reprodukcióban a valóság analogonját hozzuk létre, alkotjuk meg.

b) a kép mint reprezentációs forma (leképezési forma)

Már az *a)* pontban körvonalazódott a leképezési forma és viszony közti különbség meghatározása. Ha a leképezési viszony a kép valóságosságát biztosítja, és ezáltal a kép „érinti a valóságot”, a leképezési forma magát a kép–valóság viszonyt hivatott biztosítani. A leképezési viszony révén megalkotjuk a valóság analogonját, azonban ezt a lehetőséget egy apriori adottság, a leképezési forma biztosítja.

„2.15 *Az, hogy a kép elemei meghatározott viszonyban állnak egymással, azt jeleníti meg, hogy a dolgok így viszonyulnak egymáshoz.*

A képelemeknek ezt az összefüggését nevezem a kép leképezési formájának.”

„2.17 *Aminnek közönsnek kell lennie a képben a valósággal, hogy azt a maga módján – helyesen vagy hamisan – leképezhesse, az nem más, mint a kép leképezési formája.*”

„2.22 *A kép – függetlenül igaz vagy hamis voltától – azt ábrázolja, amit ábrázol a leképezési formán keresztül.*”

Úgy tűnik, Wittgenstein számára sem teljesen elkülöníthető ez a két funkció. A leképezési forma viszonyba állít, ugyanakkor megjelenít (a megjelenítés, mint azt az *a)* pontban kimutattam, a leképezési viszony funkciója). Vagy a leképezési forma azáltal állít viszonyba, hogy megjelenít? Így egy folyamat részeseivé válunk, amely az elméleti megközelítés során törést szenved, a megkülönböztetésben a folyamatjelleg eltűnik. A leképezési forma ugyanakkor nem lép túl a viszonyba állításon. Nem rendelhető hozzá értékelési szempont. A valóság–kép analógia a logikai forma irányából válik értékelhetővé.

c) a kép mint logikai forma

Az *a)* és *b)* pontban a megjelenítés és viszonyba állítás lehetőségét tárgyalva körvonalaztam a kép két különböző funkcióját. Tisztázatlan maradt azonban az, hogy mi biztosítja a viszonyba állítás lehetőségét. Ha a valóság–kép megfelelést az appercepció szintjén tárgyaljuk, akkor a wittgensteini leképezéseméletet legfeljebb pszichológiaként kezeljük.

¹⁷ Gondoljunk Husserl példájára: a kocka egyik lapját látom, de tudom, hogy a kockának hat lapja van. Ahhoz, hogy e magabiztosságra (tudásra) szert tegyek, először kézbe kell vennem a kockát, meg kell számolnom az oldalait, élelt. Az észlelés biztosítja azokat az információkat, amelyek később a reprodukciót lehetővé teszik.

„2.11 A kép a tényállást, a körülmények fennállását vagy fenn nem állását a logikai térben jeleníti meg.”

„2.2 A képből a leképezés logikai formája közös a leképezettel.”

A kép egy lehetséges tényállást képez le a logikai térben. A hozzárendelhető logikai modalitás: a valószínűség. A logikai forma a kifejezés lehetőségfeltétele, amennyiben a valóság (a tények) szerkezetével egyenértékű. Később, a kifejezések logikai formájának tárgyalásánál Wittgenstein az egyenértékűséget a helyettesíthetőséggel kapcsolja össze.¹⁸ Következésképpen a logikai forma azonos a valóság formájával.

Az a), b), c) pontok alapján két következtetést fogalmazhatunk meg:

- 1) A kép a logika irányából meghatározott.
- 2) Wittgensteinnél nem három képfogalmat, hanem a képalkotás három mozzanatát különböztethetjük meg.

A képmélt nehézségeit az generálja, hogy Wittgenstein egy hasonlóságon alapuló elmélet és egy helyettesítési elmélet között ingadozik (végül az utóbbi mellett dönt). A helyettesítési elmélet nem teszi lehetővé a nevek játékát, dinamikáját, egy szintagmatikus síkra korlátozódik az elemzés. A név rögzítettségének feloldását a hasonlóságon alapuló elmélet biztosíthatja. Az átmeneti szakasz úgy is tekinthető, mint egy hasonlóságelmélet megalapozására tett kísérlet.

A Tractatus előkészíti a hasonlóságelméletet. A kép–valóság viszony analógián (hasonlóságon) alapszik, mégsem rendelkezik „olyan, mint...” struktúrával. A kép azonossá válik a tárgyával. A tárgyat megjeleníti, reprezentálja. Az átmeneti szakasz nagy felismerése az, hogy a tárgy nem egy névben, név által rögzül, hanem a leírás felől meghatározott. Ugyanaz a tárgy több leírást enged meg. Egy ceruzáról elmondható az, hogy ceruza, de az is, hogy *fából* van, egy ceruzáról (éppen erről) beszélek, *kemény* stb. E leírások nem egyenértékűek abban az értelemben, hogy nem egy meghatározást rögzítenek, de ennek a ceruzának az észlelhető (lényeges és lényegtelen) jegyeit leírják.¹⁹ A leírások révén kiküszöbölhetővé válik az, amit Wittgenstein a filozófia eltávolításának nevezett. Az a törekvés, hogy minden dolgot közös jegyek alapján egy általános terminus alá rendeljünk, és ezáltal rögzítsük, ugyanakkor saját horizontjától megfosztjuk, ugyanúgy elutasítódik, mint a tudományosság módszere, vagyis az a törekvés, hogy a természeti jelenségeket, a valóságot a legkevésbé számú törvényre redukáljuk. Ez a leegyszerűsítés metafizikához vezet, a filozófust teljes sötétségben hagyja. Elutasítja azt a tanulási formát is, amikor neveket sajátítunk el, és ezeket a neveket egy korlátozott területen „használjuk”, mondatokat alkotva velük. Már itt megtörténik az áttérés a nyelvjátékelmélet irányába. A tanulás ily módon cselekvést jelent, cselekvésben tanulhatunk meg egy nevet használni, már nem egy rögzített jelentéssel/jelentést bíró név kerül a középpontba, a név változóvá válik, amely kielégít egy meghatározást. Ugyanannak a névnek a különböző használatai (jelentései) érintik és átfedik egymást, a saját horizontjukon belül maradnak. A név már nem egy tárgyat denotál a mondatban, hanem egy horizontot tár fel. Megnyílik, felnyílik az értelmezés előtt.

A leíráselmélet új megértéselméletet feltételez. Ha a Tractatusban a megértés egy objektumhoz rendelődik, egy tárgy által biztosított, a *Kék füzetek*ben már magyarázó megértésről beszélhetünk, a megértés a használatból adódik.

¹⁸ Vö. „6.23 Ha két kifejezést egyenlőséggel kapcsol össze, akkor ez annyit jelent, hogy egymással helyettesíthetők. Annak azonban, hogy valóban fennáll-e ez az eset, magán a két kifejezésen kell megmutatkoznia.

Két kifejezés logikai formáját jellemzi, hogy egymással helyettesíthetők.”

¹⁹ Ha egyáltalán használható még a lényeges–lényegtelen megkülönböztetés. A ceruza lényegi vonása az, hogy ceruza (–ként használható). A tautologikus formulát nem a „ceruza” mint általános meghatározása oldja fel, hanem az előttem levő ceruza leírása.

A leíráselmélet a mondható–mutatható viszonyt is megfordítja. Ha a Tractatusban a kérdés mondhatóját egy név jelentette, hiszen a tárgy csak megmutatkozása által neveztetik meg és tartatik fenn ebben a megnevezésben, a *Kék füzetek* kérdeztje már maga a tárgy. A név használatától megfosztva üres hangsorrá degradálódik. Itt a tárgy épp azáltal válik kérdezhetővé, hogy megmutatkozik, egy horizontot tár fel. Valaminek az igazsága vagy hamissága a helyes–nem helyes megkülönböztetéssel váltható fel. „A macska lábtörlő” mondat a logikai atomizmus képviselői szerint hamis kijelentés. Következésképpen „A macska nem lábtörlő” mondatnak igaznak kellene lennie. Az első kijelentés elutasítása a szubjektum–predikátum megkülönböztetésen belül marad, a szubjektum (macska) meghatározása nem tartalmazza a predikátum (lábtörlő) meghatározását. Ugyanígy elutasítható „A macska szürke” kijelentés is, amennyiben az általános „macska” nem rendelkezik ezzel a jellemzővel. A leíráselmélet az elutasítás értelmetlenségére hívja föl a figyelmet. Ha következtetések akarunk maradni a logikai atomizmuson belül, akkor az egyetlen igaz kijelentés, amely a macskáról megfogalmazható, az, hogy: „A macska macska” vagy „A macska négy lábú gerinces”, ami ugyanúgy tautológia, mint az előző kijelentés. A nyelvjátekelmélet és az azt előkészítő leíráselmélet elkerüli ezt a veszélyt, amennyiben a jelentés a ki-jelentésben jön létre, alakul.

Előnyei ellenére azonban a leíráselmélet súlyos problémákat rejt magában. A Tractatussal szemben az egyik legsúlyosabb kifogás a név rögzítettségére vonatkozott. Az általános vált meghatározóvá a konkrétal szemben, ily módon a kérdés kérdeztje a „noumenálisan valóságos”²⁰, tehát a „nem létező”. A leíráselmélet ezt a rögzítettséget számolja fel, a noumenális helyett a fenomenalist állítja a középpontba, anélkül azonban, hogy a leírás kritériumait megjelölne. A kérdés nyelvi jelenséggé válik, ennek következtében minden kérdezhető, ami leírható és fordítva. Az értelmességi kritériumok hiánya diffúzióhoz vezet. A leíráselmélet működése egy „racionális attitűdöt” feltételez. A logika válik a nyelvjátekelmélet határává.

A kérdező (én) destrukciója

A kérdésre vonatkozó elemzés leírása előtt meg kell vizsgálnunk a kérdező, pozicionáltságát a kérdésben. Az elemzés tehát nem a kérdező *ki*-létére, *ki*-ségére irányul, hanem a kérdező *hol*-ját, helyét próbálja felvázolni, az értelmes kérdés lehetőségét kutatva. Ha a kérdést előidéző, kiprovokáló észlelésadatok az apperceptivitás szintjén maradván egy észlelő-érzékeli lényt, egót feltételeznek, ezzel szemben azt kell vizsgálnunk tárgyává tenni, hogy a kérdező – mint ego – milyen kitüntetettséggel bír, hol történik meg a kérdés.

A probléma első megfogalmazásával a Tractatusban találkozunk.

„5.6 *Nyelvem határai világom határait jelentik.*”

„5.61 *A logika betölti a világot, a világ határai az ő határai is. Amit nem tudunk elgondolni, azt nem tudjuk gondolni; tehát mondani sem tudjuk azt, amit nem tudunk elgondolni.*”

„5.62 [...] *Az, hogy a világ az én világom, abban mutatkozik meg, hogy a nyelv határai (a nyelv, amelyet egyedül én értek) az én világom határait jelentik.*”

„5.63 *Én vagyok az én világom.*”

„5.631 *A gondolkodó, képzelő szubjektum – ilyen nincs.*”

„5.632 *A szubjektum nem tartozik a világhoz, de ő a világ határa.*”

Kiindulópontként elfogadható az, hogy a kérdés mindig valami „más”-t, valami újat próbál felszínre hozni, és a mondással szemben bizonyos kitüntetettséget élvez. Azt, hogy mi tölt-

²⁰ Vö. M. Engel: *Wittgenstein's doctrine of the tyranny of language*. Hága 1971.

heti be a kérdezett/ki-kérdezett funkcióját, kimerítően tárgyaltam az előző alfejezetben. Amennyiben Wittgenstein egy általános nevekre épülő és ezáltal működőképes nyelvet állít a kérdés terébe, a mondás–kérdés lehetőségei egy nyelv rögzített jelentésösszefüggéseire redukálódnak. Egyáltalán van-e értelme a kérdésnek, ha minden logikailag levezethetővé válik az elemi kijelentésekből? A kérdést egy kétely implicálja, de egy következtetési séma fölötté áll a kételkedésnek. Egy ilyen rendszerben a kérdés csak az alapokat, tehát az elemi kijelentéseket, illetve az apriori szabályokat vonhatja a kérdés játékterébe, ami a kérdést értelmetlenné teszi. Ebben az esetben a nyelv (világ) infrastruktúrájáról beszélhetünk. Az apriori szabályokra rákérdezni nem jelenthet többet, mint kívülállást a nyelven, a logikán, a gondolkodáson, a határ transzcendálása már *csak* gesztus, a mutató számára fenntartott lehetőség. Az igazi kérdés önmagam meghaladását, kívül-létet feltételez.²¹

A kérdezők helye *u-toposzként*, *nem-helyként* nevezhető meg, metaforizálható. A kérdező (mondó stb.) nem helyként egy helyet határoz meg, világot határol körül úgy, hogy ő maga egybeesik a határral. A határ–kérdő–logika–nyelv analógiasor azzal a megszorítással állítható fel, hogy itt már nem egy apperceptív kérdezőt kell gondolnunk, pontosabban feltételeznünk, hanem azt, akit Wittgenstein „metafizikai szubjektum” megnevezéssel illet, a fenomenológia pedig transzcendentális egóként nevez meg. Kérdéses, hogy beszélhetünk-e ebben a vonatkozásban akár szubjektumról, akár egóról. Wittgenstein megőrzi e beszédmód látszatát (és a kérdés lehetőségének látszatát is ezáltal), a „nyelvem”, az „én”, a világom”, vagyis az egyes szám első személy, valamint az első személyt illető birtokjel használata által. Fenntartja és megerősíti azt a beszédmódot, amelyet elméleti szinten elutasít.

Gyanakodhatunk arra is, hogy a nyelv az, ami kizárja egy másfajta beszédmód lehetőségét, grammatikánk az, ami az én-ségébe zárt által képes megszólalni. Ellenkező esetben alaptalan lenne a szolipszizmus meghaladását, pontosabban elkerülését jelző megállapítás (5.62, 5.64). Wittgenstein maga is saját nyelvfelfogásának foglya marad, a kérdező én dekonstrukciójának lehetőségét csak sejteti, de megfelelő nyelviség (nyelvi apparátus) hiányában, valamint egy, a nyelvi jelentések rögzítettségét, korlátozottságát hangsúlyozó hipotézisre támaszkodva a dekonstrukció nem valósulhat meg. Úgy tűnik, hogy az 5.63 és 5.631 tételek megalapozás nélkül maradnak, viszont átvezetnek az átmeneti szakasz problematikájához, előkészítve azt. Mindaz, amit a szubjektumról elmondhatunk, kívül esik a szubjektumon, a szubjektum világát képezi. A szubjektum azzá válik, ami a világa.

A *Kék füzetek* problémakörét az észlelésre és az érzékelésre vonatkozó elemzések határozzák meg. A kiindulópont megváltozása a kérdés erőterét is megváltoztatja. A kérdés már nem egy noumenálisan valóságot faggat, hanem maga a fenomén, a fennálló kerül a középpontba. Ugyanakkor nem az észlelés, érzékelés, gondolkodás stb. mint absztrakciók képezik a vizsgálódás tárgyát, hanem az észlelés leírása, az érzékelés leírása stb. biztosítja a kérdés terepét. Észlelésről az észlelés aktusában beszélhetünk, az észlelő az, aki aktualizál, maga az aktus. A kérdést Wittgenstein nyomán a következőképpen fogalmazhatjuk meg: milyen viszonyban van a gondolkodás a gondolkodó szubjektummal, illetve az észlelés az észlelő szubjektummal? A gondolkodás aktusában felfüggesztődik a gondolkodó szubjektum szubjektum-léte, alanyiséga. A kérdésben rejlő problémákat egy Wittgenstein-példa elemzésén szemléltetem.

²¹ A gondolatmenetet folytatva eljutunk a 7. tételhez. A kívül-állás, kívül-lét: nem lét. Ha a világ az élet metaforájával azonosítódik, írható le, akkor a világ meghaladása, mint a világom meghaladása, a halál, a csend metaforájával érzékeltethető. A nyelv igazi lehetőségei a csend irányából táruznak fel.

Az alapszituációt egy parancs képezi: „Hozzál egy piros virágot arról a rétről!” Hogyan azonosítódik a „piros virág” szintagma egy piros virággal, hogyan fordítja le (át) a parancs végrehajtója a parancsot a cselekvés szintjére? Wittgenstein két megoldási lehetőséget tárgyal:

a) A parancs hallatán egy piros virágot jelenít meg a képzeletem, ennek alapján, ezzel összehasonlítva az előttem levő virágokat tudom kiválasztani a megfelelőt.

b) Ugyanennek a megoldásnak az alapján elképzelhető az is, hogy nem egy képzeleti képet, hanem egy színskálát használok a virág azonosításához, kiválasztásához.

Mi történik akkor, amikor azt a parancsot kapom, hogy: „Képzeld el egy piros foltot (Képzeld el a pirosat)”²² Itt is színskálára van szükségem ahhoz, hogy elképzeljek egy piros foltot? Vagy talán értelmezem a szavakat a parancs teljesítése előtt? Wittgenstein példája egy egyszerű parancsra és egy tapasztalatra (tapasztaltra) épül. Bárki képes azonosítani egy piros virágot – gondolkodás nélkül. Nyíri Kristóf szerint „lennie kell egy pontnak, ahol az elképzelések, minták, jelek, képek a cselekvést már nem támogatják: ahol a cselekvésnek önmagára kell hagyatkoznia”.²³ A cselekvésben egy parancs aktualizálódik. Az aktust nem a cselekvő-parancsot teljesítő végzi, ő az aktus része vagy fenntartója. Az aktust maga a parancs „végzi”.

Az „élő nyelv” az aktualizáció feltételévé válik. Ezáltal megszűnik az aktus kijére vonatkozó kérdés. A *ki* aktualizál, maga is aktualizáció, vagyis maga az élő nyelv. A *ki* egy *helyre* cselelhető fel, egy *holtra* konvertálható. Megszűnnek, pontosabban értelmetlenné válnak az észlelő szubjektum, gondolkodó szubjektum, cselekvő szubjektum stb. szintagmák. Az „észlelő szubjektum” maga az észlelés, a „gondolkodó szubjektum” maga a gondolkodás, a „cselekvő szubjektum” maga a cselekvés. Az aktualizációban felfüggesztődik nemcsak a szubjektum szubjektum-léte, hanem az objektum-lét is. A szubjektum–objektum megkülönböztetés érvényét veszti.

Wittgenstein érvelését egyszerű rekonstruálni: ahhoz, hogy észlelésről beszéljünk, egy lehetőség meglétét kell feltételeznünk, mely lehetőség aktualizálódik. Példánkban: tudom, hogy a „piros” szó egy szint jelöl, valamint azt is, hogy éppen ezt a szint jelöli. Amikor a piros virágot kiválasztom (megkülönböztetem), akkor ez a tudásom aktualizálódik. Amennyiben különbséget teszünk az észlelés és az észlelésről való beszéd, a gondolkodás és a gondolkodásról való beszéd stb. között, észre kell vennünk azt is, hogy e különbségtétel során megkülönböztetettek megvalósulásuk szintjén kizárják egymást. Egy időben nem észlelhetek és beszélhetek az észlelésről, nem gondolkodom és beszélek arról, hogy gondolkodom; ez különböző aktusokat, tehát időbeli eltolódást feltételez. Az észlelésemről beszélni észlelés–utániságot feltételez.

Az utolsó érv egy súlyos filozófiai kérdést von maga után: beszélhetünk-e gondolkodó, érző, cselekvő lényről, ellenkező esetben hogyan határozódik meg az „ember”? A válasz az eddig bemutatott érvek alapján körvonalazható: az ember: gondolkodás, cselekvés, észlelés. Az apperceptivitás szintjén még beszélhetünk gondolkodó, érző, cselekvő egőről, és ezt a beszédmódot a nyelv(játék) is fenntartja, de amennyiben a modernitás szubjektum–objektum, külső–belső megkülönböztetésének a meghaladására törekszünk, el kell hajítanunk a létrát, miután felmáztunk rajta (6.54 parafrázálása).

²² A probléma platóni eredetű. Amennyiben feltételezünk egy ideát, mindig feltételeznünk kell egy közvetítő „hasonmást” az idea és a látszata közt, de a felismeréshez újabb közvetítőt kell keresnünk az „eredeti” közvetítő és az idea, illetve a látszat közt, és így tovább a végtelenig. Az érvelést Arisztotelész dolgozta ki a *Metafizika* harmadik könyvében, és a harmadik ember argumentumaként nevezhető meg.

²³ Nyíri Kristóf: *Ludwig Wittgenstein*. Bp. 1983. 47.

Azt kell mindenekelőtt megvizsgálunk, hogy mit jelent az apperceptivitás meghaladása. Vagyis: mi a különbség a következő kijelentések között: „Én érzélek” és „Észlelés vagyok”?²⁴ Ha én vagyok az, aki észlelésként határozom meg magamat, akkor a második kijelentés redukálható az elsőre. A megfogalmazásbeli nehézségekből arra is következtethetünk, hogy nem kizárólag nyelvi fordulatról van szó, inkább attitűdváltásról beszélhetünk. Nyelvtanunk őrzi az alany–állítmány felosztást, az ennek meghaladására tett kísérlet kudarcot jelentene. A váltás leginkább a saját fizikai valóságomhoz, testiségemhez való viszonyulásban rejlik.

A „test” szerepe átvértékelődik.²⁵ Ha a modern filozófiában a test az „én testem”, tehát a külső–belső közti határt jelenti, ahol a külső mint világ (objektum), a belső mint saját lényegiségem (szubjektum) határozódik meg, Wittgenstein megfordítja ezt a viszonyt. E megfordítás lehetősége már a Tractatusban felbukkan:

„5.632 A szubjektum nem tartozik a világhoz, de ő a világ határa.”

„5.33 [...] Azt mondod, ugyanúgy áll a dolog, mint a szemmel és a látótérrel. De a szemet valóban nem látod. [...] És a látótérben nincs semmi, ami arra engedne következtetni, hogy valamilyen szemből látszik.”

Az, ami eddig külsőként határozódott meg, tulajdonképpen belső; a transzcendentális pedig külsővé válik. Feltételezhetem a transzcendentálist (sőt kell is feltételeznem ahhoz, hogy apperceptivitásról tudjak beszélni), de az láthatatlan marad abban az értelemben, hogy nem tehető a vizsgálódás tárgyává. A test a fenomen–látszat közötti ontikus kapocs.²⁶

A viszony megfordítása attitűdváltást implicál. Nem az észlelés változik meg, hanem az észlelés mikéntje, módja. Egy tárgy azonosítása nem egy meghatározás alapján történik, nem egy általánosnak való alárendelés révén, egy „tárgy” azáltal nyeri el „identitását” (jelentését), hogy ott-létében feltárul és a-mi-ként feltárul. Egy tárgy éppen így létével egy horizontot tár fel. Megszűnik az észlelő–észlelt közvetettsége, az aktus az a közvetítő közeg, amelyben az észlelő kitüntetettsége érvényét veszíti. Az észlelés maga az aktus, a testben való lokalizálása, a modernitás öröksége értelmetlenné válik.²⁷

Sejthető, hogy a filozófiai tévhiteknek mélyebb, nem egyszerűen nyelvi forrásai vannak. Mégis, vagy talán épp ennek tulajdoníthatóan, a filozófia feladatává a nyelv „megtisztítása” válik. A grammatika lehetőségeinek újragondolása, egyfajta nyelvterápia a feladat, azoknak az észlelésre, gondolkodásra stb. vonatkozó elemzéseknek a függvényében, amelyeket vázoltam. A kérdés nyelvi jelenséggé válásával a kérdező maga a nyelvhasználat: a nyelv lehetőségei a kérdésben aktualizálódnak.

²⁴ Ez a megfogalmazás még őrzi az „én”-ség látszatát: „Én érzélek vagyok.” Nyelvileg a következő megfogalmazásban lenne visszaadható: „Észlelés van” vagy egyszerűen „Észlelés”.

²⁵ Lásd a probléma megfogalmazását a Heideggerből kiinduló Hans Jonasnál: „Nincs olyan közös nevező, amely megengedné a »kiterjedés«, a »tudat« egyesítését egy homogén térelméletben, hiába mutathatók fel hozzárendelések. És mégis együtt léteznek, nem csupán egymás mellett, hanem egymással; kölcsönösen befolyásolva egymást, méghozzá kétségkívül a »matérián« és – legalábbis ami az egyik oldalt, a belsőt illeti – a másiktól elválaszthatatlanul. [...] De a rejtélynek mégiscsak misztikus megoldása keresendő, minthogy az alanyiség szólama az állatban és az emberben az anyag néma érvényéből emelkedik ki, és továbbra is ehhez van kötve.” Idézi Tillmann, J.A.: *Távkerlek a Nyugalom tengerén túl*. Bp. 1997. 46.

²⁶ Heideggeri terminusokban a fenomen–látszat viszonyának az ontológiai–ontikai viszony feleltethető meg. A test az ontológiai–ontikai kapcsolatának feltétele.

²⁷ „Pot spune: »în câmpul meu vizual văd imaginea copacului la dreapta imaginii turnului« sau »văd imaginea copacului în mijlocul câmpului meu vizual«. Iar acum suntem înclinați să întrebăm »și câmpul vizual unde-l vezi?« [Mondhatom: »látóteremben a fa képe a torony képétől jobbra jelenik meg«, vagy: »a fa képe látóterem közepében jelenik meg«. És most hajlamosak vagyunk megkérdezni: »és a látóteredet hol látod?«] Wittgenstein: *Caiețul albastru*. București 1993. 35.

A nyelvhasználat során maga a nyelv faggatja „önmagát” saját lehetőségeiről. Metaforikusan fogalmazva: a nyelv használ nyelvet. A kérdező „valaki”-ségének megszűnte nem vezet miszticizmushoz, nem jelent teljes elszakadást a „valóságtól”. Utaltam már a test szerepének az újraértékelésére. A test válik a kérdezés, gondolkodás, észlelés stb. vehikulumává. Ha a modernitás számára a test leírása helyettesítheti az *ént*, egyenértékű az „én”-nel, Wittgenstein-nél ez a logikai művelet elveszíti érvényességét.²⁸ Maga a létezés is egy megnyilvánulásban, aktualizációban afirmálódik. Létezni nem jelent mást, mint gondolkodni, észlelni, beszélni stb. Az „Én gondolkodom”, „Én érzek” megfogalmazásra mindig a reflexió irányából fogalmazható meg a kérdés. Így a kérdezés már *visszakérdezés*, egy *visszaütalást* jelent. Következésképpen az „Én kérdezem” megfogalmazás mindig már egy reaktualizálásra utalhat. Csak ezeknek a következményeknek a figyelembe vételével érthető/értelmezhető a nyelvjátékelmélet alapnélkülisége.²⁹ A nyelvjáték maga is aktusként határozódik meg, a kifejezhetővel azonosul, amely egy kifejezhetetlen háttér előtt nyilvánul meg.³⁰

A kérdezés területének, lehetőségeinek és hogyanjának körülhatárolásával már egy következő elemzés feladata is meghatározódott. A kérdező nem marad meg önmagánál, egy értelmezést készít elő, egy értelmezésben aktualizálódik. Miközben a kérdezőtlen háttérre utal (mutatható), egy értelmezés (mondható) számára kínál terepet.

²⁸ Ez a tendencia nem egyedülálló a 20. században. Heidegger „jelenvalólet”-ről beszélve épp ezt az én–test egybeesést próbálja kiküszöbölni. Jellemző ebből a szempontból még Merleau-Ponty példája: a bal kezem egy kulcsot tapint, a jobb kezem pedig a bal kezemet. Ki az, aki tapint? Ha fenntartjuk az „Én tapintok” kijelentést, akkor el kell fogadnunk az (egységes) én diszkontinuus, szkizoid jellegét.

²⁹ „559 Meg kell fontolnod, hogy a nyelvjáték mondhatni valami előreláthatatlan. Úgy értem: nincs megalapozva. Nem ésszerű (vagy ésszerűtlen).

Itt áll – mint életünk.” Wittgenstein: *A bizonyosságról*. Bp. 1989. 148–149.

³⁰ „A kifejezhetetlen (az, ami nekem rejtelmesnek tűnik, és amit képtelen vagyok kifejezni) talán csak az a háttér, amely előtt jelentésre tesz szert, amit kifejezhetek.” Vö. *Észrevételek*. 27. A kifejezhető–kifejezhetetlen megkülönböztetés viszonyba állítható Merleau-Ponty látható–láthatatlan megkülönböztetésével. Mindkét különbségtétel arra utal, hogy a kifejezhető/látható az, ami mint megnyilvánulás a vizsgálódás tárgyát képezheti, vagyis a létező; a kifejezhetetlen/láthatatlan nem létező, a kérdés lehetőségfeltétele; viszont a rá irányuló kérdés értelmetlen.

Veress Károly

A tudományelmélet sepsiszentgyörgyi műhelyéről

Éppen tíz évvel ezelőtt, 1989 tavaszán a Kriterion Könyvkiadó Századunk sorozatában egy szerény külsejű kis könyv látott napvilágot *Tény és való* címmel. A kötet tudományelméleti írásokat tartalmazott fiatal hazai szerzőktől. Megjelenését hároméves csapatmunka előzte meg és tette lehetővé, amely Tudományelméleti Műhely névvel vált akkoriban ismertté az értelmiségi körökben.

A történet

A Tudományelméleti Műhely 1985 őszen jött létre Sepsiszentgyörgyön, és 1988-ig működött. Megalakításának lelkes kezdeményezője és a csapatmunka mindvégig kitartó szervezője Salat Levente fiatal rendszermérnök volt. A Műhely résztvevői az akkoriban Sepsiszentgyörgyön élő és a fiatalabb generációhoz tartozó mérnökök és tanárok közül kerültek ki, akiket a tudományelmélet s általában a filozófiai kérdések iránti érdeklődés hozott össze.¹

A Műhely rendezvényeinek a megszervezését mindvégig a Megyei Könyvtár támogatta, és a lebonyolításukhoz is a könyvtár helyiségei nyújtottak otthont. A rendezvényekre általában 15–20 résztvevő, hallgató gyűlt össze. Állandó résztvevőkként általában azok voltak jelen, akik tudatosan vállalták a csoporthoz való tartozásukat.

A Műhelyben kibontakozó teoretikus tevékenységet a résztvevők egy közösen kigondolt és előre megállapított programhoz igazították. Az októbertől júniusig kéthetente tartott találkozónkon egy-egy témára vagy műre irányuló, problémafelvezető szándékkal készült előadások, beszámolók, referátumok hangzottak el, melyekhez általában egy vagy két koreferátum is kapcsolódott.² A többszemponú megközelítések mindig jó lehetőséget kínáltak az előadásokat követő vitákra, problematizáló beszélgetésekre.

Már a csoportmunka első évében érlelődni kezdett egy közös kötet összeállításának a terve az előadások anyagából. A csoport tagjai 1986 tavaszán kötetjavaslatot nyújtottak be a Kriterion Könyvkiadóhoz. Az 1987 végére elkészült kötet, az eredeti elgondolástól eltérően, önálló írásokat tartalmazott. Megírását a Műhely tagjainak egy bemutatókönyv összeállítása előzte meg 1987 tavaszán, amelyet *A tény megragadása* címmel 1987 novemberében publikált *A Hét* című hetilap. A könyv 1989 kora tavaszán jelent meg Salat Levente előszavával és szerkesztésében *Tény és való* címmel.

A kötet megjelenésével egy időben a Műhely – a résztvevők érdeklődési körének fokozódó differenciálódása, valamint az élet egészére mind jobban ránehezedő politikai-ideológiai nyomás következtében – beszüntette a rendszeres működését.

¹ A Műhely létrehozói és rendezvényeinek állandó résztvevői Bíró Béla újságíró, Demény István Pál néprajzos, muzeológus, Gábor Béla fizikatanár, Király Béla filozófianár, Lorenzovics Rozália filozófianár, Lőrincz Csaba nyelvatanár, Lőrincz József vállalati fordító, Salat Levente mérnök, Török Ernő matematikus, Várhelyi Attila fizikus, Veress Károly filozófianár voltak.

² A Műhely tagjai 1985–1986-ban 16, 1986–1987-ben 19, 1987–1988-ban 7 és 1988–1989-ben 4 előadást tartottak. Rajtuk kívül meghívott előadók is gyakran megfordultak a Műhely körében. Az előadások témaköre az általánosabb ismeretelméleti, episztemológiai kérdésektől a konkrétabb tudományfilozófiai, tudásszociológiai és módszertani problémákig terjedt, de elhangzottak szemiotikai, nyelvfilozófiai, antropológiai, társadalomelméleti, valamint a fizika filozófiájával foglalkozó előadások is.

A körülményekről

A helyszín: Sepsiszentgyörgy.

Az érdeklődők általában fel szokták tenni a kérdést, hogy miért éppen ott és akkor jöhetett létre egy ilyen csoportosulás. Hogyan válhatott egy megyeszékhelyé avanszált vidéki kisváros jelentős szellemi teljesítmények otthonává?

Ez nagymértékben összefüggött az egyetemet végzett fiatal szakemberek akkori kihelyezési politikájával. A nagyvárosok, kultúrközpontok ún. „zárt városoknak” számítottak, ezért az olyan kisvárosok, mint Sepsiszentgyörgy – amely egyelőre még működő magyar iskolákkal és kulturális intézményekkel rendelkezett –, az értelmiségi állások és lakhelyek megválasztása szempontjából vonzó helységnak bizonyultak. Itt kedvező feltételek alakulhattak ki a hasonló érdeklődésű fiatal értelmiségiek összetalálkozására, kapcsolattartására, kommunikációjára.

A külső szemlélőben a „vidékiség” kérdése is felmerül. Merész vállalkozásnak tűnik aktuálfilozófiai kérdésekkel foglalkozni egy kisvárosban, ahol a könyvtár – egyébként tekintélyes – könyvvállománya alig tartalmazott néhány figyelemre méltó filozófiai művet. Ez a kérdés terjedelmesebb elemzést érdemelne, de néhány lényeges vonatkozása itt is megemlíthető. A Tudományelméleti Műhelyt mint csoportosulást nem a vidékiség termelte ki magából, és nem a vidéki állapotokhoz kívánt igazodni. Sokkal inkább a vidékiség *ellenében*, azzal szembeszegülve formálódott. A résztvevők magukkal hozták s mintegy „átmentették” a Műhelybe az egyetemi évek alatt kialakult szellemi beállítódásukat, és mindvégig megőrizték és fenntartották kapcsolataikat az egyetemi központokkal, volt tanáraikkal, a kiadókkal, a kultúra életét szervező és irányító értelmiségiekkel. Ily módon a Műhely inkább a centrális kulturális törekvések vidékre kihelyezett szigeteként működött. Ezt a Műhely tagjainak a személyes részvételi motivációja, valamint a hagyományostól eltérő értelmiségi credója is elősegítette. A hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején az egyetemisták körében – a bölcsészhallgatóktól a mérnökökig a legkülönbözőbb szakokon – nagymértékben megnövekedett az elméleti, kiváltképp a filozófiai problémafelvetések és szakirodalom iránti érdeklődés. Ezzel együtt járt a népnemzeti értékeket kultiváló hagyományos értelmiségi magatartás ideologikus tartalmainak és a fennállót legitimáló szerepének kritikai felülvizsgálatára irányuló törekvés is. A fiatal értelmiségiek egy olyan új típusú értelmiségi magatartást igyekeztek kialakítani a maguk számára, amelyben a szakmai kompetencia és a morális elkötelezettség komoly filozófiai-szociológiai képzettségen alapuló világ- és társadalomszemlélettel társul. Ez biztosíthatta az adott viszonyok között a szellemi fennmaradás és túlélés esélyeit. A kibontakozásnak indult új értelmiségi önszemléletet számottevően befolyásolta a fennálló kritikájára összpontosító *másként gondolkodási* mozgalom életre kelése a térség egészében, melynek szamizdat irodalma a személyes kapcsolatok útján nálunk is hozzáférhetővé vált.

Nem hagyhatók figyelmen kívül a kisvárosi szellemi életre való berendezkedést közvetve megkönnyítő ideológiai körülmények sem. Az alkotó és a másként gondolkodásban kifejezésre jutó értelmiségi törekvéseket elfojtó politikai-ideológiai nyomás ebben a környezetben talán kevésbé hatékonyan működött, mint a nagyobb szellemi központokban. Itt még viszonylag könnyen ki lehetett alakítani s nyilvános és legális körülmények között működtetni is lehetett egy ilyen műhelyszerű csoportosulást, különösen akkor, ha a tematika és a mondanivaló a külső megfigyelő számára a napi politika eseményeitől távolabb esett, de látszólag mégis közelel állt a fő ideológiai szövegek valamelyikéhez: ez esetben a „tudományos-műszaki forradalom” fogalma köré kiépült pártpolitikai frazeológiához. Ebben rejlik egy lehetséges magyarázata annak, hogy a nyolcvanas évek közepén létrejöhetett és a Megyei Könyvtár rendezvényorozataként viszonylag zavartalanul és nyilvánosan működhetett a Tudományelméleti Műhely, az

ún. „tudományos-művelődési egyetem” keretében. Témaválasztása és megszervezési formája kifelé tudománynépszerűsítőnek álcázta, ami a korabeli propagandaérdekkel is egybevágott (tudományos-materialista világszemlélet terjesztése, tudományos-ateista propaganda stb.). Fennmaradásához az előadások és viták sokszor szándékosan is túlbonyolított, magas elvonatkoztatási szinteken kifuttatott, de a metaforikus kétértelműségeket is magába építő és működtető ezoterikus nyelvezete is hozzájárult.

A műhelytevékenység viszonylag hosszú időtartamú működtetésének egy korántsem elhanyagolható *belső* tényezője is volt: a *csoporthmunka*. A Műhely tagjai a szó igazi értelmében vett önképzőkori csapatmunkát végeztek, ami az adott kontextusban példamutatónak számított arra nézve, hogy miként lehet egymást tanítva tanulni, hogyan sikerülhet különböző képzettségű és érdeklődésű embereknek egy, a mindennapi foglalkozásuktól többnyire távol eső témakörben szabadon és alkotó módon együttműködni úgy, hogy közben az önmaguk számára magasra állított mércét, egyszersmind a vitaetika íratlan szabályait betartsák. Ezt a problémák szakszerű ismertetésével, a viták dokumentált és tárgyyszerű tartalmával, a vélemények ütköztetésében a személyeskedések elkerülésével sikerült elérni. E csoportmunka lényegét egy közös és nyitott *szellemi horizont* és az ezzel társuló fokozott *problémaérzékenység* kialakítására irányuló törekvés képezte, amely a kérdések *sajátos* felvezetési módjában, a használt nyelvezet és fogalomrendszer közössé formálásában, valamint az *ismeretkritikai* beállítódás következetes érvényesítésében is megnyilvánult. Mindez a résztvevők szűkebb érdeklődési körének, egyéniségének, szellemi szabadságának messzemenő és kölcsönös tiszteletben tartásával társult. Ily módon a Műhely, az adott viszonyok között, a szokásostól elütő színezetű, a zárt és elkötelező jellegű intézményi formákon túllépő, a szellemi autonómiát érvényesítő laza keretű önszerveződésésként működhetett.³

Miért éppen a tudományelmélet?

A tudományelmélet a csoport értelmezése szerint – miként az Salat Leventének a Műhely tevékenységét megnyitó szövegében elhangzott – „az önmagára reflektáló tudomány diskurzusa”.⁴ A *Tény és való* c. kötet előszavában még pontosabban és körültekintőbben megfogalmazódik, hogy mit *nem* jelent és mit *jelent* a Műhely munkatársai számára a tudományelmélet. Mindenekelőtt nem jelent „valamilyen szentesített fogalmi keretet és rögzített problémahorizontot”.⁵ Sokkal inkább egy olyan „szellemi égtáj”, amely alatt lehetővé válik a tudomány ter-

³ Itt azt is érdemes megjegyezni, hogy a Tudományelméleti Műhely a vidéki művelődési életben megszokott, hagyományos formájú irodalmi köröktől mind tartalmában, mind pedig szervezési formájában elütő kezdeményezésként jött létre. Ez a különbség a „Műhely” megnevezésben is kifejeződött, amelynek jelentéstartalma – átvitt értelemben – egy pontosan körülhatárolt (= tudományelméleti) szellemi tevékenység „színhelyére”, szervezeti kereteire utalt. Ugyanakkor a „műhely” kifejezés mélyebb értelme ennek a (szellemi) tevékenységnek a voltaképpeni jellegére is rámutat: egy meghatározott rendben és módon végzett vizsgálódás, munkálkodás, amely a meglévő szellemi „eszközök” és „nyersanyag” mozgásba hozását, illetve feldolgozását jelenti valamilyen szellemi „termék” előállításában. A szónak egy további jelentésrétege arra is utal, hogy nem valamiféle „nagyüzemi”, az egyéni résztvevők számára beláthatatlan, áttekinthetetlen előállításról van szó, hanem egy olyan szűkebb körű, személyes érintkezésen alapuló *résztvevő* együttműködésről, amelyben annak a módja, ahogyan ki-ki a maga képzettségének és beállítódásának megfelelő feladatát ellátja, egyaránt kihat a társak tevékenységére és az együttműködés közös eredményére. Az így értelmezett „műhely”-jelleg tehát már eleve megszabta azt, hogy a Tudományelméleti Műhely hasonló szellemi érdeklődésű és beállítódású, egymás és a műhelytevékenység minősége iránt elkötelezettséget érző és vállaló egyének szabad és felelős társulásaként működhetett.

⁴ Salat Levente: *Tudományelméleti Műhely*. Kézirat.

⁵ Salat Levente: *Tény és való*. Előszó. Buk. 1989. 5.

mészetére, működésére és alapjaira, valamint a társadalmi kapcsolataira való „rákérdezés”, az ehhez fűződő „*problématudat*”.⁶ Ugyancsak e szöveg szerint a csoport szellemi arcélére a „radikális és intranzigens ismeretkritikai irányultság” jellemző.⁷

A Műhely munkatársai által felvállalt *problématudat* és a vele járó *ismeretkritikai beállító-dás* több körülmény együttes hatásaként jelentkezett. Egyrészt a 20. századi tudomány helyzetének alakulása általános értelemben is felkeltette a figyelmet, ami e térség országaiban még egészen sajátos ideológiai színezetet is öltött. Másrészt a nyugat-európai filozófiában egyre szembetűnőbbé vált a tudományelmélet gyors felfejlődése és az a törekvés, hogy a tudománnyal szemben új és határozott követelményeket támasszon, ami könnyen magára irányította az elméleti szakirodalom iránt amúgy is növekvőben levő, odafigyelő érdeklődést.

E két alapvető körülményen kívül még egy sor sajátos, objektív és szubjektív természetű tényező is közrejátszott. A mindennapi élet történéseinek átélése, az ott szerzett tapasztalatok tartalmaival szembeni problémaérzékenység az adott helyzetben a csoport tagjai számára is mondhatni állandósította a valóság és a látszatok összemosódásának szubjektív élményét, a ténnyel való manipulációk perverz játékában szövődő illúziókat, az értelmesen belátható határok időnkénti szem elől tévesztését. A helyzet süllyesztőjéből való menekvésként, egyedüli egyéni vagy kollektív túlélési stratégiaként csakis az *elméleti tisztánlátás* irányában tett erőfeszítés ígérkezett. Ez bizonyult egyetlen járható útnak az alapok felderítése, az egész helyzetet kiváltó és fenntartó mechanizmusok feltárása és megértése felé.⁸

A tudományelméleti érdeklődés felkeltését és fenntartását nagymértékben elősegítették a román nyelven egyetemi szinten is erőteljesen beindult tudományelméleti kutatások és a hozzájuk kapcsolódó könyvkiadás. A hetvenes-nyolcvanas években a Politikai, valamint a Tudományos és Enciklopédiai Könyvkiadónál sorra megjelentek az alapvetőnek számító művek román fordításai, amelyeket a romániai szerzőknek a témakör fontosabb problémáira kiterjedő összefoglalói, ismertetői, egyéni munkái egészítettek ki.

A tudomány helyzete

A 20. század folyamán egész sor olyan átalakulás ment végbe a tudomány világában, amely nemcsak a tudományon belül volt észlelhető, hanem a külső szemlélő számára is szembeszökő átrendeződések formáját öltötte. Ezek a változások annyira mélyrehatóan érintették a tudomány egész építményét, hogy egyes szerzők „forradalmiaknak” minősítették őket. Olyan új jelenségek álltak elő a tudományon belül, mint az interdiszciplinaritás, a határtudományok, az alapkutatások és alkalmazások szétválása; egy egész sor új tudományág megjelenése; erőteljesen felfejlődtek a társadalomtudományok (szociológia, antropológia), és szerepük lényegesen megnövekedett a tudomány egészén belül; élénk viták tárgyává váltak az alapvető módszertani kérdések. Ezeknél is fontosabbnak bizonyul azonban két másik tény. Egyrészt a jelenkori tudományok számára egyre elkerülhetetlenebbnek mutatkozik és a hagyományos tudományágakban sorra be is következik a teljes fogalmi apparátus és a klasszikus (pozitivist) módszertani szemlélet revíziójának szükségessége. Másrészt alapvetően megváltozik a tudomány és a társadalom viszonya, ezáltal megnövekednek a tudományos eredmények alkalmazásával járó kockázatok, és előtérbe kerül a tudósok felelősségének kérdése.

⁶ Uo.

⁷ Uo. 15.

⁸ Talán ez is egy lehetséges magyarázatként szolgálhat arra, hogy miért nem maradt együtt a csoport 1989 után is, amikortól új és gyakorlatisabb egyéni életstratégiák kezdtek körvonalazódni a horizonton.

A jelenkori társadalomban élő ember számára a tudomány ellentmondásos tapasztalatok forrásává válik. Egyrészt a társadalom és a szakemberek tudatában még él egy hagyományos tudománykép, miszerint a tudomány egy „minden kételyen felül álló *racionalitás* által kitermelt, ellenőrzött, legitimált *ismerethalmaz*, amely a lineáris folytonosság közepette és kizárólag kumulacionista alapon fejlődik.⁹ Ez a tudománykép a mindenk fölött álló racionalitás mint abszolút kognitív autoritás képzetére támaszkodik, amely az univerzális kompetencia-kritériumok és relevancia-szemponatok forrása. E szemléletmód az autonómia, az érdekmentesség, a társadalmi semlegesség látszatával ruházza fel a tudományt. Másrészt viszont a tudományon belül és kívül egyaránt és egyre nagyobb mértékben észlelhető a tudomány társadalmi függősége, kiszolgáltatottsága, integrációja és intézményesülése. Ebben a kontextusban a tudomány éppen hogy nem mutatkozik függetlennek, semlegesnek vagy érdekmentesnek. Autonómiája csupán megtévesztő látszatnak bizonyul.

A „létező szocializmus” társadalmában mindehhez hozzáadódott még a tudomány egyfajta ideologizálása és mitizálása is. A tudományosság külsődleges formai szempontjainak harsány hangoztatása, a tudományra való folytonos hivatkozás éppen ott, ahol a tudomány a maga hagyományos értelmében a legilletéktelenebb volt, vagyis a hivatalos ideológia „tudományos” tartalma terén, a tudományt a fennálló hatalmat *látható módon* legitimáló tényezővé változtatta. A hatalom a tudomány tekintélye által vélte megnövelni a saját tekintélyét. Ugyanakkor a hivatalos ideológiának egy jól bejáratott másik tétele – a tudomány mint termelőerő – viszont éppen a tudomány vélt társadalomfölöttségével és autonómiájával helyezte szembe a tudomány gazdasági és társadalmi integrációjának elvét, szintén jól kivehető ideológiai megfontolásból. Ezúttal az ideológia a tudományt a szocialista haladáskonceptió alapjait képező hivatalos gazdaságpolitika legitimációs bázisaként kezelte.

A tudomány *látszatai és valója* között észlelhetően növekvő távolság – ami egybeesett az érvényes tudományképben kifejeződő tudmányszemlélet, a tudományos önszemlélet, illetve a tudomány valós társadalmi helyzete közötti növekvő távolsággal – a tudománnyal szemben felébredő elméleti *kételyek* forrásává vált. Az ezzel kapcsolatos kérdések a Tudományelméleti Műhely munkatársai számára is alapvető problémákként merültek fel. Mi bizonyul a tudomány egész jelenségegyüttesében pusztán látszatnak, és mi a tudomány a maga valójában? Hogyan rejtődik el a tudomány szembeszökő látszataiban az igazi valója, és hogyan lehet e látszatokat lebontani, a tudomány valós természetét feltárni és megérteni? Hogyan válhat a tudomány e kettős és belsőleg ellentmondásos természetéből kifolyólag külső ellentmondások kitermelőjévé és annak kiszolgálójává, amitől éppen saját önszemléletében igyekszik elhatárolni magát?

Az ilyen és hasonló kérdések feltevésével vállalt kritikai beállítódást a Tudományelméleti Műhely mindvégig egy konstruktív program ösztönzőjeként fogta fel. A kortárs tudományos jelenségeket elemezve és a tudománnyal kapcsolatos elméletek nézőpontjait egymással összevetve a résztvevők igyekeztek egy olyan működőképes és viszonylag egységes fogalmi apparátust és szemléletmódot kialakítani, amely alkalmasnak mutatkozott egy sor – az idők folyamán jól bejáratott, de a jelzett tapasztalatok értelmében egyre kétségesebbé váló – ismeretfilozófiai előfeltevés és evidencia kritikai felülvizsgálatára. E foglalatosságokat animáló felismerés tartalmát Salat Levente fogalmazta meg a legfrappánsabban: „Az a tudás/megismerés/tudomány, amely fölszámolja saját dogmatizálódásának körülményeit, jobban megérti tulajdon természetét, és fölfedi természetes környezetéhez: a társadalomhoz való szoros kötődéseit, ha nem is jut

⁹ Salat Levente: *Tudásszociológiai szempontok az ismeretrendszerek elkötelezettségének kérdéséhez.* = *Tény és való.* 53.

közelebb az abszolút igazság eszményéhez, de több eséllyel és eredményesebben szegődhet az önmaga tökéletesítésére töre és adottságaira reflektáló gyakorlat szolgálatába.”¹⁰

Tudományelméleti problémafelvetések

A Tudományelméleti Műhely a saját szellemi horizontját és kritikai alapállását a kortárs nyugat-európai szellemi irányzatokkal és teljesítményekkel való megismerkedés során alakította ki. A résztvevők fő törekvése nem egyszerűen valamiféle szellemi importra irányult, hanem sokkal inkább a tanulmányozott módszerek és ismeretek olyan jellegű feldolgozására és integrálására, ami a *sajátként* vállalható álláspont kialakítását teszi lehetővé. Ezért az előadások, viták, beszélgetések keretében végzett szellemi erőfeszítések – a pusztán ismeretszerzésen túl lépve – a különböző álláspontok és nézetek kritikai szembesítésére és megértést eredményező értelmezésére irányultak. Ez a foglalatosság a résztvevők számára egyúttal egy valóságosan is átélt *hermeneutikai élményt* jelentett, mert a vizsgált értelem és jelentések esetenkénti *lefordítását* feltételezte a saját kulturális-szemantikai közeg nyelvezetere.

A több mint három évig tartó együttműködés folyamán sorra került mindazoknak a fontosabb irányzatoknak és szellemi teljesítményeknek a megbeszélése, amelyek valamiképpen érintkeztek a tudomány jelenségegyüttesével, mint: a neopozitivistá-analitikus tudományfilozófia, a Popper-féle tudományelmélet, Umberto Eco szemiotikai koncepciója, a husserli fenomenológia, a szociológizáló-historicista szemléletű tudományelméleti „radikálisok” nézetei (Kuhn, Feyerabend), a gadameri filozófiai hermeneutika, a frankfurtiak kritikai elmélete (Horkheimer, Adorno), Habermas kommunikatív cselekvésemélete s az egésznek mintegy összefoglaló és irányadó vonatkoztatási rendszereként: a tudásszociológia. A számottevő irányzatok ezen belül is gondosan elkülönítődtek és artikulálódtak a mannheimi tudásszociológiai koncepciótól Schütz, majd Berger és Luckmann fenomenológikus szociológiáján át a hetvenes évek „kemény vonalát” képező Edinburgi Iskoláig (Bloor, Barnes).

Az irányzatok és koncepciók pusztán felsorolása is jelzi, hogy a Tudományelméleti Műhely által felvállalt problémátudat „meglehetősen messzire esik a tudományelmélet klasszikusnak számító hagyományától”, attól a Bolzano-féle úttól, melyen az ismeretfilozófiák szokásos kérdéseit fogalmazták újra az újabb tudományos teljesítmények szellemében.¹¹ Ehelyett a Műhely érdeklődésének homlokterében elsősorban a tudományelmélet tudásszociológiai fordulata állt. Tagjai ebből a nem hagyományos nézőpontból reflektáltak arra a hagyományos ismeretfilozófiák sorsát beteljesítő jelenségre, amelyet Habermas nyomán a „tudatfilozófiai paradigma kimerüléseként” szokás megnevezni.¹²

A Műhely tagjai idejekorán felismerték azt a tényt, hogy a jelenkori tudománykép problematikussága által motivált kételyek gyökerei a szembetűnő tudományos jelenségek megtapasztalásánál mélyebbre nyúlnak. A tudomány önértelmezési és legitimációs zavarainak indítékait e tapasztalat túloldalán, a jelenkorba átnyúló modern tudományképet (és tudományeszményt) kitermelő újkori ismeretfilozófiák előfeltevéseiben kell keresni. E vizsgálódás menete a Műhely munkatársainak hozzáállásában nem csupán egy ismeretfilozófiai paradigmaváltás belátására és közérthető leírására összpontosított. Ennél jóval tovább léptek: egy, a tudomány önrevíziója szempontjából fontos irányba.

¹⁰ *I.m.* 57–58.

¹¹ Vö. Salat: *Előszó*. 7.

¹² Vö. Salat: *Tudásszociológiai szempontok...* 18.

A tudásszociológiai koncepciók tanulmányozása során körvonalazódó és megfoghatóvá váló új paradigma nézőpontjából a Műhely tagjai számára kézenfekvőnek mutatkozott a hagyományos ismeretfilozófiák előfeltevéseinek és tételeinek, valamint a hozzájuk kötődő hagyományos tudományképnek az ezeket kitermelő társadalmi-kulturális körülményekkel való szembesítő elemzése. Ily módon kimutathatóvá válnak az evidensnek látszó előfeltevések és a „tisza” tételek mélyén meghúzódó ideologikus tartalmak és a velük összefüggésben működő társadalmi-kulturális mechanizmusok. Ez az eljárás ébresztheti fel – a Műhely munkatársainak felfogása szerint – a tudomány belső önreflexióját, melynek folyamatában önmaga következtelenségeivel és ideologikus kiszolgáltatottságával szembesülve beláthatja az újkorból átörökölt és manapság már egyre korszerűtlenebbnek mutakozó ismeretfilozófiai alapjai meghaladásának a szükségességét. Ugyanis a korszerű tudományelmélet feladatát a Műhely résztvevői a tudomány egy új „öntudatának” a megalkotásában és a tudomány művelői általi tudatosításában látják. Ennek az egyszerre kreatív és emancipatív jellegű feladatnak a kivitelezése a tudományra irányuló újszerű filozófiai reflexió, valamint az ezzel egy időben a tudományban is kiváltódó új szempontú filozófiai önreflexió beindulása/beindítása révén valósulhat meg, amelynek eredményeként egy reálisabb, a tudomány tényleges valójának inkább megfelelő új tudománykép jöhet létre.

Ebben az elemző-tisztázó folyamatban a Műhely munkatársai érdemesnek tartották külön is foglalkozni az újkori ismeretfilozófiai hagyomány néhány olyan problematikus elemével, melyek nem simulnak bele zökkenőmentesen egy leegyszerűsítő episztemológiai összképbe. Ilyen jellegű vizsgálódásaik tárgyát képezte a Berkeley-féle idealizmus, a hume-i okság-konceptió, a kanti kritizmus, a kierkegaard-i szubjektivizmus. Mindezeket megkísérelték az ismeretfilozófiai hagyománynak a paradigmaváltás felé mutató fontos elemeiként értelmezni.

A Műhely koncepciója szerint a tudásszociológiai nézőpontot magáévá tevő tudományelmélet lényegében két olyan alapvető problémát kifogásol az ismeretfilozófiai hagyományban, melyek a tudatfilozófiai paradigma alapvető ismérveinek bizonyulnak.

a) Az egyik a szubjektum–objektum viszony kettősségében, a megismerés dichotóm modelljében rejlő ismeretfilozófiai problematika, amely eleve megszabja a megismeréssel kapcsolatban feltehető kérdések rendjét, és elkerülhetetlenné teszi azt a kérdést, hogy megfeleltethető-e az ismeret a tárgyának. Más szóval egy bizonyos objektivitás-eszmény horizontjába helyezi az ismeretet.

b) A másik az elmélet–gyakorlat dichotómiája, amelyben kialakul a megismerési folyamat kontemplatív-teoretikus alapállása, és az ismeret a racionalitás-eszmény horizontjába helyeződik. Ebben a modellben az ismeret és a tudás a maga természetes szociális közegéből és empirikus megalapozottságából kiragadva idő- és társadalomfeletti, érdekszemponctoktól mentes „tisza” tudássá alakul át. Ez a modell, nem számolva a megismerés szociális környezetével, kognitív módon „megrövidíti” a tudást.¹³

Mivel ezeket az újkori ismeretfilozófiai előfeltevéseket a 20. század első felében a neopozitivisták és popperianus tudománykonceptió – eltéréseik ellenére – tovább élte, a hatvanas években körvonalazódó új alternatíva ezek kritikájaként és meghaladásaként jelentkezett. A fordulatot egyrészt a Kuhn-, Feyerabend-féle tudománytörténeti felfogások, másrészt a fenomenológiai megalapozottságú tudásszociológia teremtette meg.

Ez utóbbi a tudás erőteljes szocializáltságának tételét helyezi szembe a hagyományos elgondolásokkal. Felfogása szerint a tudás a mindennapi élet interszubjektív jelentésvilágában

¹³ I.m. 28.

cselekvő szubjektum folytonosan képződő produktuma. Ebből a nézőpontból feltárhatóvá válnak a tiszta teoretikus tudás végső értelme mögött meghúzódó csoportérdekek, a tudás normakövető és normastatuáló természete, intézményesülésének menete.

A fenomenológiai tudásszociológiával egy időben a frankfurtiak egy más értelemben is végzik a hagyományos tudománykonceptió kritikáját. A társadalomtudományok objektivitás-igénye felől közelítve a kérdéshez kimutatják, hogy az empirikus tudomány az adottat reprodukálja, ahelyett hogy meghaladná. „A hagyományos tudomány feltételezi, hogy az éppen adott világ alapelveiben a lehető legjobb, és a felajánlott változtatások csak preventív stabilitását célozzák. Az a mód, ahogyan a világot megpróbálja tudatilag elsajátítani, hozzájárul reprodukciós feltételeinek újratermelődéséhez.”¹⁴

A tudományelméleti „kemény vonal” képviselői néhány lépéssel még tovább mennek a tudománykép átalakításában. Szerintük a tudomány a tudás és a vele összefüggő kompetencia társadalmilag hozzáférhető forrása. A tudomány nemcsak egyszerűen elméletek, eljárások, módszerek tárháza, mely eredményessé teheti a gyakorlatot, hanem az *intézményesült kognitív autoritás* forrása is egyben, amely egyedüli elbírálója lehet az ismeretpretencióknak és a kompetenciaforrásoknak.

Miért éppen a tényről?

A Tudományelméleti Műhely munkatársai *Tény és való* című közös kötetükben olyan írásokat jelentettek meg, amelyek a maguk módján a hároméves csapatmunka egyénileg leszűrődő eredményeit tükrözik.

Miért választották éppen a „tény” fogalmát a megírás egyéni módjában messzemenően elütő szövegek közös témájául? A válasz tudományelméleti nézőpontból kézenfekvő mind a tudomány, mind pedig a közvetlenül megtapasztalt léthelyzet vonatkozásában. Egyrészt a 20. századi tudományelméleti koncepciók számbavétele során megszerezhető egyik legtanulságosabb tapasztalat a tényfelfogás átalakulására vonatkozik, melynek során a szilárd pozitív és objektív tények fokozatosan emberi-társadalmi készítményekké minősülnek át. Másrészt – Fehér Márta megállapítása szerint – az „orwelli»létező társadalmak« szolgáltatják (történetileg és elméletileg is) a tudásszociológiai felfogás legalkalmasabb kiindulópontját és bizonyítékait, mert láthatóvá tették, hogy a »tények« szférájának körvonalazása és monopolizálása hatalmi kérdés, továbbá hogy ahol a minimális társadalmi konszenzus hiányzik, ott a kognitív konszenzus szöveve is felbomlik.”¹⁵

A tényekre való folytonos hivatkozás korában, ami az objektivitás látszatát kelthette, és az elmélet legitimitásának forrásaként működhetett, igazi tudományfilozófiai kihívásnak számított kritikai reflexió tárgyává tenni a tényeket. E reflexió révén tárható fel a tények természetében rejlő kettősség. Másmilyennek tűnnek a tények, ha gondolkodunk róluk, mint ha csak gondolunk vagy hivatkozunk rájuk. Hasonlóképpen szembetűnővé válik a tények „önmagukon túlmutató” jellege is, és megkerülhetetlenné válik a kérdés: mire mutatnak a tények önmagukon túl? És önmagukat ott túl miként mutatják? A válaszkeresésben az elméleteket is szóra kell majd bírni...

¹⁴ D. Lőrincz József: *Tények és kritikai elmélet.* = *Tény és való.* 138.

¹⁵ Fehér Márta: *Tény és való.* Buksz. Budapesti Könyvszemle. 1990. ősz. 326.

A Műhelyben kialakult közös szellemi horizontra utal a tényeknek az emberi világgal való kapcsolatát kifejtő gondolat is, amely a kötet majd minden írásában jelen van. Sommás megfogalmazásban: „A tények az ember jelenlétét feltételezik.”¹⁶

A tények vizsgálatának tudományelméleti aktualitását így összegezi a könyv egyik recenziója: „Mindenesetre az olvasó – többek között – azzal a konklúzióval zárhatja a kötet tanulmányozását, hogy az állandóan változó tényvilág nem választható el az emberi szubjektivitástól, s a tények nem olyan értelemben végső adottságok, hogy az ismeretkritika rákérdéseitől mentesíthetők lehetnének.”¹⁷

A problématudat jelentőségéről

A Műhely munkatársai számára – saját megfogalmazásuk szerint – a tudomány természetének és társadalmi kapcsolatainak vizsgálata egy sajátos „*problématudatként*” jelentkezett. Megkérdendő: miben állt e problématudat lényege olyan értelmiségiek számára, akik mindennapi képzettségük, elfoglaltságuk és életvitelük, valamint a létüket meghatározó politikai-ideológiai kontextus tekintetében egyaránt „távol estek” azoktól a központoktól, ahol a tudományt és a tudományelméletet professzionális szinten művelték?

E problématudat lényege két irányból is megközelíthető. 1) A tudomány felől nézve úgy fogható fel mint a tudomány önmagáról alkotott képe – illetve a társadalomnak a tudományról alkotott képe – és a tudomány tényleges mikéntje közötti egyre fokozódó eltávolodás észlése, valamint ennek lereagálása a különböző tudományelméletek átértelmezési törekvéseiben. 2) A gondolkodók léthelyzete felől nézve, akik számára éppen *akkor és ott* fontossá vált a tudományról gondolkodni, a tudománnyal kapcsolatos diskurzust fenntartani és működtetni.

A Tudományelméleti Műhelyt összetartó problématudat *sajátossága* véleményem szerint éppen abból adódik, hogy az első megközelítésben megmutatózó dimenziója nem önmagában, hanem a második megközelítés összefüggéseiben nyeri el tényleges értelmét. Az első megközelítésben mutatkozó problématudat a Műhely mint szellemi vállalkozás számára készen kapottnak tekinthető. Egy hároméves kollektív és egyéni tanulási folyamat során kész, illetve éppen alakulóban lévő elméletek, koncepciók tartalmi és módszertani összetevőinek megismerése és értelmező megértése révén épült be fokozatosan a saját, személyes gondolkodási erőfeszítésekbe és szellemi stratégiákba. Ugyanakkor viszont e tanulási folyamatban bejáratódott és személyiség-, illetve magatartáskomponenssé vált egy sor olyan intellektuális *készség*, mely az újabb tudományelméleti gondolkodás antidogmatizmusának, nézőpontváltási törekvéseinek volt a velejárója: olyanok, mint a *beállítódás megváltoztatása*, vagyis a hagyományos szemlélettől és gondolkodásmódtól eltérő szellemi áthangolódás; a *rákérdező viszonyulás* a hagyományhoz fűződő elfogadó, reprodukáló, a tényszerűséget adottként kezelő viszonyulással szemben; a *kritikai hozzáállás*, amely során egy, a hagyománytól elütő nézőpontból az addigi evidenciák és előfeltevések is megkérdőjelezhetőkké válnak. Mindez együtt a filozófiai perspektíva megnyitását, a filozófiai reflexió beindítását és gyakorlását eredményezi egy olyan területen, amely az előző időszakokban egyre fokozottabb mértékben elidegenítette magától a filozófiai megközelítéseket (olyannyira, hogy a filozófiát mint „metafizikai” értelmetlenséget szerette volna végképp önmagán kívül helyezni).

Mindezek a problématudatnak az egzisztenciális szituáció oldaláról történő megközelítése vonatkozásában is jelentőssé válnak, több értelemben:

¹⁶ Király Béla: *Levelek a tényről*. = *Tény és való*. 167.

¹⁷ Gáll Ernő: *A megkérdőjelezett tény*. A Hét 1989. aug. 10. 33.

a) A beállítódásváltás, rákérdezés, kritikai hozzáállás a nyolcvanas évek második felében a sepsiszentgyörgyi környezetben *gesztusértékűnek* számított. Az adott létszituációban és kulturális-ideológiai kontextusban a Műhely tevékenységének tárgya – a tudományról és a tudományelméletről való rendszeres, problematizáló gondolkodás – a szokásostól eltérőnek, majd-hogynem mellékesnek és mindenképpen egzotikumnak számított, aminek a környezet nem tulajdonított különösebb jelentőséget, esetenként nem vett róla tudomást. E tárggyal foglalkozni tehát, önmagában véve, nem bírt különösebb kommunikatív jelentőséggel, s talán éppen ennek köszönhetően *lehetett* vele foglalkozni. Viszont ezen a tárgyon – és lehet, hogy éppen ezért – kiválóan meg lehetett mutatni azt, hogy az elfogadó, reprodukzív magatartástól eltérően, a dolgokhoz *másképpen* is, vagyis kérdezőleg, kritikailag lehet viszonyulni. E tárgy kapcsán – éppen azért, mert maga a tárgy viszonylagos kommunikatív jelentéktelensége okán nem fedte el a hozzá való viszonyulás módját – *jelenlevővé* és *működőképessé* lehetett tenni a kérdező, kritikai viszonyulást.

Ez a felmutatás és jelenvalóvá tétel ebben az esetben – a Műhely tevékenységében – nemcsak szimbolikus értékű gesztus formájában valósult meg, hanem a tényleges *művelés*, a másról és a másként való gondolkodás művelésének formájában is.

b) A jelzett problémátudat lényegét – az egzisztenciális és a kulturális-ideológiai kontextus felől közelítve hozzá – éppen abban lehet megragadni, ami megmutatkozott és jelenvalóvá vált ebben a folyamatban. Az, ami ily módon a Műhely egész tevékenységében megmutatkozott, egy fontos felismerés eredménye volt. Annak a felismerése, hogy a tudomány az önmagáról való beszélés nyelvezetébe reflektálatlanul beépítheti a róla szóló ideologikus beszélés nyelvezetét és szemantikai tartalmait. A Műhely tevékenységét körülölelő ideológiai környezetben ez talán még élesebben és közvetlenebb módon volt felismerhető – hisz a tudománnyal szemben explicit pártpolitikai elvárásként fogalmazódott meg –, mint a nyugati társadalmak tudományképei esetében. Itt határozottan szembetűnt, hogy a tudományról egy *bizonyos* nyelven lehet és ajánlatos beszélni, és ennek a nyelvezetnek a szelleme és jelentéstartalmai magának a tudománynak az önértelmezésébe is fokozatosan beivódtak, beépültek. Ezzel szemben a problémátudat konstitutív elemeként éppen az mutatkozott meg, hogy íme a tudományról, a tudomány kapcsán lehet *más nyelven* is beszélni. Lehetséges egy, a hivatalos, uralkodó ideológia nyelvé-től eltérő nyelvezet működtetése, mely a maga nyelvi kompetenciáit erre az ideologikus nyelvezetre való rákérdezésben és a vele kapcsolatos kritikai vizsgálódásban fejleszti ki és járhatja be. E megmutatkozás alanyi oldalán kirajzolódó csoportkép is számottevő volt: mi, akik más nyelven szólunk a felvetett problémákról, mi magunk is mások vagyunk, és ezt a másságunkat érvényesítjük azokkal szemben, akik számára az ideologikus nyelvezet használata a természetes; más nyelven beszélve egyúttal a környezettől elütő, másfajta identitást is tulajdonítunk magunknak.

Mindez anélkül mutatkozott meg és vált jelenvalóvá a Tudományelméleti Műhely tevékenységében, hogy explicit megfogalmazódott és kimondódott volna. Az adott helyzetben csakis annak köszönhetően mutatkozhatott meg, hogy nem mondódott ki.

c) A jelzett problémátudat jelentősége egy harmadik irányból is megközelíthető. Egy ilyen-szerű tevékenységben, mint amilyen a nyolcvanas évek második felében a Tudományelméleti Műhelyben folyt, nem mindenképpen a kitűzött eredmény volt a fontos – sem a maga ténylegességében, sem gesztusértékében –, hanem a problémátudat által motivált *beszélés* maga. E tevékenység horizontján – a kötet összehozását leszámítva – nem létezett konkrét, kézzelfogható, kitűzött cél, valamiféle realizálandó eredmény. A résztvevők nem kívántak sem kollektíve, sem egyénileg valamiféle végérvényes álláspont birtokába jutni, amelyet kizárólag a sajátjuknak tekinthetnének. Sokkal inkább az a *hermeneutikai teljesítmény* volt a fontos az egész-

ben, amely egy más nyelvi világba való behelyezkedés, bennelevés, újabb megértések felé való előrehaladás formájában konkretizálódott. A menet közben felmerülő fogalmi-kategoriális jellegű tematizálások többnyire addig voltak érdekesek, amíg nem kerültek újabbak a helyükbe. Amennyiben e folyamatban mégis leülepedtek ismétlődő, állandósuló, sajátos álláspontot körvonalazó gondolati elemek és jelentéstartalmak is, azok minden bizonnyal a megjelentetett kötet írásaiban felismerhetők.

Ezen túlmenően azoknak, akik minduntalan elcsodálkoznak azon, és különböző magyarázatokat próbálnak találni arra, hogy egy valamikor annyira életképesnek és hatékonynak bizonyuló csoporttevékenység egy idő után miért számolja fel önmagát, csak azt lehet válaszolni: csodálkozásuk merőben más nyelvi fogantatású.

A koronázáshoz fűződő kultusz Decsy Sámuel és Katona István történelemszemléletében

A történelmi érdeklődés nem a romantika és nem a reformkor vívmánya. A 18. század második felében a történelem tömegélménnyé lett. Az 1780-as évektől felerősödik a magyar írók érdeklődése a múlt iránt. Mivel ez az időszak a „nemzeti irodalom kialakulásának nyitánya”, az irodalom keretei között kibontakozó történelemszemlélet is beilleszkedik ebbe a nemzetet előtérbe helyező látásmódba.¹ Az emlékezés mozzanatán túllépve a múltidézés a társadalmi problémákba, a nemzeti öntudat kialakulására való törekvésbe és a politikai küzdelembe ágyazódik be. A kornak ezek az általánosan érvényesülő tendenciái a nemzetet szolgálják, ennek rendelődnek alá. Az írók, költők munkájának erkölcsi princípiumai az esztétikaiak elé kerülnek.² A nemzeti múlt idézése hazafias tett, mert az ország hajdani dicsőségének, hőseinek felemlítése a patrióta érzést erősíti.³

Kezdetben az új világnézet főként metafizikus, vallásos ideológiák köntösében jelentkezett, de a hetvenes évek táján már nem vallásos jelleget ölt.⁴ A nemzetfogalom profán, világi terminussá válik, fölébe nő a vallásos érzület erejének, ami elveszíti közösségszervező erejét.⁵ Az evilági dolgok előtérbe helyezése alapvetően befolyásoló tényező a történelemszemléletben is, ami beépül abba az általános, poétikai tudatot szervező, nemzetkultust kialakító tendenciába.

A nemzeti öntudatnak a vallásos képzetkörből való kibontakozása nehezen és fokozatosan lejátszódó folyamat. A hagyományos és újító nézetek éles szembekerülése jól érzékelhető Decsy Sámuel és Katona István véleménykülönbsőségében. Decsy, a publicista vallásellenes világlátásával a nemzet történelmének szekularizációját célozza meg.⁶ A nagynevű történetíró, Katona műveinek irányzata felvilágosodásellenes.⁷ Decsy éppen azokkal a berögzött kultikus képzetekkel akar leszámolni, amelyekben Katona erős meggyőződéssel hitt. Nem meglepő tehát, hogy a hagyományos elveket valló történetíró kötelességének érezte, hogy válaszoljon a publicista írására. Kritikája az elavulóban levő nézeteket közvetíti, de túlságosan erőtlen, meggyőző érvekben és rendszerezett felépítésben sokkal szegényebb, mint Decsy írása, inkább csak felháborodásának és indulatainak kifejezője.

Decsy Sámuel 1792-ben megjelent *A magyar szent Koronának és az ahoz tartozó tárgyaknak históriája* című művében arra törekszik, hogy a nemzeti múlt legfontosabb jelvényéhez, a koronához fűződő vallásos képzeteket eltávolítsa.⁸ Nem egy történelmi személyiséget vagy eseményt vizsgál, hanem annak utóéletét, a hozzá kapcsolódó képzeteket. Nem a történelem diktálta kronológiát vagy az ok-okozati egymásutániságot használja vezérfonalként, hanem – már említett – szándékának rendeli alá a múltidézést, a jelenben, illetve a jelennek szóló mon-

¹ Mezei Márta: *Periodizáció és korszemlélet (1772 értékelésének története)*. = Szauder József–Tarnai Andor (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás*. Tanulmányok. Bp. 1974. 146; Bíró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Bp. 1995. 14, 172.

² Margócsy István: *A magyar irodalom kultikus megközelítései*. ItK 1990. 3. sz. 291.

³ Mezei Márta: *Történelemszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*. Bp. 1958. 7.

⁴ Mezei 1974. 174.

⁵ Bíró: *i.m.* 173–175.

⁶ Uo. 173.

⁷ Tarnai Andor: *A tudományos irodalom*. = Sötér István (szerk.): *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Bp. 1965. 84.

⁸ *A magyar szent Koronának és az ahoz tartozó tárgyaknak históriája*. Mellyet sok régi és újabb írásokból ki jegyzet, rendbe szedett, meg világosított, 's kedves Hazafiának hasznokra közönségessé tett Decsy Sámuel, a józan és orvosi tudományoknak doktora, és az Óderai Francfortumi Királyi Tudos Társaságnak tagja. Bétsben 1792.

danivalójának. Könyve egy, a jelennek szóló és az éppen aktuális mentalitáson változtatni kívánó tézis bizonyítása. Konceptiójának felvezetésében a történelmet eszközként használja fel érveinek meggyőzővé tételében.

Témája csak részben kapcsolódik a történelemhez, annyiban, amennyiben a kiindulási pont István király, a megkoronázás és a koronázási jelvények. Nagyonbár mégis a jelenhez kötődik, ugyanis itt nem annyira Istvánról, a koronázásról és az ehhez kapcsolódó tárgyokról van szó, hanem sokkal inkább azokról a 18. század vége felé is még elevenen élő képzetekről, amelyek a diakroniában az évszázadok folyamán hozzájuk tapadtak: a hozzájuk fűződő kultuszról. Decsy erről és ezért ír. Ezekkel akar leszámolni a józan ész jegyében. Igyekszik többször is egészen explicit módon hangot adni annak, hogy ő a felvilágosultak körébe tartozik. Ezt megteszi már a címben is, a bemutatkozásban (A magyar szent Koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak története. Mellyet sok régi és újabb írásokból ki jegyzett, rendbe szedett, megvilágosított, 's kedves Hazafiaknak hasznokra közönségessé tett Decsy Sámuel, a józan és orvosi tudományoknak doktora, és az Óderai Francofurtumi Királyi Tudos Társaságnak tagja), a címzettek megnevezésében („azok, akik józanon gondolkodnak”) és a hagyományos nézetek bírálatakor: „bal vélekedések”; „Mindezeket, mint babonákhoz szokott emberi agynak haszontalan költeményeit úgy nézi, és meg is veti a józan okosság”; „merő költemény”; „Inkább akaránk a' józan tudomány égő szövetnekénél járni, mint az ő meg rögzött bal vélekedéseik pislogó métese mellett botorkálni”; „A ki ezt el hiszi, azt is el hiheti, hogy a karika kerek és egyszerűs mind négy szögletű is lehet.”

Témaválasztása természetesen nem véletlenszerű, hanem nagyon is tudatos, és a korszak aktuális problémái által motivált. A 18. század végére a vallás közönségsszervező ereje végleg elveszíti egyeduralmát, és mellé, sőt elé odalép a nemzet.⁹ A nemzethez mint intézményhez a történelem vetületében elsősorban az államalapítás jelensége, az államalapító személye és a koronázási jelvények kapcsolódnak. Nagyon fontos tehát, hogy főként ezeket a kulcsfontosságú fogalmakat szabadítsa meg a vallás jelentéstartalmaitól.

Már rögtön az *Előljáró beszédben* kijelenti, hogy a korona nem égi eredetű: „Régente, midőn még a' tudatlanságnak, és az avval együtt járó babonáságnak ragadó mételye uralkodott e' világon [...]. Éppen ekkor költ, 's kapott szárnyakra királyi koronánk mennyei eredetéről koholt hír is [...].” Az *Első rész I. Tzikkelyében* nagy részletességgel feltárja a koronák valódi, egyetlen hihető és elfogadható eredetét, mely a szükségesség, a funkcionalitás elvén alapszik: „[...] a' koronák nem a' vak történetből, hanem a' szükségétől vették első lételeket, és lassan lassan léptek mostani méltóságokra.” Decsy eredetmagyarázatát nagyon egyszerű, logikus érveléssel támasztja alá: a gyakori vendégeskedés a sok bor miatt gyakran fejfájást okozott. Valaki – teljesen ötletszerűen – egybefont ruhát kötött a homlokára, s „hasznát tapasztalta”. „És így, a' mi tsupán gyógyító eszköz volt, idővel szentségnek, erősségnek, győzelemnek, 's királyi méltóságnak tziemeréve lett.”

Miután „A Koronáról közönségesen” ír, s lehamozza a királyságnak mint a nemzet alapintézményének legfontosabb jelvényéhez, a koronához fűződő metafizikus ideológiát, a Második részben nagy részletességgel, filológiai pontossággal, gondos történelmi megalapozottsággal viszi végig „felvilágosult” történelemszemléletét a magyar szent Koronáról. A következő tézisek köré szervezi újszerű elméletét: a magyar korona nem égi eredetű; nem II. Szilveszter pápa küldte; István a koronáért nem vetette alá egész birodalmát a római udvarnak; a fennmaradt korona nem az, amelyik az Istváné volt; a pápának nincs jussuk királyi koronákat osztogatni.

⁹ Biró: *i.m.* 173.

Az előző korokban a királyok hatalmát az isteni hatalomtól eredeztették.¹⁰ Ez az elképzelés annyira mélyen hatott, hogy több évszázadon keresztül hitték, hogy II. Szilveszter pápának ál-mában megjelent Isten angyala, és arra intette, a koronát, amit eredetileg a lengyel fejedelem-nek készítettett, Istvánnak küldje. Decsy szerint ez csupán „költött hír”. A transzcendenciát kizárva racionális magyarázatot ad arra, hogy a pápa miért küldött koronát a magyarok királyá-nak. Szerinte „Isten valóságos parancsolattya nélkül is elegendő okai voltak”: a keresztyénség-nek Magyarországon való terjesztése; püspökségek, papi székek, templomok, iskolák alapítása; István példaként szolgálhat mások előtt is Krisztus „tudományának öregbitésére”; illetve Ottó császárnak „Szent Istvánnal szerzett atyafisága”. Mivel kitalációnak minősítette a köztudatba általánosan berögzült és a hivatalos teológia által is elfogadott nézeteket, nem hagyta függőben azt sem, hogy honnan származtatható akkor ez az elképzelés. Erre is a „józan okosság” által háttereződő feleletet ad: Istvánnak Rómába küldött követei találták ki mindezt azért, hogy a koronának dicsőségét és méltóságát „nagyozhassák” azáltal, hogy „szentséget tulajdonítanak neki”; azért, hogy a király ellen szövetkezőket minél hamarabb elcsendesíthessék, elhitetvén velük, hogy az egek István akarják királynak; illetve azért, hogy annál buzgóbbá és serényebbé tegyék a királyt a keresztyénség terjesztésében és a népet a keresztyénség felvételében. Így te-hát levonható a következtetés, hogy a korona „ekképen sem az angyali, sem az apostoli, sem a' szent nevet nem érdemli”, legalábbis nem a hagyományos értelemben. Ezzel a gondolatkifejtés-sel az egyik legalapvetőbb nemzeti szimbólumot elszakította attól a kultikus jelentéstartalomtól, ami a hagyományos történelemszemléletben eddig szervesen hozzátartozott, sőt lényegileg meghatározta.

Az aktuális politika jegyében fogalmazódik meg az a tétele, amely a magyar királysági in-tézményt nem külső hatalomtól/tényezőztől származtatja, hanem belső, autonóm államszervező-dés fejleményeként jelöli meg. Decsy elméletében ugyanis nem Szilveszter pápa tette Istvánt királlyá, hanem a „Magyar fő Rendek”. Ebből a történelmi tényből két következtetést von le: Istvánnak már volt királyi koronája azelőtt is, mielőtt a pápa küldött neki, ami azt jelenti, hogy voltak már királyok őelőtte is, sőt ez egészen Árpádig visszavezethető, és az a korona, amellyel Istvánt királlyá emelték a magyar főrendek, az Árpádé volt; „már akkor szabad királyi választá-si jussal birt a magyar nemzet”, ugyanis „Ezt a just magukkal együtt hozták ki a Scythiából ki jött Magyarok”.

A magyar nemzetet azáltal is eltávolítja mindenféle idegen hatalomtól, hogy tévesnek véli, sőt tagadja azt az elképzelést, mely szerint Szent István a neki Rómából küldött koronáért „magát, javait és maradékait, sőt a' magyar Birodalmat is a' Római udvar hatalma alá vetette volna”.

Ugyanez a szándék húzódik meg amögött is, hogy jogtalannak ítéli meg azt, miszerint a pá-pák királyi koronákat és méltóságokat osztogatnak. Ez ugyanis nem az ő feladatuk, hanem a világiaké. A pápaság tehát nem tekinthető a királyi intézmények abszolút fölérendeltjének. A tőle való föltétlen függőség elve téves, sőt jogtalan.

A koronakultuszt tovább rombolja azáltal, hogy nagy pontossággal alátámasztja történelmi tényekkel azt, hogy a „mostani szent koronánk” nem az, amit II. Szilveszter pápa olyan miszti-kus sugallatok és körülmények között Istvánnak küldött: „ez soha nem volt Szent István király fején, nem is lehetett.”

Decsy a berögzött, hagyományos történelemszemlélet alapjait támadta meg és rombolta le. Nem csoda, hogy Katona István, a kor nagynevű jezsuita történésze úgy érezte, ezt válasz nél-

¹⁰ Mezei 1958. 10–11.

kül nem hagyhatja. Felvilágosodásellenes szemléletében¹¹ érzi sértve magát, hiszen történelmi meggyőződését és vallásos hitét alapjában támadták meg. Írásműve, melynek címe *A' magyar szent Koronáról doct. Decsy Sámuelről írtt Historiának meg-rostálása*, nincs sem filológiai, sem történelmileg úgy megalapozva, mint a Decsyé.¹² Inkább csak indulatainak és felháborodásának ad hangot: „motskos penna”, „bal vélekedések”, „Honnan hihető ez a sült hazugság?”, „Héjába való szószaporítás ez”, „Ezt én mind mesének tartom”. Gúnyosan viszonyul a felvilágosodás szemléletének képviselőjéhez: „ámbár kívánva kívántam »Szemeim' meg-világosítását« és elmémnek meg-nyugovását, tzélom el-nem érhettem.” A vallásos képzetek eltávolítása által nemcsak vallását, de nemzetét is sértve érzi: „ótsárló, nemzetünket gyalázó motsok”. Katona nem arra törekszik, hogy a Decsy koncepcióját történelmileg alátámasztott rendszerimmanens érvekkel támadja, hanem inkább arra, hogy olvasóját meggyőzze Decsy személyének hitványsága felől, s így a könyv írójának a csupán indulatos, de nem megalapozott vádolásával a műben felállított tézisek hitelességét próbálja lerombolni. Abból, hogy Decsy a pápaság, a korona és István kultuszát igyekszik leépíteni, Katona ilyen jellegű következtetéseket von le: „Tsak ebbül-is ki-tetszik tehát, hogy ő nem igen irtózik a motskos szóktúl.” „Igen szúrja annak a' szemét a' papok' jószága, a' ki azt annyiszor szemekre hánya. Igen hozzá szokott a jót balra magyarázni, a' ki az emberek' szive' járását 's elméjek' belső szándékát annyiszor vizsgálja 's gyalázza.”

Katona tehát nem tudja ténylegesen megválaszolni Decsy támadásait, s így saját történelem-szemléletét sem tudja megvédeni. Elavult és meghaladott már ekkor ez a szellemiség. Decsy viszont az új nézeteket képviseli, s történelmi témájú könyve beilleszkedik az új, felvilágosult irodalmi törekvésbe, ami alárendelve magát a nemzetnek, függetleníteni akarja azt mind a vallásos, mind az idegen hatalomtól való függés képzetétől, s ebben felhasználja eszközül a múltidézt.

¹¹ Tarnai: *i.m.* 84.

¹² Katona István: *A' magyar szent Koronáról doct. Decsy Sámuelről írtt Historiának meg-rostálása*. Buda 1793.

IN MEMORIAM

Nagy György (1937–1998) emléke

1988. december 29-én, szülőhelyén a Nyárad menti Lukafalván temettük 61 esztendő társunkat, Nagy Györgyöt. Kevesen voltunk jelen.

Utolsó találkozásunk karácsony előtt volt. A kolozsvári Református Teológia dísztermében Bánffy Miklóstra emlékeztünk. Arra, a Bánffy Miklóstra, akinek emlékét korábban, az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1995. január 26-i budapesti bemutatkozása alkalmával éppen Nagy György idézte a fővárosi hallgatóság előtt. Nem gondoltam, nem gondolhattam arra, hogy a találkozás az utolsó lesz. Karácsonyra tekintő gondolatokkal vettünk búcsút, s kívántunk áldott ünnepeket egymásnak.

Ennek az utolsó találkozásnak, az utolsó kézfogásnak az emléke nehezedik lelkekre és teszi különösen nehézé a búcsúszavak formálását.

Különösen nehéz, ha közben arra kell gondolnom, hogy ma, amikor egyre sűrűsödnek a tennivalók, amikor az erdélyi magyar tudományosságunk oly nagy szüksége van a munkás kezekre, a gondolkodó, tiszta elmékre, ismét kidőlt valaki sorainkból, ismét kevesebben vagyunk, ismét búcsúznunk kell egy munkatárstól. Egy olyan munkatárstól, aki több fiatalabb nemzedéket indított el a szellemi munka, a gondolkodás útján.

Nagy György azon csendesen, búvópatakként munkálkodó tudósok sorába tartozott, akik mindig tudták, hol a helyük, mi a tennivalójuk. Ott volt, amikor Egyesületünk életét kellett újraindítani a diktatúra bukása után. De akkor is tudta, hogy mi a kötelessége, amikor igen nagy fájdalomra úgy vélte, hogy már nem tudja a saját maga által állított mérce szerint cselekvő tisztségviselőként szolgálni az EME-t, és visszavonult.

Ám mindannyian tudtuk azt, hogy Nagy György lemondhat tisztségéről, de nem fog soha lemondani a szolgálatról. Mint ahogyan abban sem kételkedtünk, hogy ha majdan egyszer az önálló magyar tudományegyetem – idestova a beláthatatlan jövőbe merülő és felelőtlenül elhanyagolt – ügye mégis időszerűvé válik, Nagy György velünk lesz, és vállalja a reá háruló újabb feladatokat.

Azon igen kevesek közé tartozott, akik a Kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Filozófia tanszékének tanáraként és történészként is nagyon higgadtan, józanul, illúziómentesen mérlegelte az 1989 utáni történéseket. Tudatosan szemlélte az eseményeket, és készült talán arra, hogy egykor majd tudományos vizsgálódás tárgyává tegye azokat. Erről tanúskodik az a hatalmas gyűjtemény, melyet örökül hagyott, és ma egyesületünk őriz. Tájékozott és tájékozni tudó emberként mérte fel a tennivalókat. Amikor 1991-ben újabb útjára indult folyóiratunk, az Erdélyi Múzeum, a főszerkesztői köszöntő nyomán ő indította meg tanulmányával a tudományos közlemények sorát. Megszívlelendő az az érett józanság, ahogyan az akkor még csak oszladozóban lévő túlfűtött reménykedések közepette figyelmeztetett feladatainkra: „tudjuk azt is, hogy Európának e szögletében, ahol élünk adatott, kiváltképpen nagy ma a távolság a karteziánus értelem és a hatalmi akarat között. Az agorán itt még jó ideig nem a különböző törekvések értelmes dialógusa, nem az eltérő nézetek és felfogások jószándékú vetélkedése, hanem a ricsaj és a retorika lesz a meghatározó tényező. Mindezek ellenére – ami akként is érthető, hogy éppen ezért – vélekedünk úgy, hogy minékünk egész kisebbségi-közéleti tevékenységünket a »kétszer kettő józanságára«, a kognitív intellektus és a cselekvő szellem szövetségére, a tárgyyszerű érvek meggyőző erejére és a professzionalizmus magabiztosságára kell építenünk. Demográfiai és statisztikai, statisztikai elemzést és jogtudományi rigorozitást kell a közélet hisztériusaival szemben felvonultatnunk. Egy olyan kisebbségi-közéleti stratégia és politikai-

közügyi küzdésforma, amely következetesen a kétszer kettő józanságára alapoz, s a szakszerűséget állítja – mindenütt, ahol csak lehetséges – sorompóba, az úgynevezett »lélettudományok« magas szintű fejlettségét feltételezi. Nézetünk szerint a hazai magyar tudományosság ma még csak részben tud megfelelni azoknak a feladatoknak, amelyeket egy ilyen stratégiai-politikai gyakorlat ró reá... Nagyon komoly erőfeszítésekre lesz az elkövetkezendő esztendőekben szükség, ha a diktatúra időszakában keletkezett hatalmas »episztemológiai űrt« be kívánjuk tölteni.”

Nagy György tagtársunk nyolc esztendővel ezelőtt megjelent figyelmeztető szavai ma is időszerűek. És annak kell hogy tekintse mindenekelőtt Egyesületünk. Ezzel tisztelgünk méltósággal emléke előtt, és a figyelmeztető szavakból fakadó feladatok fölvállalásával teljesítjük kötelességünket az általa a „kétszer kettő józanságával” látott jövő iránt.

Tonk Sándor

Mozsolics Amália (1910–1997)

A századunkkal mondhatni egyidős Mozsolics Amália korának egyik legkiválóbb régésze volt, azon kevesek közül, akiknek sikerült az archeológiát hiteles történelmi diszciplínává emelniük. De nemcsak tudásával, szakmai tekintélyével, hanem erkölcsi tartásával, emberségével is példaként állhat az utókor előtt. A második világegést követő sötét évtizedekben is hű maradt az európai tudományosság legjobb hagyományaihoz és világszemléletéhez, amelyben nevelkedett. S noha egyetemi katedrához nem jutott-juthatott, az ötvenes-hatvanas évek elzártságában felnőtt régészemzedék számára – munkái és nyíltszívű személyiségéből fakadó segítőkészsége révén – Mozsolics Amália volt a nemzetközi őstörténeti kutatás új elméleti és módszertani eredményeinek egyik legjelesebb közvetítője.

Pályája nem volt töretlen, s a külföldi szakkörökben előbb szerzett tekintélyt, mint hazájában, ahol hivatalos elismerésben is csak később részesült.

A vasvári születésű Mozsolics Amália a bécsi egyetemen tanult Oswald Menghin tanítványaként; 1935-ben itt nyerte el a doktori címet is. 1939-től fizetés nélküli gyakornok a Magyar Nemzeti Múzeumban, majd rövid ideig a szombathelyi múzeum munkatársa lesz. 1941 és 1944 között Kolozsvárott, az Erdélyi Nemzeti Múzeum kötelékében tevékenykedik. 1945-től élete és munkássága mintegy három évtizeden át szorosan összefonódik a Magyar Nemzeti Múzeum sorsával, ahol az őskori részleg munkatársa, majd vezetője. Innen vonult nyugdíjba 1973-ban, de azt is mondhatnánk, hogy nyugdíjazták, hisz az 1967-ben megszerzett akadémiai doktori minősítés birtokosaként 70 éves korig megillette volna a munkaviszonyt biztosító kedvezmény. Ám ez nem törte meg munkakedvét, megadatott neki, hogy még több mint két évtizedig fiatalos lendülettel dolgozzon, publikáljon. Továbbra is részt vett a bel- és külföldi tudományos élet eseményein, be-bejárt a múzeumba és Victor Hugo utcai kis lakásának ajtaja is nyitva állt a szakmai útbaigazításért hozzá forduló idősebb és ifjabb, magyarországi vagy külföldről érkező kollégák előtt. Erről nem egy (és nem csak magyar ajkú) honfitársunk tanúskodhatna...

Mozsolics Amália számos nemzetközi értekezleten, kongresszuson vett részt, és éveken át képviselte a magyar régészetet az UNESCO mellett működő Ős- és Koratörténeti Tudományok Nemzetközi Szervezetének (UISPP) Állandó Tanácsában. Tagja volt a Német Régészeti Intézetnek, az Olasz Ős- és Koratörténeti Intézetnek, a Jugoszláv Régészeti Társaságnak, és különösen idősebb korában megbecsült vendégtanára volt nyugati, főképp német egyetemeknek, ahol kedvenc kutatási területéről, a Kárpát-medence bronzkoráról és fémművességéről tartott

előadásokat. Az idősödő tudóst munkásságának hivatalos elismerése jeléül Magyarországon Rómer Flóris és Széchenyi Emlékéremmel tüntették ki, és Akadémiai Díjban részesült.

Elég egy pillantást vetnünk könyveinek, tanulmányainak, cikkeinek, recenzióinak csaknem másfélszáz írást tartalmazó, a 85. születésnapja alkalmából tiszteletére kiadott kötetbe foglalt jegyzékére, hogy meggyőződhessünk tudományos érdeklődésének széles skálájáról, a régészet, őstörténet és néprajz különböző területeihez való vonzódásáról. Mindezekben túlmenően munkásságának java része kezdettől fogva a bronzkor kutatásához, különösen a bronz- és aranyművesség, az ún. depot- (raktár) és kincsleletek meg a kronológia sokat vitatott kérdéseinek tanulmányozásához fűződött. Alapos anyagismerete, széles körű szakirodalmi tájékozottsága, az interregionális kapcsolatokra is kiválóan ráérző finom elemzőképessége előkelő helyet biztosít számára az európai régészettudomány panteonjában.

Ásatásai közül kiemelkedő jelentőségűek a már a múlt század óta ismertté vált két tell-típusú településen (Tószeg–„Láposhalom”; Dunapentele/Sztálinváros/Dunaújváros–„Kosziderpadlás”) a negyvenes évek végén – az ötvenes évek elején végzett feltárásai. Rétegtani megfigyeléseivel, a telepjelenségek, temetkezések és depot-leletek összehasonlító vizsgálatával új megvilágításba helyezte a Kárpát-medence középső és késő bronzkorának kronológiáját, közép- és délkelet-európai kapcsolatait. Értelmezései nyomán mintegy megelevenedett a régészeti emlékekben testet öltő, már-már holtnak tűnt múlt, amit legjobban talán az a rendkívüli visszhangot keltő tanulmánya tükröz, amit a nyomaiban Közép-Európától az Égei-tenger medencéjéig kimutatható ún. „nagy vándorlás” történetéről írt, a hozzáfűzhető régészeti források alapján (*Archeologische Beiträge zur Geschichte der Großen Wanderung*. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest. 8. 1957. 119–156).

Fő művéül az utókor kétségtelenül azt az előtanulmányok sorával előkészített, körültekintően megtervezett és felépített monográfiatorozatot fogja számon tartani, amelyben a Kárpát-medence bronz- és aranyleleteit dolgozta fel aprólékos gonddal, az általa felállított kronológiai rendszer korszakainak és „depot-horizontjainak” sorrendjében. Két évtized alatt három, a bronzkor III, IV. és V. periódusa fémleleteinek szentelt kötetet jelentetett meg a budapesti Akadémiai Kiadónál: *Bronzefunde des Karpatenbeckens, Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás* (1967); *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi* (1973); *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely* (1985). Az elsőt mintegy kiegészíti az A. Hartmann, E. Schubert és F. Schubert közreműködésével írt *Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdúsámson* című terjedelmes tanulmánya (Bericht der Römisch–Germanischen Kommission, Berlin. 46–47. 1968. 2–76). Reméljük, hogy volt munkatársai, tisztelői jóvoltából a bronzkor VI. periódusába sorolt Hajdúböszörmény, Románd és Biharugra/Bükkszentlászló-típusú bronzleleteket tárgyaló negyedik kötet is megjelenhet, melyen oly buzgó odaadással dolgozott, s melynek már évekkel ezelőtt táblákba rendezett illusztrációit szívesen meg is mutatta látogatóinak.

Mozsolics Amália már csak kutatásterülete, személyes kapcsolatai révén is sok szállal kötődött Erdélyhez, a romániai tudományossághoz. A pályája elején Kolozsvárott töltött évek sem szálltak el nyomtalanul. Itt írta első összefoglaló munkáját *A magyarországi bronzkor kronológiájáról* (1943) s első tanulmányát egy bronzkori depot-leletről (*Az erdőszentgyörgyi bronzlelet*. Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjtéséből I/1941. 100–107). Ugyanebben a kiadványban még két dolgozata jelent meg: *Kútban talált őskori bronzbalta és a leletek a bánlakai Kismagyar-barlangból* (Közlemények III. 1. 84. és 86–87). *A cőfalvi (Tufaläu) aranyleletről* már Budapestre való visszatelepülése után írt összefoglaló tanulmányt (*Antiquitas Hungarica* 3. 1949. 14–27). A későbbiekben külön foglalkozott az ismeretlen lelőhelyű Bihar megyei aranycsészékkel és a Máramaros megyei Szarvaszón (Sarasäu) előkerült

aranylelettel (*Der Goldfund aus dem Komitat Bihar. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien.* 93–94. 1965. 104–114; *Die Goldfunde von Nyíregyháza und Szarvaszó.* Acta Archeologica 18. 1966. 15–33), de alig akad olyan munkája, mely ne érintené Erdély, sőt a Kárpátok ívén kívül fekvő vidékek bronzkorát is. Tájékozott volt a romániai szakirodalomban, erről nemcsak bibliográfiai hivatkozásai, hanem A.C. Florescu, M. Petrescu-Dîmbovița, D. Popescu és M.Rusu munkáiról írott recenziói is tanúskodnak. Túlzás nélkül állíthatjuk: Mozsolics Amália munkáinak ismerete nélkül elképzelhetetlen Erdély és általában a mai Románia őskorának, különösképpen bronzkorának tanulmányozása.

A 85. születésnapja alkalmából tiszteletére kiadott kötet, benne munkásságának rövid áttekintésével, írásainak jegyzékével és számos magyarországi meg külföldi régész tanulmányával (*Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag.* Herausgegeben von Tibor Kovács. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp. 1996. 425 lap) immár emlékkötet lett: alig néhány hónappal megjelenése után, 1997 októberének végén Mozsolics Amália kiköltözött szülővárosa temetőjébe, örök pihenőre az általa egy emberöltőn át vallatott dunántúli földbe.

Nyugodjék békében!

László Attila

SZEMLE

Egy igaz könyv 1848–1849 erdélyi sorskérdéseiről

Egyed Ákos: Erdély 1848–1849. I. Csikszereda 1998. 354 lap;

II. Csikszereda 1999. 363 lap

Az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc másfél évszázada a történetírás homlokterében áll. Könyvtárnyi irodalma van. És még mindig sok a fehér folt, rengeteg a tennivaló.

Az állítás fokozottan érvényes a forradalom és szabadságharc erdélyi vonatkozásaira. Az első kapavágásokat maguk az események résztvevői (Czetz János, Jakab Elek, Kóváry László) tették. Ám Trianon óta különféle akadályok gátolták a megkezdett feltárómunka folytatását.

Egyed Ákos azon kevesek közé tartozik, akik a tiltás évtizedeiben is dolgoztak az asztalfióknak, s a politikai szorítás lélegzétvételní szüneteiben előadásokkal, tanulmányokkal, könyvekkel állt az igazságra szomjazók elé (*Háromszék 1848–1849-ben*. Buk. 1978; *Falu, város, civilizáció*. Buk. 1981; *A korszerűsödő és hagyományörző Erdély*. Csikszereda 1997).

És most megszületett az összefoglalás. A történetírás eddigi eredményeinek summázásával végigkíséri a társadalmi, politikai, katonai csatározásokat 1848 tavaszától 1849 őszéig, miközben új források bevonásával igyekszik kitölteni a fehér foltokat. A kronológiai bemutatás módszere az ok-okozati összefüggések kimutatása kitűnő eszköznél bizonyul. Eleve elveti a teljesség igényét, s bevallottan elsősorban az erdélyi magyarságot érintő kérdéseket boncolgatja. Nem egyszerűen átveszi az elődök eredményeit, hanem ütközteti a véleményeket. Ezért lehetőleg visszanyúl az eredeti forrásokhoz. Tépelődéseinek bevallott célja a hiteles, tárgyilagos *történeti igazság felmutatása*.

A magyar forradalom erdélyi kezdeteit tárgyaló fejezet Kolozsvár békés forradalmának, az ún. kolozsvári programnak az elemzésével indul. A gyűlés hitet tett a pesti pontok mellett, amelyek közül kiemelte az unióról szóló tizenkettediket, és sürgette az országgyűlés összehívását, amelynek hivatásaként az annyira szükséges reformok elfogadását jelölte meg. A szerző új és alig ismert források bevonásával bemutatja a vármegyék és a Székelyföld csatlakozását a kolozsvári programhoz. Elégtételt szolgáltat az eseményekben irányító szerepet vállaló, mára méltatlanul elfeledett személyiségeknek, mint a nagy taktikus hírében állt id. Bethlen János, Tarcsafalvi Pálffy János, az udvarhelyi események vezéralakja, később a népképviselői országgyűlés első alelnöke, az OHB tagja.

A történetírás elhanyagolta a békés forradalom győzelmét kiteljesítő utolsó erdélyi rendi és az első magyar népképviselői országgyűlés erdélyi vonatkozásainak tanulmányozását. Az előbbi részletes elemzését más helyen már elvégezte a szerző, itt a törvényhozó munka rövid összefoglalását adja. Kihangsúlyozza, hogy az uniótörvényt a román és szász küldöttek is megszavazták

(bár utóbb ez vita tárgyát képezte). A jobbágyfelszabadító törvény életképes, egy évszázadig fennálló kisbirtokrendszert hozott létre, ezért a diéta legmaradandóbb alkotásaként értékeli. Aláhúzza, hogy mindkét törvény egyúttal kimondta a lakosok nemzeti, nyelvi és vallási megkülönböztetés nélküli jogegyenlőségét.

A népképviselői országgyűlés, amelyre Erdély 73 képviselőt küldött, megerősítette ezeket a törvényeket. Ám sajnos itt is nyitva maradtak bizonyos kérdések. Összerdélyi viszonylatban a jobbágyok és szellek 15–16 százaléka függőségben maradt. A jobbágyfelszabadító törvény hatálya a székely jobbágyoknak csak a 10 százalékára terjedt ki, a székely örökségen lakók nem jutottak földhöz. Törvény mondta ki a székely határfői intézmény megszüntetését, ám helyébe új katonai erő nem állított, ezért egyelőre megtartotta, s ráadásul a nagyszebeni osztrák parancsnokság hatáskörében. Törvénytervezet született a román nemzetiség és nyelv, az ortodox egyház elismeréséről, de a szeptemberi ellenforradalmi hangulatban megvitatása elmaradt.

Mint hogy a békés tavaszi forradalom sajnos hamarosan etnikumközi szembenállásba torkollott, a szerző alapos vizsgálat tárgyává teszi a nemzetiségek, főképp a románság álláspontjának alakulását. Március 28-án román fiatalok Kolozsvárot összeállítottak egy higgadt programot, mely célkitűzéseit a pesti és a kolozsvári magyar pontokból, érvelését a Supplexből kölcsönözte. Vezető magyar politikusok semmi kivétlenlőt nem találtak e tervezetben. Ám a román vezetők hamarosan Bănuțiu köré tömörültek, aki a román nemzeti követelések megvalósulását a Béccsel kötendő szövetségtől várta. Törvényszerű volt ennek a programnak a magyar uniós törekvésekkel való szembekerülése. Egyed Ákos kihangsúlyozza azt – a román történetírástól többnyire elhallgatott – tény, hogy a románság mintegy felét kitevő partiumiak és bánágiak (Dragoș, Murgu) végig tartottak a magyar forradalom ügye mellett. A készülő polgárháború első tragikus eseményéről, a mihálcfalvi incidensről (június 2.) – amelyet a román történetírás egyoldalúan magyar vérengzésnek nevez – Egyed Ákos kimutatja, hogy valójában fegyveres összecsapás volt, mindkét oldali áldozatokkal. A helyi parasztfelkelés mögött az április óta szervezkedő román nemzeti mozgalom állt, amely a tragikus esetet ürügyül használta az egész románság mozgósítására.

A szerző fogalmazása szerint „a bécsi ellenforradalmi fordulat nélkül bizonyosan nem lett volna polgárháború Erdélyben”. Ezt a sarkított állítást a megállapítással egészíti ki, hogy a román és szász sérelmek viszont elősegítették Bécs, a Román Nemzeti Komité és a Szász Universitas hármis szövetségének kialakulását.

Urban alezredes, a II. román határőrezred parancsnoka adta meg a jelt. A naszódi gyűlésen (szep. 13.) felmondta az engedelmisséget a magyar kormánynak, s a román falvak küldöttei felesküdtek a császárra és a román nemzetre. A naszódival csaknem egy időben szervezett harmadik balázsfalvi gyűlés, a románság katonai megszervezése kérdésében a szerző elfogadja Miskolczy Ambrus véleményét: a román vezetők el szerették volna kerülni a Béccsel szembeni teljes alárendelődést. Ezt követően létrejött a két fél által ideiglenes erdélyi kormánynak tekintett román–szász pacifikációs bizottmány, majd pedig Puchner és a román komité közti paktum. Október 10. táján a naszódi és balázsfalvi központból elindított két mozgalom határai összeértek. Részben nemzeti, de inkább parasztfelkelésként indultak, egyéni magyar tragédiákkal. A magyar nemzetőrségek ellenállása nyomán a mozgalom polgárháborús jelleget öltött, a nemzetőrségek lefegyverzése után pedig megkezdődött a magyar polgári lakosság tömeges gyilkolása.

Egyed Ákos kimutatja, hogy az események egyszerű időrendi felsorakoztatása rendjén képtelenségnek minősül a román történetírásnak az a csaknem általános állítása, hogy az agyafalvi székely nemzeti gyűlés (okt. 16–18.) lett volna a polgárháború elindítója. Ellenkezőleg, a gyűlés célja „a magyar nemzetet és alkotmányt bármely megtámadás ellen” megvédeni. Történelmi pillanat részesei vagyunk: a székelység „akkor mondott le külön csoportérdekeiről, s vállalta tudatosan a közös sorsot a magyarsággal, amikor Erdélyben a magyarok végveszedelemben forogtak” (I. 207). Ez azért volt lehetséges, mert a gyűlés egyidejűleg csatlakozott az országgyűlés jobbágyfelszabadítást, közös teherviselést kimondó törvényeihez, továbbá kinyilvánította a gyűlölt határrendszert megszüntetését.

A szerző alapos monográfiát szentelt Háromszék önvédelmi harcának. Most tovább lép, s választ keres arra a kérdésre, hogy miért nem sikerült megszervezni a többi székely szék önvédelmi harcát. Maros- és Udvarhelyszéken nem létezett határőrszervezet, ezért a császári hadsereg s a román és szász népfőlkelő alakulatok akadálytalanul hódoltatták a népet. Udvarhelyszéken Puchner hadsegéde, Heyde őrnagy – a kétségtelenül létező társadalmi ellentétekre építve – jobbágy- és zsellérmozgalmakat provokált, amelyekhez szegény szabadok is csatlakoztak.

Csik – Háromszékhez hasonlóan – a határőrvidékhez tartozott, s már novemberben kísérlet történt a két szék önvédelmének együttes megszervezésére, december elsején pedig a csiksomlyói népgyűlés elhatározta az önvédelem vállalását. Ám Csikban hiányzott a háromszéki Kiskomitához hasonló elszánt forradalmi csoportosulás. Tért nyertek az óvatoskodó, kétkulacsos széki vezetők. A katonai ügyek intézése kezdettől a taktikázó Dorschner ezredparancsnok kezében összpontosult, aki megbénította a Védelmi Bizottság működését. A pacifikálás feltételeként mégis sikerült elérni, hogy a szék területére ne lépjenek ellenséges seregek. „És ez nem volt jelentéktelen eredmény” – szögezi le Egyed Ákos (I. 250).

A kötetben kiemelt helyet kap a magyar vezetés erdélyi politikájának tárgyilagos elemzése. A magyar marxista történetírás felületes értékelése szembeállította egyes politikuskok tevékenységét, a román történészek pedig a vadászcsapatok túlkapásaiért is a magyar kormányzatot tették felelőssé.

A szerző tisztázza, hogy a kormánybiztosok és a parancsnokok valamennyien a magyar kormány utasításaihoz igazították magukat. Váradí és kolozsvári kiáltványában Bem amnesztiát hirdetett (és alkalmazott is), ám erélyes fellépést ígért minden jövőendő vétséggel szemben. Félreérthetetlenül kijelentette, hogy politikája egybeesik „a kormány eltökélt szándéká”-val. Fölötteséhez hasonlóan Czetz János is az amnesztia híve volt, a románság lefegyverzése érdekében csak második lehetőségként vetette fel a fegyveres fellépést. Beöthy Ödön erdélyi fő kormánybiztos nem szövelt ugyan amnesztiáról, de hangsúlyozta, hogy feladata a „kibékítés”. A románság lefegyverzése és az elrabolt javak visszajuttatása céljából alakított vadászcsapatok önbíráskodása ellen kemény fellépést helyezett kilátásba.

Ez a politika érzékelhetően módosult Nagyenyed fájdalmas pusztulása után: a békés útkeresést az erőteljes fegyveres fellépés alternatívája váltotta fel. Az OHB kiáltványa így fogalmazott: a fellázított románok „vérbe, lángba borították Erdélyt [...] Csordultig telt az irtalom pohara” (II. 41). Czetz úgy látta, hogy a hasonló tragédiák megelőzése érdekében nincs más megoldás, mint a felkelők teljes kiirtása és a havasi falvak felgyújtása. Beöthy most már bírálta Bem túlzó amnesztiapolitikáját, s belátta, hogy maga is délibábót kergetett. Betegségére való hivatkozással benyújtott lemondását a kormány elfogadta.

A Beöthy helyébe lépő Csányi László mindenben a Kossuthtól kapott utasításokhoz tartotta magát: legyen tekintettel a helyi sajátosságokra, ám szükség esetén használja az „erélyes szigor s kéréllhetetlen eljárás” eszközeit. Ezért újabb amnesztiarendeleletet tett közzé, háttérbe szorította a katonai közigazgatást. Ugyanakkor az alkotmányos rend ellen izgató, fegyvert fogó bűnösök ellen felállította a törvény előírásainak megfelelően működő véstörvényszékeket. A román történetírás propagandisztikus beállításával ellentétben ezek nemcsak románok ellen léptek fel, s a halálos ítéletek óriási többségének rablás, gyilkosság volt az oka. A kevés politikai jellegű ügy sorába tartozik a Stephan Ludwig Rothé, akinek az esetében a hatályos jogszabályok szerint a halálos ítélet nem volt elkerülhető (lefegyverezte a magyar nemzetőrségeket, fegyvert osztott a románok és a szászok között), ám elsietett kimondása ártott a beindult megbékélési folyamatnak. Sajnos Csányi nem tudott kellő ellenőrzést gyakorolni a vadászcsapatok felett.

A román–magyar ellenségeskedés taglalását kiegészíti az érintkezési pontok felmutatása. Mert ilyenek is voltak. 1848 őszén Vizakna és Alvinc magyar és román vezetőinek felelősségteljes álláspontja, megegyezése a békés együttélés, kölcsönös védelem szigetévé tette a két települést.

Ioan Dragoş önfeláldozó küldetésének kiterjedt irodalma van. Egyed Ákos összegyűjti, helyenként ütközteti a tanúvallomásokot, késői értékeléseket. Kiemeljük Kossuthnak ez ügyben Csányihoz intézett levelét, amely – rácafolva az ellentétes véleményekre – félreérthetetlenül bizonyítja a kormányzó-elnök jóhiszeműségét, őszinteségét. Iancu részéről viszont felvethető a taktikázás szándéka. A tárgyalások tragédiába torkolló megfenekléseért felelős Hatvani Imrével kapcsolatos újabb adatok megerősítik azt a véleményt, hogy benne a „gyermekded naivság felelőtlen kalandorsággal keveredett”.

Kossuth, Bălcescu és Bolliac *Projet de pacification*-ját teljes terjedelmében olvashatja az érdeklődő. Milyen kár, hogy ez a történelmi jelentőségű megegyezés oly későn került tető alá, s születése idején jóformán visszhangtalan maradt. Iancu fegyvernyugvást elrendelő parancsa és a nemzetiségi törvény már nem befolyásolhatta a végkifejletet.

A polgárháború monografikus bemutatása a jövő feladata. Az adatok hiányos, szétszórt jellege miatt a történetírást felületes magyarázatok, elfogult vélekedések terhelik. Egyed Ákos jórészt eredeti források megszóllatásával felvázolja az etnikai belháború eseményeit. Az áldozatok számbavételét az indokolja, hogy a román politika és történetírás hamis adatokat sulykolt a köztudatba. Minimalizálja vagy elhallgatja a magyar áldozatok számát, ugyanakkor eltúlozza a román veszte-

ségeket, összekeveri a fegyvertelen és a csatákban elesett áldozatokat.

A szerző ismerteti az ősforrást, a román vezetők bécsi beadványát (1850), amely 40 000 román áldozattal és 230 elpusztított román faluval vélte igazolni kérései jogosságát. A mértékadó – pedig elfogult! – osztrák statisztikákkal való összevetés kétségtelenné teszi, hogy e számok légből kapottak. A szétszórt adatok összesítése alapján elmondható, hogy 1848–1849-ben Erdély polgári lakosságából 14 000–15 000 személy pusztult el, s ugyanennyire tehető a csatákban elesettek száma. A legnagyobb veszteséget a magyarság szenvedte (7500–8500 polgári áldozat). „Egyes magyar vidékeken olyan arányokat öltött a magyar nép pusztulása, hogy azt napjainkig sem tudta pótolni” (II. 303).

Egyed Ákos monográfiája nem készült a teljesség igényével. A jövőben a helytörténeti kutatások újabb tényeket hozhatnak napvilágra, amelyek tovább árnyalhatják a forradalom és szabadságharc kezdetéről, a polgárháborúról alkotott képünket. Alapos tanulmányokat igényel a bánági, partiumi, máramarosi románság és a magyar forradalom viszonya. A hadi események kutatása jóformán megrekedt Bem főerőinek a számbavételénél. Rengeteg a tennivaló. Ettől függetlenül Egyed Ákos könyve határkő: Trianon óta először hallatja hangját '48-ról a *hiteles erdélyi magyar történetírás*.

Vincze Zoltán

Egyetemtörténeti emlékezések és dokumentumok

Erdély magyar egyeteme. I. Csőgör Lajos Emlékirata. Dokumentumok 1944–1945.

2. Dokumentumok 1945–1949. Szerk. Lázok János és Vincze Gábor.

Bev. tan. Vincze Gábor. Marosvásárhely. I. 1995. 246 lap; II. 1998. 282 lap + 2 db térkép

Az első kötethez irt bevezető tanulmány és jegyzetek Vincze Gábor szegedi kutató értékes munkája. Először felvázolja a kolozsvári egyetemnek 1872-ben kezdődő történetét, és külön kiemeli a „nagy fordulatok” idején, 1919-ben és 1940-ben bekövetkező változásokat, melyekben a magyar–román viszony alakulásának modelljét ismeri fel. Ezután összefoglalja az 1944 őszen az egyetemen történt eseményeket, majd a szovjet hadsereg bevonulására tér ki, és azokra a próbálkozásokra, ahogyan a román hadsereg akarta átvenni az egyetemet. Az Országos Demokrata Arcvonal megalakulása után a főispán elrendelte a tanszemélyzet „purifikálását”, és 20 személyt kizártak az egyetemi oktatásból, ugyanakkor más tanárokat neveztek ki. Ezután ismerteti a politikai harcot, amelyet Petru Groza győzelmével végződött. Részletesebben foglalkozik a magyar egyetem körül folyó tárgyalásokkal, és név szerint is felsorolja a különböző bizottságok tagjait, az általuk folytatott tárgyalások hátterét, és ezáltal könnyebbé teszi az események megértését.

Csőgör Lajos Emlékiratának előszavában elmondja, hogy a Bolyai Tudományegyetem alapításának 50. évfordulója alkalmából azért vállalkozik emlékeinek megírására, mert úgy véli, hogy az egyetem megalakulásának és múltjának felidézése sok haszonnal járhat; ugyanak-

kor szomorúan jegyzi meg, hogy a hetvenes évek közepére a Bolyai Tudományegyetemnek még a neve is eltűnt a hivatalos adminisztrációból.

Ezután felvázolja életének néhány mozzanatát: Nagysármáson született (1904-ben), orvostudományi tanulmányait Szegeden végezte (1923–1928), majd visszatért Kolozsvárra, ahol megismerkedett a baloldali értelmiséggel; 1940-től egyetemi adjunktus, majd professzor. Az egyetem ügyeivel foglalkozva két tehetséges tanárra, Venczel József-re és Nagy Gézára támaszkodott és rajtuk keresztül Márton Áron katolikus püspökre és a református vezető körökre.

1944 őszen az egyetem megkezdte ugyan a kormány kiűritési rendeletének a végrehajtását (az értékes műszerekkel megrakott autók Keszthelyen elakadtak, de szeptember 15-én az Egyetemi Tanács határozatban mondta ki, hogy „Az egyetem még ellenséges megszállás esetén sem hagyja el Kolozsvárt [...] mert Erdély magyarságának szüksége van arra a kulturális tőkére, amelyet a Tudományegyetem képvisel”).

Ez a határozat azért volt döntő jelentőségű, mert megszüntette a további kiűritéseket, és lehetővé tette a tanszemélyzet itthon maradását. Október 11-én a Vörös Hadsereg bevonult Kolozsvárra, és a szovjet főparancs-

nok, Malinovszkij marsall az Egyetemi Tanács és az egyházak képviselői előtt kijelentette, hogy minden intézmény maradjon a helyén. November 12-én a szovjet parancsnokság kiutasította a román közigazgatás Erdélyből, és a politikai irányítás a román és magyar baloldali vezetők kezébe került, akik minden itt lakó nép számára demokratikus rendszert akartak megvalósítani, noha az egyetem kérdésében egyes magas pártfunkcionáriusok (Ana Pauker és Luka László) nem lelkesedtek egy magyar egyetem létesítéséért. Az egyetem fennmaradását mégis három tényező biztosította: az Egyetemi Tanács említett, a jogfolytonosságot biztosító határozata, a szovjet parancsnokság állásfoglalása és a város demokratikus szellemű munkássága és értelmisége.

Természetes, hogy az egyetemmel kapcsolatban számos terv merült fel. A nemzetiségi minisztérium mindössze három magyar nyelvű tanszéket akart felállítani. A Központi Tanácsadó Testület úgy vélte, hogy a román egyetem létesítsen egy román és egy magyar tanszéket. A közben megalakult ODA (Országos Demokrata Arcvonal) október 12-én gyűlést tartott, amelyen demokratikus politikájának megfelelően kimondta, hogy „a magyar egyetem folytonossága mellett a román egyetem is kezdje meg működését egy közös kolozsvári egyetem keretében és ebből alakuljon ki a két egyetem”.

Az események további menetét a Groza-kormány kinevezése és a román közigazgatás visszatérése határozta meg. A Kolozsváron tartott nagygyűlésen a király mellett Visinszkij szovjet külügyminiszter is felszólalt, és felolvasta Sztálin és Groza táviratváltását. Magyar Népi Szövetség pedig 20 pontból álló memorandumot dolgozott ki. Ugyanakkor tárgyalások folytak az Egyetemi Tanács és a még Szébenben levő román egyetem képviselői között. Ugyancsak Kolozsváron március 15–17-én ülést tartott az egyetem megszervezésére létesített román–magyar bizottság. Hosszú tanácskozás után elhatározták, hogy a román egyetem május elsején visszatér Kolozsvárra, ugyanakkor új, magyar állami egyetem létesül, amelyre azonban csak román állampolgársággal rendelkező tanárok nevezhetők ki, a többiek csak esetleges optálásuk után vagy szerződéssel kaphatnak kinevezést.

Május 6–13-án a Magyar Népi Szövetség Kolozsváron megtartotta első kongresszusát, amelyen Groza miniszterelnök is részt vett. Az egyetem körül kialakult feszült légkört nagymértékben ellensúlyozta Groza magyarul mondott beszéde.

További tárgyalások következtek, majd május 29-én a király aláírta a 406-os és a 407-es rendelet törvényeket. Az első a román iskolák és az egyetem május elsejére való visszatérését rendeli el, a második kimondja, hogy Kolozsváron magyar tannyelvű állami egyetem létesül, négy karral és több tanszékkal. Az új egyetem ügyeinek intézésére a minisztérium háromtagú bizottságot nevezett ki Csögör Lajos, Demeter János és Jancsó Elemér személyében, amely azonnali feladatául kapta az épületek átadását a visszatérő román egyetemnek. Az Egyetemi Tanács június 3-án tartott értekezletén kifejezte örömet az új egyetem törvényes megalapításáért. Délután a

szakszervezeti gyűlés keretében Hún Nándor orvosprofesszor az elért eredményt kétes értékűnek nyilvánította, amiért azután másnap Bányai László éles bírálatban részesítette. A felfűtött hangulatot az is szemlélteti, hogy a román állampolgárságú tanárok „mindenfajta egyetemi megbízatást” elhárítanak maguktól, ha nem teszik lehetővé a magyar állampolgárságú tanszemélyzet további működését.

Június 5-én sor került az egyetem átadására. A két bizottság abban állapodott meg, hogy a felmerült vitás kérdések megoldására Bukarestbe utaznak. Az ottani tárgyalásokon, Groza miniszterelnök hathatós támogatásával, a legtöbb kérdésre megoldást találtak.

Közben az iskolai év is befejeződött, és az ünnepségen a rektor szép beszédét Buza László professzor olvasta fel. (Megjegyezzük, hogy a jelzés ellenére a beszéd hiányzik a dokumentumok közül.)

A 407-es törvényrendelet előírása szerint a nyilvános rendes tanárok közül kinevezett hetes bizottságok jó és gyors munkát végeztek, megtették javaslataikat az egyetemi tanszemélyzet kinevezésére. Végül a magyar állampolgárságú tanárok kinevezése is nagyrészt megoldódott, ugyanis Groza miniszterelnök 31 ilyen helyzetű tanár kinevezéséhez járult hozzá.

Új feszültségek keletkeztek a visszatért román tanszemélyzet lakáskérdésével kapcsolatban, mert a lakáshiány miatt meg nem értő és elutasító magatartást kezdtek tanúsítani a magyar egyetemmel szemben. A szorult helyzetben az Egyetemi Tanács megszervezte a Kolozsvári Tudományegyetem Barátainak Egyesületét, amelyben a kolozsvári közélet és az egyházak képviselői is részt vettek, és nagy eredménnyel járó gyűjtést kezdeményeztek. A Magyarországon elvesztett javak pótlására a minisztérium által is javasolt, hivatalos megkeresésre a magyar állam 200 millió pengőt utalt ki.

Sok vitát és nehézséget okozott a magyar Orvostudományi Kar elhelyezése. Ezért aránylag korán felmerült e karnak Marosvásárhelyre való költöztetése. A lehetőséget talán Balogh Edgár és Luka László vetette fel, és a vizsgálatra kiküldött bizottság meglepedéssel tért vissza.

A szükséges épületek biztosítása, tanszemélyzet kinevezése sok utánajárást, feszültséget okozott, de a miniszterelnök ismételt támogatásával a felmerült legfontosabb kérdések megoldást nyertek.

Emlékiratainak végén a szerző ismerteti a Magyar Népi Szövetség megváltozott helyzetét, az Orvostudományi Kar kiválását az egyetemből (mely közben hivatalosan is a Bolyai nevet vette fel) és a magyar állampolgárságú tanárok fokozatos hazatérését. Összegezve az elmondottakat, a szerző az egyetem életében három, egymást felváltó korszakot különböztet meg: az első 1944. október 11-től 1945. március 11-ig, a második március 11-től 1947 végéig, a harmadik 1947 végétől, a Magyar Népi Szövetség harmadik kongresszusával kezdődött (1947 novembere) és a magyar nyelvű felsőoktatás fokozatos elorszvasztásáig tartott. (Zárójelben jegyezzük meg, mi a második időszakot a tanügyi reformig számítanánk.)

A kötet egyik legfontosabb része a különböző jellegű és típusú dokumentumok: jegyzőkönyvek, emlékiratok, határozatok, törvényrendeletek, köszöntőbeszédek, jelentések, átiratok, levelek, újságcikkek, indítványok, határozatok stb. gyűjteménye, amely világosan tükrözi azt az óriási munkát, amelyet az egyetem létesítéséért kellett kifejtetni, és a szerzők és szerkesztők fáradhatatlan tevékenységét is.

Az erdélyi magyar egyetemmel foglalkozó első kötet arról tanúskodik, hogy Csögör Lajos az egyetem létrehozásában az orozslánrészt vállalta; valóban értékes, lelkesítő és hasznos munkát végzett, amely közvetve hozzájárulhat a Bolyai Tudományegyetem megújulásához és működéséhez.

A Csögör-iratok sorsának a korra jellemző alakulásáról Tóth Sándor, Cs. Gyimesi Éva, Cseke Péter és Lázok János számol be. Elmondják, hogyan kerültek ezek az iratok a biztonsági szervekhez. Szerencsére Lázok János, számot adva az iratok fontosságáról, megelőzően az egészet beolvasta egy Tesla magnetofon mikrofonjába.

A kéziratot lektorálta Tóth Sándor egyetemi tanár.

Három év múlva jelent meg a második kötet, melynek előszavában a szerkesztők az 1945. június 5-től 1949. november 12-ig terjedő időszak dokumentumai alapján mutatják be az egyetem küzdelmekkel teli helyzetét, s ugyanakkor köszönetüket fejezik ki mindazoknak, akik valamilyen formában hozzájárultak az értékes munka megjelenéséhez, így Dezső Lóránt, Dóczy Pál, Obál Ferenc, Csögör Lajos és Antal Árpád professzoroknak. Külön tisztelgő emlékeztést szentelnek az egyetem ügyében sokat fáradozó, életét a bukaresti börtönben befejező Demeter Bélának.

Ezután Vincze Gábor alapos és értékes tanulmányában Petru Groza miniszterelnök érzelmi és körülmények között mindent megtegy a magyar egyetem létrehozásáért és fennmaradásáért. Ezután a magyar elemi és középfokú oktatás akkori problémáit, nehézségeit elemzi: az iskolaépületek és a tanszemélyzet hiányát, valamint a képesítővizsgával (examen de capacitate) kapcsolatos nehéz helyzetet. A képesítővizsga körül valóban sok vita folyt. Mivel az 1940 és 1944 között kiadott magyar diplomákban szerepel a „képesítővizsga” kifejezés, ezeket az állami hatóságok elfogadták, a két háború közötti időben a román diplomákból ez hiányzott és a magyar tanárok közül csak néhánynak sikerült a vizsgát letenni. Végül ez a kérdés egy formális vizsga letételével oldódott meg. A sok gondot okozó állami finanszírozás is megoldást nyert, sőt a nemzetiségi törvény kimondta, hogy a felekezeti iskolák pedagógusai is állami fizetésben részesülnek; az egyházakra hárul azonban az iskolai épületek, felszerelések stb. fenntartása.

A magyar egyetem elhelyezése, tanszemélyzete, felszerelése további problémákat vetett fel. Az Orvostudományi Karnak Marosvásárhelyre való áttelepítése végül is az egyik, talán a legtöbb ellentétet szülő kérdést oldotta meg. A bevezető helyesen elemzi a sokszor emberi hiúságból és gyengeségből, tudatos meg nem értésből

származó bajokat, és jól érzékelteti, hogy ezekből kifolyólag milyen előre nem látott kérdések és feszültségek merülhettek föl. Az egyetem szerkezeti felépítését és a tanszemélyzet kinevezését csak hosszú, fárasztó tárgyalásokkal lehetett megoldani. A tanszemélyzet esetében a megfelelő képzés mellett a fő feltétel a román állampolgárság volt. (Már az első kötet ismertetésekor kitértünk a hetes bizottságok létrehozására, amelyek a várakozás ellenére jó és gyors munkát végeztek.)

A tantestület összetétele jogilag három kategóriába sorolható: a) román állampolgárságú tanszemélyzeti tagok; b) szerződéssel alkalmazott magyar állampolgárságú tanárok (ezeknek száma 33, illetve 34 volt) és c) magyar állampolgárságú tanárok, akiknek helyzete végleges megoldást nem nyert.

A legtöbb feszültséget azonban az épületek és a felszerelések megosztása okozta. Kezdetben a mindenképpen Kolozsváron elhelyezkedni akaró magyar tannyelvű Orvostudományi Kar vetette fel a legmélyebbre ható problémákat. A román fél úgy látta, hogy nem lehet hozzájárulni az épületek átengedéséhez. Ezzel szemben aránylag könnyen hozzájárultak az illetékesek a marosvásárhelyi hadapródiškola átengedéséhez. Az egyetem szerkezeti kérdése a viták során szintén megoldást nyert. A szerző nem elégszik meg a kérdések pusztá ismertetésével, hanem igyekszik a politikai nyomást is bemutatni és a két fél között felmerült ellentéteket, érzelmi motivációkat is szemlélteti. Hasonló tárgyilagossággal ismerteti a „finanszírozás” kérdését, amelyben a gazdaságilag nehéz helyzet összefonódott a kicsinyes meg nem értéssel.

A bevezető utolsó alfejezetének a címe: „A konszolidációtól az osztályharc fokozódásáig (1946–1949)”. Kiderül, hogy a tanszemélyzet, ha késve is, megkapta a fizetését, valamennyire rendeződött a hallgatók lakáskérdése, sőt a hallgatók elég nagy számban ösztöndíjat is kaptak. Ugyanakkor az állam bizonyos összegeket utalt ki főként a megkezdett építkezések folytatására. A kedvezően alakuló helyzetet beármányolta a kialakult és egyre erősödő politikai feszültség, az osztályharc és egyes tanszemélyzeti tagok ellen intézett politikai támadás. Az első ilyen Ludány György orvosprofesszort érte. Ugyanakkor a magyarországi tanárok, akik közül többen kinevezést kaptak valamelyik ottani egyetemre, attól tartva, hogy helyzetük egyre bizonytalanabbá válik, megkezdtek a hazatérést. Az anyagi és szellemi értékekért folytatott küzdelmet szinte megbénította Vasile Luca (Luka László) cikke, amelyben az általános politikai tisztogatásra hívta fel a figyelmet. Ezzel kezdetét vette az ún. „purifikáció”, amely a román egyetemekre és főiskolákra is kiterjedt. Sok „kádert” elhurcoltak, börtönbe zártak, köztük az egyetemi szervezés „lelkét”, Venczel Józsefet, s vele valóságos letartóztatási hullám kezdődött. Támadás érte Bónis Györgyöt, György Lajost, elbocsátották Oriold Bélát, Jordáky Lajost és másokat, sokakat nyugdíjaztak. A magyarországi tanárokat szinte biztatták a hazatérésre, és velük újabb szerződést nem kötöttek. Egyes tanszégeket leépítettek. A tanszemélyzet keretén belül is csoportosulások alakultak ki: egyik olda-

lon a harcoss „kombatív” elvtársak, a másikon a megalukuvók, a „rendszer” kevésbé támogató, inkább meghúzódo személyek álltak. Az egyetem alapításáért annak idején síkra szálló professzorokat kíméletlenül letartóztatták (Balogh Edgár, Kurkó Gyárfás, Méliusz József, Szász Pál és mások), végül több más közéleti személyiség mellett őrizetbe vették magát Csógör Lajost is. Az „új világ, melyet semmiből teremtettek meg”, maga alá döntötte azokat, akik létrehozásáért a legtöbbet tették.

A következő rész a dokumentumokat tartalmazza (1945–1949), melyeket Lázok János és Vincze Gábor állított össze. Jellegük szerint ezek megegyezések, javaslatok, meghatalmazások, tanszemélyzeti kérések, kinevezések, az orvosi fakultásra vonatkozó hivatalos szövegek, levelek, tervek, oktatási törvények, tehát az egyetem létesítésével, működésével, személyi kérdéseivel kapcsolatos okiratok, egyszóval minden olyan okirat, amely valamilyen formában összefügg az egyetemmel. Úgy véljük, a dokumentumok közül nem kellett volna

kihagyni a magyar tudományegyetem elnevezésére vonatkozó határozatot, amely a Hivatalos Közlöny (Monitorul Oficial) 1945. december 11-i számában jelent meg.

A második kötethez Antal Árpád és Deé Mária közreműködésével, két külön lapon Kolozsvárra vonatkozó térkép jelent meg, amelyek a Ferenc József Tudományegyetem (1941) és a Bolyai Tudományegyetem karainak és hallgatóinak elhelyezését szemléltetik az 1945–1946-os tanévre vonatkozóan. Egy harmadik térkép a Marosvásárhelyi Orvosi Karnak és hallgatóinak elhelyezését mutatja be.

A dokumentumok jegyzetanyagát és a mellékleteket Lázok János állította össze.

A kötetet Kiss András és Spielmann Mihály lektorálta.

Végül ismételtlen megállapítjuk, hogy az Erdélyi Magyar Egyetem kezdeteit tárgyaló két kötet a szerzők komoly, elismerésre méltó, értékes munkáját tükrözi.

Bodor András

Egy rendhagyó könyv margójára

Randolph L. Braham: Román nacionalisták és a holocaust. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 1998. 248 lap

Braham könyve tudós pamflet – a szó jó értelmében, mert az igazság mellett szól. Zola vádiratára emlékezett. A tudós, aki életét a magyar holocaust feltárásának szentelte, maga is vádol. De megvallom, nem ilyen jellegű könyvet vártam, amikor Kőbányai János megtisztelő feladatot kijelölt, hanem Leon Volovici eszméletörténeti munkájának folytatását és kiegészítését: az értelmiségiek felelőségének és felelőtlenségének a dialektikájáról. Az olyan tragikomikus boházatok elemzését, mint például a Ciorané. Ime egy kis gnosztikus elmetorna 1966-i feljegyzéseiből: „Aki velünk érintkezett, frivollá vált, a mi zsidóink is. Sterillé tettük őket, miattunk vesztették el szellemüket, főleg vallásos géniuszukat. Nincs nálunk csodarabbi, sem hasszidizmus. Fajunk zsigeri szkepticismusa végzetes lett számukra. Nálunk való tartózkodásuk végzetesebbnek bizonyult, mint az asszimiláció. Majdnem olyan felületesek lettek, mint mi, kis híján asszimiláltak őket.” Magyarul: a zsidók, akiket a románoknál magasabbrendűnek is hirdetett a román–francia író, mégsem azok, sőt már-már alacsonyabbrendűek. Hitleri dilemma: hiszen ha az általa „Ferment der Dekomposition”-nak minősített zsidók megrottották a felsőbbrendű fajt, akkor miként lehetnek e felsőbbrendű faj egyedei alacsonyabbrendűek? Cioran, aki a *Précis de décomposition*, magyar fordításban: *A bomlás kézikönyve* című művével lépett be a francia irodalmi életbe, megtalálta a választ. Megint csak átvette a dolgot a náci gnózis nyelvzetébe: a román bacilus erősebb a zsidónál. Ugyanakkor: Cioran frivolitása a náci gnózis paródiája is.

Az intertextualitás ilyen frivol megnyilatkozásai nem kerültek be Braham látószögébe. Ezzel szemben az ő műve a felelőtlenség és az olcsó szélhámosság egyszerűbb, de létünket közelebről érintő világára vet fényt.

Megvallom azt is, amikor kézhez kaptam Braham könyvét, némi kétségbeeséssel fordultam Szász Zoltánhoz, jelezve, hogy ez az élet véres valóságát feltáró szakmunka, mire ő meg is jegyezte, hogy ilyenre kellett számítnom, mert Braham komoly történész, és komoly a téma. Bár nem illik a kelleténél több személyes vonatkozással előhozakodni, komolytalanságom más oldalról való kiemelése példázhatja helyzetünk és idevetettségünk komolyságát.

Néhány éve felkerestem az egyik bukaresti vasgárdista lap szerkesztőjét, arra kérve, hogy meséljen nekem, mit tud Eliade és Cioran gárdista működéséről. „Aprócska téma ez – mondta. – A fontos és komoly dolgokkal kell foglalkozni és nem ilyesmivel. – Mi lenne az? – A magyar és a román nép elleni világösszeesküvés, amelynek az élén a zsidók állnak stb. stb. – Mi erre a bizonyíték? – Mindenki tudja” – és folyt tovább a szöözön. Egyébként célirányosan, mert az elbeszélő Codreanu híve. Hangsúlyozta is, hogy a Vasgárda alapítóját szerinte végül is Horia Sima miatt végeztette ki a király, mert Sima provokált. Elbeszélőnk Antonescunak sem volt híve, ez ölette meg lorgát stb.

Míndez csak rövid példa arra, hogy miként támadt fel Romániában a kísértetvilág, miközben alakjai mai politikai erőkhöz, személyiségekhez kapcsolódnak. Braham könyve ennek az újfasiszta világnak néhány zugába vezet, miközben annak központi kérdését vizsgálja: a zsidókhöz való viszonyt. A román–zsidó viszony Romániának saját magához, a világhoz és a magyarokhoz való viszonyát is érzékelteti. A zsidók, akik lassan eltűntek Romániából, egyre inkább csak statisztái a múltért és ezáltal a jelenért és jövőért folyó történelmi vitának, hogy az orwelli 1984-i világot átható – Braham által is

idézett – pártjelszó parafrázisával éljünk. „Akié a múlt, azé a jövő is. Akié a jelen, azé a múlt.”

Braham az „önfelmentő történetírás” kifejezésével is él, de lehetne ezt bűnhárító történetírásnak is nevezni. Minden nemzeti történetet, pontosabban üdvtörténetet átszőnek bűnbakkeresésre utaló mozzanatok. Ami a 20. században új: az az olcsó propagandával összefonódó szemérmetlen és fantáziátlan hazudozás. Braham könyve így esettanulmány is, a román esetről, némi iróniával mondhatnánk: a román jelenségről. József Attila kifejezésével: a fasiszta kommunizmus igaz meséje.

Arról szól ez a „mese”, hogy a korábbi – az országot lelkiileg és fizikailag nyomorgató – titkosrendőrség, a Securitate és a kommunista párt bukott ideológusai a demokrácia ellenében autoritér világ megteremtésén fáradoznak. Az említett kísérletek ezért szimbólumok. Ion Antonescu marsall, 1940 végétől 1944. augusztus 23-ig nemzetvezető, majd háborús bűnös, akit 1946-ban ki is végeztek, áll az élen. Nemzeti hőssé akarják emelni, és vele együtt az idegengyűlöletet államrezonná, miközben humanistává maszkírozzák. (Talán még azt is jelezni lehet, hogy az Antonescu-kultusz Mihai király ellen is irányult; annak az Iliescunak a malmára hajtotta a vizet, aki azt is megakadályozta, hogy a román király hazáját méltó módon meglátogathassa.)

Az Antonescu-kultusz hangoskodói elhallgatják, hogy mintegy 270 000 zsidó legyilkolása az ő tudtával és beleegyezésével történt. Igaz, amikor látta, hogy megfordulhat a hadiszerezence, a romániai zsidókat nem volt hajlandó német kézre adni. Az viszont legenda, hogy tudott volna észak-erdélyi zsidók Romániába menekültéről. Ugyanakkor lelkesen hangsúlyozzák a magyarországi zsidóüldözés és holocaust borzalmaikat. A cél és célzat: a magyar barbarizmus és a román humanizmus ellentétének érzékeltetése. Már Ceaușescu alatt elkezdődött. A román fabulátor apparátus ügyesen párosította propagandáját Románia különutas külpolitikájával, hiszen Románia nem bélyegezte meg rasszizmusként a cionizmust, és nem szakította meg diplomáciai kapcsolatait Izraellel. Ugyanakkor kiárúsította a maradék zsidókat, miközben Ceaușescu elvtárs a mi Kádár elvtársunkat családi körben – Pacea szerint – „zsidó disznó”-ként aposztrofálta. Braham szemmel láthatóan nem szereti ezeket az anekdotikus mozzanatokot, amelyek a maguk módján fűszerezik szomorú történelmünket, hanem ténszerűen veszi lajstromba a torzításokat és hamisításokat. Ugyanakkor a román országos politika is némileg homogén blokkként jelenik meg. Mert hangsúlyozni kell azt is, és ennek – látni fogjuk – a holocaust „értelmezésé”-ben és átértelmezésében van jelentősége: az említett kísérletek egymás ellen is harcoltak. A Vaszgárda több embert veszített, mint amennyit megölt. Ez nem melegség, csak jelzi, hogy milyen polgárháborús légkör uralkodott 1941-ben, és érzékelteti azt, amit Sartre mondott hajdan: „Ha nem lennének zsidók, ki kellene őket találni.” Mert a zsidóüldözésben helyreállt a „nemzeti egység”. Ez jelenik meg Braham könyvében.

Egyébként talán érdemes lett volna az értelmiségit elit megnyilatkozásait is szemügyre venni. A közhangulatot, ha van ilyen, jól jellemzi, hogy nagyobb formátumú egyéniségek, akik amolyan fenegyerekei voltak a román kulturális életnek, maguk is úgy próbáltak kiemelkedni, hogy már-már az alpári antiszemitizmus szintje alá süllyedtek leleményesnek látszó szofizmáikkal. Gondoljunk megint csak a még szinte kamasz Cioranra, aki másik majomtól származtatja a zsidókat, és – azt vallja – öngyilkosságot követne el, ha zsidó lenne, miközben elfelejti, hogy az ihlet forrása: Otto Weininger, a maga tragikus sorsával. Mircea Eliadénak is akad olyan cikke, még a háború kitörése előtti évekből, amely a keleti peremterületek zsidóságának megfegyverezését követelte, sőt majdnem profétikus hangon jósolja meg sorsukat, a magyar határra pedig macedorománok telepítését javasolta, mert ezek rögtön lőnek. (A mai román pszeudofolklor szerint a román jó és humánus, a macedoromán a terrorista gárdistatípus.)

Braham könyvének „hősei” a zugértelmiségiek és a félrecsúszott áldozatok. Pontosabban egy-egy olyan figura, aki prototípusnak tekinthető. Az első Raoul Șorban, a második Carmily-Weinberger Mózes.

Róluk csak az írhatta meg, amit gondol, aki megírta a magyarországi holocaust történetét. Az eredmény elszomorító. Șorban undorító, Carmily szánalmas. A helyzet veszélyes.

Braham könyörtelen. Könyörtelenül megírja, hogy miként került zsidómentő hírébe a hazugságot hazugságra halmozó Șorban, amíg meg nem kapta a Yad Vasemtől az Igaz Keresztény címet, hogy aztán ezzel visszaélve annak rendje és módja szerint száz-kétszáz dolláros havi apanázsokat kunyeráljon össze a legkülönbözőbb szervezetektől. Ugyanakkor a magyarelles publicisztika egyik vezéralakjává emelkedett, és az ismert polgármesternek, Funarnak is ő adhatta az ötletet: létesüljön Cluj-Napoca városában Holocaust Múzeum. (El lehet vitatkozni azon, hogy milyen következményei lehetnek ennek. Az épület marad, a polgármester megy, az anyagot kicseréljük – mondják egyesek. Megvallom, nem így látom. Az újfasiszta észjárás a következő lehet: ha sikerült eltagadni a román holocaustot, sőt a román zsidóvédő szerepbe emelni, akkor ezt a harcot folytatni kell a zsidógyilkos magyarok felszámolásával. Az erdélyi magyar zsidók tragédiája, azoké, akik lelkesen fogadták a Magyarországhoz való visszatérést, és aztán a megáláztatás és haláltábor jutott osztályrészükül, a funari véres komédia előjátéka lehet.)

Carmily-Weinberger Mózes a történelem áldozata. 1944-ben elmenekült Kolozsvárról, amikor megtudta, milyen sors vár a zsidókra a gettóba gyűjtés után. Tragédiája, hogy múltját átírta, szövetkezett Șorbannal, és kétféle beszél, attól függően, hogy a román vagy a magyar sajtónak nyilatkozik. A múltfeledtetés érthető kísérlete mellett a minapi bukaresti főrabbi, Moses Rosen iránti gyűlölete magyaráz meg sok mindent. És ugyancsak a Rosen elleni gyűlölet vezette a genfi rabbit, A. Șafrant, aki szintén beszállt ebbe a „játék”-ba. Ami

ördögi jelleget ad az egésznek, az ezeknek a személyes gyűlölködéseknek a manipulálása és kihasználása. Még az sem mondható el, hogy a pokolba vezető út is jószándékkal van kikövezve. Ebben rejlik a helyzet veszélyessége. A mai légionáriusok és a Braham által említett protokronisták egyébként a szelektív antiszemitizmus hívei. Szeretik a jó zsidókat, nem szeretik a rosszakat, és ha az ember rákérdez, elborult tekintettel néznek maguk elé, és lakonikusan jelzik, az nem lehet, hogy egy országban az idegenek ilyen súlyhoz jussanak. Annyira borul el a tekintetük, mint ha az ember normálisnak hitt barátjával a kolozsvári magyar egyetem visszaállításáról szól. Ki is derül Braham könyvéből, hogy az antiszemitizmus milyen magyarellenességgel párosul.

Braham okkal emeli ki, hogy a holocaust tagadása milyen már-már tömeghisztériával járó jelenség. De talán jelezni lehetett volna azt is, hogy a holocaust-tagadás paradox módon holocaust-igenléssel párosul. Nem egyszerűen csak a magyarokra vagy másokra hátrítják a holocaustot, hanem magukat is a holocaust áldozatának tudják. Az „eleget szenvedtünk” komplexusa ölt új formát. A Braham által is említett szorgos Gh. Buzatu például „Ímígyen kezdődött a román nép elleni holocaust...” című füzetében gondosan jelzi, hogy amikor 1940-ben bevonult a szovjet hadsereg Besszarábiába és Bukovinába, a zsidók leköpdösték a román zászlót. És aztán ezt a szimbolikus gesztust – melynek üzenete egyértelmű – követi ebben a diskurzusban a zsidó–magyar vagy fordítva: magyar–zsidó rémuralom, Antonescu heroikus kísérlete után...

Talán sajnálatos, hogy az Antonescu-kultusz kibontakozásában nem jelzi Braham az általa egyébként pozitívan említett Project of ethnic relations alkalmi szerveződés munkatársának, Larry L. Wattsnak az Antonescu-monográfiáját, amelynek címe: *Románia egyik Cassandrája*. Márpedig az ilyen munkák az önáltatás jeles dokumentumai. És ezen kiváló amerikai szerző is éppen úgy elmarasztalja Rosent, azért, mert szavát emelte az Antonescu-kultusz ellen, mint az egyébként említett újfasiszták. Tegyük hozzá: a rendesebb vasgárdisták ebben a fura kultuszban visszafogottak.

Ugyanakkor ezek a mozzanatok is jelzik Braham könyvének időszerűségét. Hogy megjelenhetett, azt is jelzi, vége az önámításnak: a román propagandának Románia imázsa javítására más módozatokat kell keresni. például a könyörtelen tárgyilagosságot. Braham ezt javasolja, amikor Emil Constantinescu államelnök megnyilatkozásaiból kiemeli az alapvető pozitívumokat: „Nincs bocsánat ártatlan emberek meggyilkolására, nincs mód jóvátételre, sem feledésre.” Az államelnök így válaszolt a modern Románia egyik nagy hatású neoliberais ideológusának, Ștefan Zeletinnek azon kijelentésére, hogy amit egy nemzedék bűnnel megszerez, a másik megtartja – nyugodt lelkiismerettel. Kérdés: milyen a visszhang? Braham sokak kételyét és reményét fejezi ki: „Csak az idő döntheti el, csakugyan elkötelezik-e magukat a románok a történelmi igazságnak s a holocaust igaz emléke megőrzésének, megőrkítésének. Mert a történelmi múlttal való őszinte szembenézés, együtt az alapvető emberi jogok védelmével és a társadalmi igazságosság szavatolásával, alapvető követelménye a valódi demokrácia megteremtésének, amelyre az elnök törekszik a románok többségével együtt.”

Valamennyiünk reményének ad kifejezést Randolph L. Braham. Őszintesége hálára és tiszteletre kötelez. És ez nemcsak jelen munkájának szól. Braham tényfeltáró munkásságának köszönhetően a holocaustot jobban el tudjuk helyezni nemzeti történelmünk szövevényébe is, jobban látjuk, hogy milyen súlyos katasztrófát jelentett. Ugyanakkor jobban átérezhetjük, amit Elie Wiesel, a máramarosi francia író egyszerűen, ám utánozhatatlanul – *Kis Hitlerék* című cikkében – elmondott: „Ahhoz a parányi kisebbséghez tartozom, amely számára ez a horderejében és súlyában összehasonlíthatatlan tragédia örökké megmagyarázatlan marad. És megmagyarázhatatlan.”

Ezért kell foglalkoznunk vele. Méltó módon, napipolitikai céloktól és sanda manipulációtól mentesen. Brahamtól ezt is tanulhatjuk.

Miskolczy Ambrus

Korai történelmünk Sankt Gallen-i forrásairól

Johannes Duft – Sipos-Missura Tibor: Die Ungarn in Sankt Gallen. Mittelalterliche Quellen zur Geschichte des ungarischen Volkes in der Stiftsbibliothek St. Gallen / Magyarok Szent Gallenben. Középkori források a magyar nép történetéhez a Szt. Gallen-i Alapítványi Könyvtárban. Sankt Gallen 1992. 86 lap

Korai történelmünk egyik legismertebb, Nyugat-Európában talán leggyakrabban felelevenített mozzanata a kalandozó magyarok 926. május 1–2-i Sankt Gallen-i táborozása. Kevésbé ismert, hogy az említett eseményt megörökítő, Ekkehard tollából származó kolostorkrónika mellett a 9–10. századi magyar történelem más, igen értékes forrásait is őrzik Sankt Gallenben. A most recenzálásra kerülő könyv szerzői ezen források kétnyelvű közlésére vállalkoztak.

A szerzőpáros neve ismeretlen a magyar historikusok előtt. Johannes Duft a Sankt Gallen-i Stiftsbibliothek (a kolostor Alapítványi Könyvtára) igazgatója volt 1948–1981 között. Ez idő alatt több, az itt őrzött forrásokon alapuló, ezeket bemutató munkát tett közzé, így az előttünk fekvő könyv első, német nyelvű kiadását is (Duft, Johannes: *Die Ungarn in Sankt Gallen. Mittelalterliche Quellen zur Geschichte des ungarischen Volkes in der Sanktgaller Stiftsbibliothek*. Zürich, Lindau, Konstanz 1957). Szerzőtársa, Sipos-Missura Tibor orvos az 1956-

os forradalom leverése után menekült Svájcba, s telepedett le Sankt Gallenben.

A könyv előszavában Johannes Duft a kolostor történetének felvázolása után a Sankt Gallenben található magyar vonatkozású forrásokat veszi számba: a Stiftsarchivban (Sankt Gallen-i Alapítványi Levéltár) őrzött, 708–926 közötti feljegyzéseket tartalmazó *Annales Alamannici*, a Stiftsbibliothek állományában lévő, 709-től 1056-ig vezetett *Annales Sangallenses Maiores* (*Nagyobb Sankt Gallen-i Évkönyvek*), a kolostor történetét tárgyaló, (IV.) Ekkehard által 1040 körül írt *Casus Sancti Galli* (I.), Ekkehard 960–970 között írt, Szent Viborada életét és mártírhalálát (ő volt a magyar betörés egyetlen áldozata) bemutató munkája, a *Vita Sanctae Wiboradae virginis et martyris* s ennek 1075 körül Herimannus által átdolgozott változata, amelyet a szakirodalom *Vita II.*-ként tart számon. A felsorolt forrásokat a nagy német forráskiadvány, a *Monumenta Germaniae Historica Scriptores* sorozata már korábban közzétette. Természetesen a magyar történetírás is ismerte és használta ezeket, ám magyar nyelvű kiadásukra eddig nem került sor. Egyetlen kivétel a *Casus Sancti Galli*, amelynek a magyarok betörésére vonatkozó része a Szilágyi Sándor szerkesztette *Magyar nemzet története* millenniumi kiadásának első kötetében (Budapest 1895. I. 155–158) magyar fordításban megjelent és latin eredetije helyet kapott a Pauler Gyula és Szilágyi Sándor szerkesztette *A magyar honfoglalás kútfői* (Budapest 1900, reprint uo. 1995) című forrásgyűjteményben (335–342). A nagyobb érdeklődést egy szemtanú beszámolóján alapuló, a kalandozó magyarok harcmódozóról, szokásairól nyújtott értékes információknak köszönhető.

A bemutatott kiadvány – az évkönyvek kivételével – minden forrásnak egy-egy fejezetet szentel, ezeket azonban nem teljes terjedelmükben találjuk meg, hanem „csupán” a magyar vonatkozású részek kerültek közlésre.

Az évkönyvek esetében párhuzamosan közlésre kerül az eredeti, latin nyelvű szöveg – még akkor is, ha ezek a feljegyzések szóról szóra megegyeznek – és ezek német, illetve magyar fordítása. A legszembetűnőbb különbség a két között évkönyv szövegében a magyarok elnevezése: az *Annales Alamannici*-ban az „ungri/ungares” név található, míg az *Annales Sangallenses Maiores* következetesen az „agareni” terminust használja.

Ekkehard kolostortörténetéből a magyarok betörésére, Sankt Gallen-i táborozására vonatkozó rész értelem szerű fordítása került a kötetbe. A forrás rendkívüli értékét az adja, hogy – mint már említettük – ez az első eset, amikor egy szemtanú elbeszélése bepillantást enged a kalandozó magyarok magatartásába, hadszervezetébe, a nyugati krónikák megszokott szörnyképe helyett élet-

közelségbe hozva őket. Az itt közölt részlet bővebb a *Magyar nemzet történetében* közzétettnél, sőt kivonatossan megtalálható még mindaz, amit Ekkehard a magyarok további útjáról, harcairól, vereségeiről feljegyzett.

Szent Viborada életútjának felvázolása után a *Vita I.* a magyarok támadását és Viborada halálát megörökítő szöveget találjuk, pontosítva, kiegészítve néhol a *Vita II.* adataival.

A könyv második felében kapott helyet a Viborada lelki tanítványát és a Lech-mezei csata résztvevőjét, Ulrik augsburgi püspököt bemutató fejezet, majd az ezután következő kettő a magyar támadások következményeit, a kolostor könyvtárának menekítését, a város megerősítését tárja az olvasó elé. A *Hunok vagy magyarok?* című fejezet a magyarok elnevezéseit, ezek eredetét tisztázza, ugyanakkor a magyar történelemben jártasok számára feleslegesnek tűnhet a kérdés felvetése, a szerzők azonban rámutatnak arra, hogy a svájci tankönyvek milyen gyakran cserélik fel, keverik össze a két nevet és népet.

A témakörök szerint csoportosított bibliográfia a német nyelvű szakirodalomba nyújt betekintést, és az ebben való tájékozódást segíti elő.

A kötetben található, a közölt forrásokból és két 15. századi kódexből származó képek kiváló minőségűek.

Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül a fordítás bizonyos hibáit, fogyatékoságait, amelyek különösen szembetűnők az évkönyvek esetében, hisz mód van az eredeti szöveggel való összevetésre. Így például a 9. oldalon a 791-es feljegyzés szerint (Nagy) Károly király megsemmisíti a hunok birodalmát. A német szövegben zárójelben helyesen megjegyzik, hogy hunok helyett avarok értendők, a magyar szövegben viszont „A hunok helyett magyarokat kell érteni” megjegyzés szerepel. Hasonlóan zavaró és hibás a 11. oldalon a latin *nonae* (azaz a hónap idusa előtti kilencedik nap) „nonjai” fordítása. Kifogásolható, hogy a fordítók pontosító kiegészítéseiket, megjegyzéseiket, az általános gyakorlattal ellentétben, semmiféleképpen nem jelölték meg, így az eredeti latin szöveg részének tűnhetnek. Úgy véljük, a kiadás előtt ajánlatos lett volna történész szakember segítségét igénybe venni.

A fentebb elmondottak nem csökkentik a kötet (és a szerzők) azon érdemét, hogy magyar nyelven először adja közre – a *Casus Sancti Galli* esetében száz év elteltével újra – történelmünk minden Sankt Gallen-i forrását, a német nyelvű fordítás révén pedig hozzájárul korai történelmünk alaposabb megismeréséhez német nyelvterületen. Haszonnal forgatható, szép kiadvánnyal gazdagodott történeti irodalmunk.

Dáné Veronka

„Erdélynek nincs saját oklevélcönyve; de lennie kellene”

Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I. 1023–1300.

*Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztában közzéteszi Jakó Zsigmond. Bp. 1997. 481 lap és egy térképmel-
léklet. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok 26. Sorozatfőszerkesztő Varga János)*

Ismeretöm című a gróf Kemény József és nagyajtai Kovács István által 1837-ben Kolozsvárot megjelentetett erdélyi történelmi forrásgyűjtemény bevezetőjének szavait választottam. Kemény József volt a 19. századi Erdély legeredményesebb forrásgyűjtője, aki ugyanakkor szívéen viselte a forráskiadás ügyét is. A szerzők az *Erdélyország Történelmi Tára egykorú s magyar nyelven készített történetiratok-, levelek-, országgyűlési végzése- és törvénycikkelyekből* című forráskiadványuk bevezetőjében a következőket írták több mint másfél évszázaddal ezelőtt: „Erdély szülöttei s polgárai lévén mind a ketten: történeteivel bővebben foglalatoskodni, mint akármelyik más országeival, szent kötelességünknek ismertük. Foglalatoskodásink közben tudnívágásunk mind nagyobbra növekedett, s midőn történetíróink kinyomatva lévő hézagok munkáikban kielégítést nem leltünk, kéziratbeli adatok gyűjtésében és olvasásában fáradoztunk. Évek haladtak így el, és majd sok ezerre láttuk felszaporodni számát az adatoknak, melyeket eredetileg vagy másolatban sajátinkká tehetünk, s számtalan azokénak, melyeket megismerhetünk. Feltűnt emlékezetünkben ezek tartalma; öszvehasználtgattuk kinyomatott históriáink foglalatljával, s bámulva tapasztaltuk: mi roppant nagyságúak a hézagok, tetemesek a hibák hazánk történeteinek eddigi leírásában; mi temérdek annak tömege, mit hazánk fiainak, sőt leányainak is tudniok nemcsak igen érdekes, hanem szükséges is volna, s mielőttünk csupán azért nincs tudva, mert különböző helyeken ismeretlenül hever és senyved.”

Fontos gondolatok, szomorú következtetés. S még szomorúbb az, hogy idestova több mint 160 esztendő múltán még mindig időszerűek és figyelmeztetőek ezek a szavak.

Az a historikus, aki valaha megkísérelte a kora középkori Erdély és benne az erdélyi magyarság történetének kutatását és megismerését, jól tudja, hogy mind ez ideig ez az időszak népünk történetének a legkevésbé ismert és – sokáig úgy tűnt, hogy – a legkevésbé megismerhető korszaka. Néhány homályos krónikás feljegyzés, néhány utalás az oklevelekben mindaz, amit a szorgos kutató össze tudott gyűjteni e korra vonatkozóan. Jól tudta ezt az ismertetendő kiadvány szerzője is. De ugyanakkor jól tudta azt is, hogy a meglévő források rendszeres, módszeres számbavétele az egyetlen lehetőség arra, hogy a megismerhetetlennek vélt korszakba jobban betekinthessünk.

Bevezető tanulmányában a szerző számba veszi az erdélyi középkori forráskutatás eddigi eredményeit, mintegy jelezve azt, hogy munkája hagyományokra épül, van előzménye. Az erdélyi magyar, román és szász történetírók egymást követő nemzedékei gyűjtötték egybe sajátos igényeik és érdeklődésük szerint az erdélyi magyarság, románság és szászág múltjára vonatkozó forrás-

anyagot. Ami azonban azt is jelentette, hogy miközben sajátos érdekeket, szempontokat érvényesítettek, lemondtak a teljesség igényéről, a teljes erdélyi vonatkozású forrásanyag közzétételéről. Márpedig enélkül mindenképpen hiányos, torz lesz a részadatok nyomán kirajzolódó kép.

Az eredmények számbavétele nélkülözhetetlen. Mert – mint alább még visszatérek erre a kérdésre – a különböző forráskiadványokban még mindig rábukkan a kutató eddig nem hasznosított információra, mely az előtte járók figyelmét elkerülte. Itt szeretném felhívni a figyelmet a bevezető tanulmányt követő irodalomjegyzékre, mely a felhasznált könyvészeti forrásokat sorolja fel, jól és pontosan igazítja útba az érdeklődőt a középkori Erdélyre vonatkozó, már közlésre került forrásmunkák között. Tanulságos olvasmány: arra figyelmeztet, hogy a középkori magyar királyság egységét soha nem szabad figyelmen kívül hagynia a kutatónak, hiszen a Zala, Veszprém, avagy akármelyik távoli vármegyére vonatkozó forráskiadványokban éppen úgy rejthető erdélyi vonatkozású oklevél, mint a szorosan Erdélyhez fűződő kiadványokban.

A kiadvány összesen 603 darab regesztát, oklevél, illetve krónika és más irat kivonatát tartalmazza.

A középkori Erdélyre vonatkozó első írásos adat Szent István király feleségének, Gizella királynénak (1023–1038) a nevéhez kapcsolódik: a bakonybéli Szent Móric-monostornak adományozott birtokok között szerepel az erdélyi részekben található Lapat falu (a mai Magyarlapád). Az utolsó regeszta pedig egy 1300. december 10-én a váradi káptalan előtt tett bevallásról szól. Az erdélyi oklevelezés legrégebb bizonyítéka viszont csak az 1231-es esztendőben bukkan fel, a gyulafehérvári hiteleshelyi kiadványa formájában (164. regeszta). Az időbeli keret tehát az első írásos emlék és a 13. század vége, az Árpád-ház kihalását megelőző esztendő közötti időszak.

Térbelileg a történeti Erdély az a keret, amelyhez a források kapcsolódnak. A kiadvány tehát tartalmazza mindazon írásos emlékeket a fentebb megjelölt időszakból, melyek a hét belső-erdélyi vármegyére, a Székely- és Szászföldre vonatkoznak, valamint tartalmazza azokat az írott emlékeket, melyek a későbbi Partium részének tekintett Közép-Szolnok és Kraszna vármegyét illetik, ez a két vármegye ugyanis a 15. századig a nádor és a vajda vegyes joghatósága alatt állt. A források földrajzi vonatkozásait illetően kitűnő tájékoztatást nyújt a kora középkori erdélyi települési viszonyokról a kötetet kísérő térkép, melyen fel vannak tüntetve mindazon meglévő, illetve már elpusztult települések, melyeknek létezése a források alapján adatható.

Viszonylag szűk időköz és viszonylag kis földrajzi egység képezi a kiadvány tárgyát. De ez tette lehetővé,

hogy Jakó Zsigmond a teljesség igényével állítsa össze a források gyűjteményét.

A válogatás idő- és térbeli szempontjain túl a szerző álláspontja szerint „Erdélyinek minősül minden olyan oklevél, amely történeti területre, itteni településekre és lakosokra vonatkozik, illetve minden más olyan oklevelés írásmélt, amelyik az előbb említettek életének megismeréséhez adatokat szolgáltat”. Majd néhány sorral alább arról ír, hogy „Erdélyi vajdák, püspökök, egyéb tisztségviselők vagy lakosok magyarországi tevékenységéről vagy birtokokról szóló oklevelek vagy részleteik csak akkor kerülhetnek a kiadványba, ha hatásköröket, összefüggéseket megvilágító vagy egyéb tanulságokkal szolgáló helyi, erdélyi vonatkozásuk van”. Érthető, világos álláspont. Még akkor is, ha azért elgondolkoztató, hogy a forráskiadás folytatása során, a tömeges jellegű oklevelés korában majd milyen nehézségek árán lehet ezt az elvet következetesen érvényesíteni. A szerzőnek ez a válogatási szempontja azonban bizonyos kételyeket is ébreszt bennünk. Lévén szó az erdélyi történet korai szakaszáról, amikor a középkori intézmények kialakuló-félben vannak, és ezt a folyamatot roppant nehéz az írásos emlékekben utolérni, hasznos lett volna a különböző tisztségviselőkre (gondolok itt elsősorban a vajdákra, a királyi vármegyék ispánjaira, az erdélyi püspökökre) vonatkozó minden egyszerű említést is besorolni a forráskiadásba.

A közzétett regeszták nagyobb része olyan oklevelek kivonata, melyek már megjelentek. Viszonylag kevés (mintegy harminc szövegről van szó) az új közlés, a korábban közöletlen vagy csak töredékesen közzétett oklevél, melyeknek a teljes szövegét is megtaláljuk a kötetben. Különben a „kiadatlan” oklevelek közül több megjelent már korábban is valahol, de elkerülte a kutatók figyelmét, és vált kiadva is kiadatlaná. Figyelmeztetnek azonban arra, hogy a forráskiadványok módszeres és pontos számbavétele mindig tartogathat meglepetést az avatott és lelkiismeretes kutató számára. Példaként említem azt a vatikáni levéltárból közölt adatot, miszerint 1199-ben III. Ince pápa egyszerre három erdélyi főesperest erősít meg tisztségében. A kettejükre vonatkozó adatokat már a korábbi kutatás felhasználta, míg a harmadik, Hylarius kézdi főesperes neve – jóllehet ugyanazon forrásközlésben szerepel, mint társai – csak most került elő az ismeretlenségből (26, 27, 28. számú regeszták). Vagy említhetjük a gyulafehérvári székesegyház 1277-ben történt – egyébként más forrásokból ismert – feldúlására vonatkozó jelentést, melyet István kalocsai érsek készített, és az érseki levéltárban maradt fenn (351. regeszta). De van egészen újnak számító közlés is, mint példának okáért IV. Béla királynak 1243-ban kelt oklevele, melyben Sow nevű föld (a Doboka vármegyében lévő Sófálváról van szó) birtoklásáról intézkedik (196. regeszta).

A szakmabeliek számára nem kell külön hangsúlyoznunk, mi a jelentősége egy ilyen korszerű, a történettudomány eddigi eredményeire és számos új kutatásra épülő gyűjteménynek, amely az erdélyi középkor legho-

mályosabb, mert legnehezebben adatolható korszakának írott forrásait összegezi.

De hiszem, hogy a napjainkban egyre több történelmi regényt és más szépirodalmi, illetve történelemnépszerűsítő munkát olvasó nagyközönség is örömmel fogja forgatni ezt a kiadványt, amely magyar nyelven szól hozzá, és az oklevelek kivonatos szövegét olvasva szembesülhet az igazi múlttal: megjelenik előtte a 12–13. századi Erdély mozaikszerű, mégis életes képe. Megelevenedik az oklevelek sokak által száraznak, élettelennek tartott szövegéből a 12–13. századi Erdély. A hatalmas erdőségekkel borított erdőntúli terület, az erdőket benépesítő vadállománnyal. Így II. Bélának egy oklevele említi a sóval, nyest- és medvebőrrel, bölényszarvval, szíjjakkal a dömösi egyháznak adózó erdélyi szolgánépeket. Olvashatunk bölényvadászokról, akik egész falut népesítettek be, és élükön tizedes és ispán állott. Megjelennek a sóbányák, a sóvágók, az erdélyi folyókön söt avagy egyebet szállító különböző hajótípusok (208. regeszta). Képet alkothatunk egy korabeli uradalmi központ épületeiről (264. és 500. regeszta), és sok különböző birtoklevél (adományok, záloglevelek, határjárások stb.) szól a korabeli birtokviszonyokról. Megismerjük a föld népet, egykori eleinket. A közölt iratok a különböző etnikumok jelenlétéről is beszélnek.

Nyomon követhető az a mélyre szántó társadalmi átalakulás, melyen az erdélyi társadalom – az egész magyarországi társadalomhoz hasonlóan – keresztülment ezen két évszázadnyi idő alatt. Miközben a kötet elején található regesztákban udvarnokokról, szolgánépekről, szolgálónépekről, várjobbágyokról, a szent király jobbágyairól olvasunk, a 13. század utolsó harmadában már inkább csak serviensek, szolgálók, szolgálóleányok (ancillae), felszabadított szolgák neveivel találkozunk az oklevelekben. Ez idő alatt történt meg ugyanis – a királyság más tájaihoz hasonlóan – a királyi serviensek és várjobbágyok utódaiból a nemesség kialakulása, miközben a honfoglaló magyar társadalom szabad népei fokozatosan függő helyzetbe kerültek, lettek az alakuló jobbágytársadalom tagjaivá. Így tehát, amikor III. András király az 1290-ben történt megkoronázása után tartott országos gyűlésben az ország nemeseinek megígérte korábban elnyert jogait és kiváltságait tiszteletben tartását, ez a rendelet természetesen vonatkozott az erdélyi nemesekre és a százságra is (470. regeszta). Érdekességként említhetjük meg azt a 16–17. századi feljegyzést, amely a fenti rendeletet tartalmazó oklevélnek a gyulafehérvári káptalan által készített egykorú átiratának hátsó oldalán olvasható, bizonyítván, hogy e kiváltságokat az erdélyrészi nemesi társadalom évszázadok múltán is alapvető jogai közé számította: „Az magyarországi nemeseknek, erdélyieknek és szász nemeseknek sok hasznok volna ebben: hogy a nemességre ne szálljanak [ti. ne szállásoljanak be], itt megesküdt András király; hogy az idegen országban megyen az király váríni, pénz nélkül nem tartoznak elmeni. A király személyén kívül semmi úr mellett felülni nem tartoznak pénz nélkül.” (471. regeszta – a szöveget mai helyesírással írtuk át.) Ugyan-

csak ezekből az évekből származnak az első biztos adatok arra vonatkozóan, hogy esetenként az erdélyi nemesek, székelyek és szászok (448. regeszta), valamint ha érdekeltség esete állott fenn, a románok is (477. regeszta) együtt tanácskoznak. 1288-as oklevélben olvasunk először az erdélyrészi nemesek külön egybehívásáról: „nobilium regni Transsilvani... generalis convocatio” (437. regeszta). A párhuzam és a jelenség egyidejűsége miatt is érdemes talán megemlíteni, hogy ugyanezen években, illetve valamivel korábban a nemesek hasonló „regionális” gyűlésére sor került a későbbi Partium területén, amikor 1279-ben és 1291-ben Bihar, Szabolcs, Szatmár, Szolnok, Kraszna, illetve más alkalommal mellettük még Békés és Zaránd vármegyék nemesei gyűltek egybe Váradra külön tanácskozni (365. és 463. regeszta).

A felsorolt adatok, tények csak igen sommásan jelzik azokat a kérdéseket, amelyek kutatása éppen ezen kiadvány birtokában további indítást kaphat.

Az Erdélyi Okmánytár most ismertetésre került I. kötete szervesen illeszkedik a Jakó Zsigmond által a kolozsmonostori jegyzőkönyvekben fellelhető oklevelek regesztáinak 1990-ben megjelentett két kötetéhez (*A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei 1289–1556*. I–II. Bp. 1990). Ez a három terjedelmes kötet azt bizonyítja, hogy az erdélyi középkori források régóta tervezett, több mint másfél évszázad óta érlelődő teljes kiadása immár nemcsak terv, hanem elindult azon az úton, amelyet a kiadó-szerző oly régen szorgalmazott. Jakó Zsigmondnak ezek a munkái lerakták az alapot, megteremtették azt a modellt, amelyet követve a munkát folytatni kell. Úgy vélem, hogy ezek a magyar nyelven készült regesztakiadások végleg eldöntötték azt a kérdést, hogy az eredeti latin avagy más nyelvű szövegek közzététele a feladat, vagy pedig a sokkal szélesebb tudományos érdeklődést kielégíteni alkalmas magyar nyelvű publikáció útját kell választanunk. Fel lehet ugyan hozni ellenérvként, hogy a magyar nyelven való közlés beszűkíti a kiadvány használóinak körét, megnehezíti bekapcsolását a nemzetközi információs csatornába. Jogos lehet az aggodalom, de nem indokolt. Úgy véljük, az a történész, aki stúdiomainak tárgyául Erdély történetét választja, legyen bármely nép fia, bármely világnyelv ismerője, nem fog és nem tud alapos, hiteles tudományos munkát végezni választott területén az itt élő népek nyelvének ismerete nélkül, hiszen az egyszersmind a források nyelve is.

Lehet, hogy néhány tucat külföldi historikus kimarad e forráskiadvány értő használóinak sorából, de ugyanakkor az erdélyi magyar és nem magyar, de magyarul tudó érdeklődők százai, netán ezrei is hiteles forrásokból ismerkedhetnek meg ezen országrész történetével.

A munka ismételt arra figyelmeztet, hogy miközben eredménytelenül zajlik a küzdelem az önálló magyar egyetemi oktatásért és a magyar tudományosság intézményes kereteinek megteremtéséért, még mindig van lehetősége és van értelme az egyszemélyes műhelyeknek. Van lehetősége és van értelme a céltudatos tudományművelésnek. Ma, amikor tudományművelőink közül egyre többen vesznek el a közélet kábulatában, Jakó Zsigmond, mint már annyiszor élete folyamán, példát állít fiataljaink elé. Bizonyítja, hogy a kitaró és céltudatos munka még mindig lehet hasznos és eredményes. Még akkor is, ha nem jár vele mindenkor a joggal elvárt társadalmi elismerés.

Jakó Zsigmond egymaga vállalkozott egy hosszú távú kutató- és forráskiadó munka elindítására. Ennek keretében kellene elkészülnie az erdélyi történet ama forrástárának, amely biztos alapot jelentene a történelmi stúdióknak, a múlt megismerése számára. Hatalmas munka ez. Kívánom, hogy Jakó Zsigmond még sok éven át lehessen ennek a munkának – miként ez idáig is az volt – avatót és tudatos művelője, irányítója. Nem szabad azonban elfeledni, hogy az erdélyi, illetve az Erdélyre vonatkozó középkori okleveles örökségünk – Jakó becslése szerint – mintegy 30–35 000 darabot számlál. Olyan mennyiség ez, amelynek teljes feltárása, kiadásra való előkészítése elképzelhető. De ezzel kapcsolatban ismét felvetődik a kérdés, hogy meddig lehet még tudományos életünket az abnormalitás kereteiben tartani, mikor történik már végre valami annak érdekében, hogy szervezett, intézményes keretek között folyjannak azok a munkák, melyek az erdélyi magyarság, illetve az egész magyarság múltjának, jelenének megismerését szolgálják. Nem szólván arról, hogy amennyiben nem sikerül intézményes keretek között dolgozó fiatal tudományos munkatársakat bevonni a forrásfeltárás, a kiadás előkészítésének aprólékos, sajátos felkészültséget, ismereteket igénylő tevékenységébe, az erdélyi magyar történettudomány jövője forog kockán.

Tonk Sándor

A 19. század eleji mezőgazdaság tőkés átalakulásának kérdéséhez

Dáczér Károly: A kamarai dohánykertészségek telepítése a Dél-Alföldön. Szeged 1998. 264 lap + térképmelléklet

A Blazovich László szerkesztette s a Csongrád megyei levéltár gondozásában megjelenő Dél-Alföldi Századok sorozatban tizedik kötetként jelent meg Dáczér Károly könyve.

Címét tekintve apróságnak tűnik a magyar mezőgazdaság történetében, de tárgyánál és tartalmánál fogva mégis lényeges. Mindenekelőtt azért, mert a magyar

dohánytermesztésről Takács Sándor könyvének kívül alig-alig találunk a kérdést érintő feldolgozást, eltekintve néhány apró történeti s néprajzi jellegű cikkecskétől, illetve néhány falumonográfiától.

Lényegesebb azonban, hogy a dohánykertész közösségek telepítése fontos társadalmi mozzanat volt (ezt a szerző jó szemmel alaposan ki is elemzi). Mind a magán,

mind a kamarai telepítések esetében a telepesek szerződéses viszonyban álltak akár a kamarával, akár a bérlővel vagy később a kamarai jószágok eladása után az új tulajdonosokkal is (pl. Nákó, Csekonics vagy br. Sina birtokainak esetében). Következésképpen a dohánykertész közösségek *nem úrbéres*ek. Bár az összeírásokban zsellér kategóriába sorolják őket, a valóságban azonban szabad bérlők, dézsma- és robotterhektől mentesek. Valójában a tőkés rendszer úttörői, komoly részt ütnek a földesúri–jobbágy függés rendszerének egészében.

A szerző 12 fejezetre osztja munkáját.

Az első fejezetben a magyar kamara és birtokigazgatás szerveiről ír summás bevezetőt, ami hasznos útbaigazítás a később tárgyalt fejezetek megértéséhez. Elemzi a magyar kamara dohánykertész telepítési szándékának hátterét, illetve a kamarához benyújtott konkrét javaslatok tartalmát (II. és III. fejezet). A IV. fejezetben br. Ambrózy sajátos szerepét taglalja a kertészségek telepítésében, míg a következő, V. fejezetben a legfelsőbb körök szándékaitól eltérő nézeteket ismerteti a kincstári dohánytermesztéssel kapcsolatban. A VI. fejezet *Geöcz László* szerepéről szól, kiről az egyik új telep nevét is kapta.

A legsikerültebb fejezetek lényegében ezután következnek. Ezek érintik igazában 19 község telepítését, tisztázzák a telepítések körülményeit, részletes leírást nyújtanak a betelepítendő dohánykertész falvakról. Különösen jók és hasznosak a 36 pontos szerződések részletes leírásai, melyekből kitűnik a határművelés rendszerre, továbbá a szerződéses telkek nagysága (általában fél jobbágyteleknek megfelelő terület, a hármas, illetve négyes nyomáskényszer feltételei között). A szerző elemzi a megkötött szerződések értékét a kertészek és a kincstár szempontjából. Végezetül a telepítések következményeinek ismertetésénél kiváló adatokat találunk az egyes kertészközségek gazdálkodásáról a jövő évtizedekre vonatkozóan is.

A szerző forrásaiban mindenekelőtt közvetlenül levéltári anyagra támaszkodik, és hasznos táblázatokat mellékel munkájához. Igyekszik áttekinteni az ide vonatkozó szakirodalmat is.

Bár első látásra helytörténeti jellegűnek tűnik Dáczer Károly könyve, a maga valóságában azonban annál tágabb, mivel a kamarai gazdálkodást érintő általánosabb és átfogóbb kérdésről van szó. A telepítések egy olyan korszakban zajlottak le, amikor a kamara sorra eladja birtokait, ugyanakkor azonban a megmaradt kamarai birtokok gazdálkodását is igyekszik korszerűsíteni a különböző tisztartóságok (ménesi, pécskai, temesi, temesvári, csanádi, szentandrásai, dettai, zombori stb.) keretében.

Az 1843–1844-ben telepített dohánykertészségekről a szerző pontos statisztikai adatokat közöl. Ezek a kertészségek többnyire Csanád és Arad megyében keletkeztek. A következő falvakról van szó: Kükékháza, Újhely, Almáskamarás, Kísszentpéter, Kistelep, Öszentiván, Nagymajlát, Csanádapáca, Geöcztelep, Csanádalberti,

Fakert, Ambrozfalva, Királyhegyes, Mednyánszkyháza, Tóviskes, Kovácsi, Beka, Ürményháza, Aurélháza.

Ugyanakkor hasznos adatokat találunk más, dél-alföldi dohánykertészségek létrejöttére is, mint például Magyar-szentmárton, Magyar- és Németszentmihály, Majlátfalva (nem azonos Nagymajláttal), Pitvaros, Bánkút, Zimánd, Csebza, Medgyesháza. Csak egyetlen példára hivatkozunk. Mindmáig mit sem tudunk arról, hogy például Nagy Kamarást a korábban több évtizedig szerződéses alapon gazdálkodó eleki németek alapították.

Engedtessek meg néhány kritikai észrevétel is, noha Dáczer Károly hosszú évekig tartó kutatómunkájának értékét kellőképpen becsülöm.

Jóllehet a szerző által felhasznált irodalom bőséges, talán hasznos lett volna az egyes megyemonográfiák (Márki, Borovszky) alaposabb elemzése. Történetesen Arad megye esetében Gaál Jenő gazdasági monográfiája helyett hasznosabb lett volna Márki Arad megyére vonatkozó monográfiájának gondos áttekintése, ebben ugyanis kiváló adatokat találunk a megyei dohánykertész falvakra vonatkozóan (Tornya, Elek, Glogovác, Szenttamás, Kis- és Nagyiratos, Varjas, Zimándpuszta, Bánkút, Almáskamarás, Medgyesháza, Medgyesbodzás). Hasonlóképpen sok értékes adatot talált volna Borovszky Samu bánati megyemonográfiáiban az olyan magánuradalmakra vonatkozóan, amelyek maguk is természetek dohányt, illetve telepítettek dohánykertészeket (a Nákó-, Csekonics-, Karácsonyi-, Lázár-, Gyertyánffy-, Zichy-, Buttler-, Batthyány-, Sina-féle uradalmakra gondolunk).

A szerző minduntalan kitér nemcsak a Kükék-féle telepítésekre, hanem az előzményekre is (Majlátfalva, Németszentmihály, Ürményháza stb.). Mégsem látjuk tisztán, hogy a korábbi magántelepítések s a kamaraiak is miként indultak meg. E tekintetben hasznos lett volna az 1828-as általános összeírás statisztikai adatainak felhasználása, hiszen ebben sok jó adat található a korábbi telepítésű dohánykertészségekre is.

Dáczer Károly statisztikai adatai jól használhatók. Tisztázza a területmértékeket is, megmagyarázza a különböző holdak nagyságát (1100, 1200, 1600 stb. négyszögöles), a kérdés bonyolultsága miatt azonban hasznos lett volna bővebb magyarázattal kiegészíteni. A területmértékeknél például a Marostól délre a réteket is kataszteri holdakban mérték, a Marostól északra pedig, az 1767-es úrbéri törvénynek megfelelően, embervágóban (kb. 1000 négyszögöl).

Bővebb magyarázatra szorul a *sessio* (jobbágytelek) kérdése is, mely szintén változó. Az úrbérrendezés nagy általánosságban ezen a vidéken 2 pozsonyi mérőben szabta meg a belső telket, 26–32 kisholdban (1100 négyszögöl) a szántóföldet (a föld minőségének megfelelően) s 8–12 embervágóban a kaszálókat. A szőlőket és kenderföldet nem számították be a telekbe. Persze az egész telek osztódik. Ebben a tekintetben talán meg lehetett volna említeni az úrbéri terheket is, annál is inkább, mert ezektől a dohánykertészek mentesek voltak. Az 1780-ban hozott bánási úrbértörvény már másképpen döntött. Mint a szerző is megemlíti, a Bánságban a

telkeket kataszteri (1600 négyszögöl) holdakban mérték, a réteket is, s itt csak három osztályt különböztettek meg, szemben a Marostól északra alkalmazott négy osztállyal. A Bánságban egy egész telek tartozéka 1 hold házhely (kert), 24 hold szántó, 6 hold rét és 3 hold legelő (1600 négyszögöles holdakban), ami lényegesen több, mint a Marostól északra. A szerző nem hagyja figyelmen kívül az úrbéres földeken kívüli, sok esetben bérelt paraszti földeket sem (az úgynevezett überlandot).

Talán árnyaltabban lehetett volna megítélni a kamara és Bécs szerepét. A Habsburg-adminisztráció nem csak ártott, a kameralista elveknek megfelelően igyekezett rendet is teremteni. Az államérdek fontos tényezőként jött számításba. Végeredményben a kamara bérletrendszere, sőt a birtokok elidegenítése is jótékonyan hatott a gazdasági fejlődésre, rést ütött a hűbéri viszonyokon. Maga az a tény is, hogy a telepések szerződéses alapon gazdálkodtak, mentesek voltak a jobbágyokra nehezedő úrbéri terhektől, bár ezen a vidéken s különösen a Bánságban már eléggé elterjedt a jobbágyterhek pénzbeni megváltása. Igaz, az állam bőven lefölözte a szerződéses dohánykertészek jövedelmét, alapjában véve azonban a dohánykertészeket a tőkés fejlődést szolgálták.

Dáczér Károly a dohánykertészeket általában szegényeknek tekinti. Igaz, nem hasonlíthatók a bőséges állat-

állománnyal rendelkező, szolgálkat és napszamosokat is alkalmazó egész- vagy többtelkes jobbágyokhoz, mégis az északi vagy erdélyi megyék jobbágyságához viszonyítva jóval módosabbak. Hiszen maga a szerző is alá húzza az új községek rendezettségét, tisztaságát, a telepések szorgalmát, községi önkormányzatát. De ha bele tekintünk az 1828-as összeírás adataiba, meglepően bőséges állatállományról szerezhetünk tudomást. Íme csak egyetlen kirívó példa. A Tainaiak által 1806-ban telepített Torontál megyei Szaján 462 zselléréként összeírt családnak állatállománya 437 jármos ökör, 1011 tehén, 204 növendékmarha, 904 ló és 298 tenyésztés. De hasonló a helyzet az állatállomány tekintetében a többi szerződéses közösség esetében is. Ugyanakkor a korabeli viszonyokhoz képest az új telepések haladó gazdálkodási rendszert vezettek be (vetésforgó, lóval való mélyszántás, rendszeres trágyázás, takarmánytermesztés stb.). Ez mind felemelkedő paraszti rétegre utal. Másképpen alig érthető, miként tudták később megváltani magukat.

Mindezt összegezve a szerző rendkívül érdekes és tanulságos kérdést vizsgált, s agrártörténetünk egyik fontos fejezetének tisztázásához járult hozzá.

Kovács Géza

Egy csiki falu tanulságos története

Pál-Antal Sándor–Ördögh Imre–Balázs Dénes–Miklós Márton: Csikmadaras.

Egy fel-csiki falu hét évszázada. Marosvásárhely 1996. 356 lap

Az ébredő helytörténetkutatás egyik ígéretes ágazata a falumonográfia-írás. Erre valló adat, hogy az utóbbi években néhány székelyföldi falu monográfiáját már kézbe is vehették az érdeklődők. S ha ezek elemzésével még adós a történetírás, az bizonyosan azért van, mert a megjelent kötetek száma még nem nyújt elég támpontot a felmerülő módszertani s elméleti kérdések tárgyalásához. Ezért legyen szabad ezúttal csak egyik, nevezetesen Csikmadaras falumonográfiájára kitérnem.

A falumonográfia elsősorban történeti jellegű műfaj. Arra törekszik, hogy tárgyát történetiségében, változásaiban bemutassa. Feladata természetesen az is, hogy az illető település értékeit feltárja és megőrökítse.

Falvaink különböző értékek hordozói voltak, ezek közt rendszerint a történelmi mellett a néprajzi, építészettörténeti s kulturális örökségekre összpontosítanak a szerzők. Bár a fenti kérdések általában nem hiányozhatnak a falumonográfiákból, ezek sablonos megoldásokhoz vezethetnek, ha a szerzők nem tartják eléggé szem előtt az egyes települések sajátosságait, s megfélekednek a megkülönböztető jegyek bemutatásáról. Csikmadaras monográfiáját ezért is sikerült munkának tartom, mert az általános és sajátos kérdések szerencsésen ötvöződnek benne.

Csikmadaras monográfiájának történeti része teljes egészében Pál-Antal Sándor ismert marosvásárhelyi levéltáros munkája. A szerző igyekezett hasznosítani a

foglalkozásából adódó lehetőséget – mint a bevezetőben írja –, elsősorban a levéltárakban felkutatott adatokból építkezve próbálta megírni szülőfalujának a történetét. Ennek köszönhetően sikerült Csikmadaras helyzetét hitelesen bemutatnia a hét évszázad egymást követő, különböző történeti korszakaiban. Ez a módszer lehetővé tette, hogy a település helytörténete az általános székely történelem tükrében is értelmezhető legyen. Ezt tartom módszertanilag a szóban forgó monográfia egyik erős oldalának.

A település első írásos említése 1567-ből való, de a szerző feltételezése szerint a valóságban már 1200 körül faluvá válhatott, s így Csik (első írásos feljegyzés 1285-ből maradt ránk) legrégebb települései közé tartozik. Ezt a megállapítását a helynévnyagra hivatkozva teszi Pál-Antal Sándor: a falu helynevei közt szerepel ugyanis a Dudor és Pozsony székely nemzetségi ágnev. Következtetését azzal is támogatja, hogy a Csikmadaras környékén fekvő településekben (Ábránfalva, Jenőfalva) „számottevő ősfoglaláskorra utaló” helynév fordul elő. A szerző feltevése figyelmet érdemel, de a korai eredeztetés nem tekinthető eléggé bizonyítottnak. Ezért egyetértünk a szerzővel abban, hogy a falu keletkezésének pontosabb meghatározását a majdan elvégzendő régészeti ásatások, valamint a történeti helynévanyag eredményeinek „együttes elemzése teszi lehetővé” (14).

Hogy Csikmadaras eredetileg is székely település volt, azt a fennmaradt írásos emlékek egyértelműen bizonyítják. Arra a kérdésre pedig, hogy a falualapítók milyen nyelven beszéltek, a falu neve s teljes magyar helynévanyaga, valamint személy- és családnévanyaga több mint elegendő bizonyítékot szolgáltat (15, 185–197, 202–210). Idegen eredetű családneveket elenyésző számban mutatnak a források, s azok viselői máshonnan betelepült zsellérek és szolgák voltak (186).

A székelység társadalmi megosztására vonatkozó fejezetek gondos elemzésről tanúskodnak. A madarasi helyzet nem sokban különbözött a székely társadalom általánosan ismert képétől. Viszont sok újat tudhat meg az érdeklődő a csikmadarasiak részvételéről a nagy országos eseményekben (a Rákóczi-féle szabadságharc, a határország elleni harc, 1848–1849). Pál-Antal Sándor a székely önkormányzat elismert szakértője. Ezt a csikmadarasi helyi önkormányzatról írt fejezetben ismételtén bizonyítja.

Csikmadaras gazdasági-társadalmi viszonyait, valamint a falu határait jóval meghaladó szerepét vasbányászata és a vashámora határozta meg. Általa vált „kiváltságos” községgé. Erről Pataki József már korábban kitűnő könyvet írt. Pál-Antal Sándor újabb adatokat sorol fel, s kitér a hámor hanyatlására. A madarasi vashámor története a székelyföldi iparfejlődés szomorú történetét is jól példázza. Azt, hogy jelentős régi létesítmények úgy tűntek el, hogy nem tudtak átnőni egy fejlettebb formába. A feudalizmus kori hámorokból, kisipari műhelyekből nem nőtt ki nagyipar, s emiatt sokat késett a Székelyföld polgárosodása is. A madarasi vashámor Erdély osztrák megszállása után elveszítette a fejedelmi korból származó „kiváltságát”, sőt – tegyük hozzá – a piacait is (a fejlettebb osztrák és cseh gyárak versenye miatt), és megszűnt.

1848–1914 közt Csikmadaras – eltekintve az abszolutizmus korától – csendes évtizedeket élt át, és jelentős átalakulás, sok tekintetben fejlődés volt jellemző rá. A hagyományosságból csak lassan kibontakozó földművelés és állattenyésztés mellett az erdőkitermelés,

fazekasság és a háziipar képes volt a szaporodó népesség nagy részét eltartani; 1850-től 1910-ig a lakosság száma 1532 főről 2255-re növekedett. De a háború kitérője és az azt követő változások véget vetettek a fejlődés folyamatosságának. Az első világháború s az 1916-os román betörés 138 személy pusztulását okozta.

A trianoni döntés utáni hatalomváltás megpróbáltatások egész sorát zúdította Csikmadaras életére is. Ez különösen az iskolai oktatásban és a közigazgatásban az anyanyelvhasználat háttérbe szorítását, erőszakos korlátozását jelentette. Ebben a helyzetben megnőtt az egyház szerepe, s felértékelődött a közbirtokossági vagyon és szervezet jelentősége is.

A csikmadarasi római katolikus egyházközség történetéről szóló fejezetet Balázs Dénes, az oktatási részeket Ördög Imre, a művelődését Miklós Márton írta. Ezek a részek is mind szervesen beletartoznak a monográfia szerkezetébe. Érdekes és színvonalas írások. A falu személyiségeit külön fejezet tárgyalja: Cs. Bogáts Dénes, Kiss Ferenc és Száva János életét és tevékenységét tartották a szerzők különösen kiemelkedőnek a falu történeti örökségében.

Meg kell említenünk azt is, hogy hiányérzetünk támadt a lakásviszonyokat ismertető fejezetnél. Úgy vélem, hogy itt lehetett volna kitérni a népi építészeti hagyományokra, azok továbbélésére (vagy netán pusztulására). A népesedési viszonyokat tárgyaló fejezet igen jó része a monográfiának, nem ártott volna azonban a népesedési magatartás változásairól is megemlékezni. S talán az erkölcsi szokások is megérdemelték volna néhány sort. Ezek a hiányosságok azonban nem érintik a monográfia egészét.

Meggyőződésünk, hogy Csikmadaras monográfiája hasznos ismeretekkel gyarapítja a község lakóinak történelmi tudatát s hozzájárul a szülőfaluhoz való kötődés megerősödéséhez, értékei megőrzésének, továbbfejlesztésének tudatosításához. Ugyanakkor a monográfia történetírásunkat értékes kötettel gazdagítja.

Egyed Ákos

EGYESÜLETI KÖZLEMÉNYEK

Az 1999. június 5-i közgyűlés iratai

Benkő Samu elnöki megnyitóbeszéde

Tisztelt Közgyűlés! Hölgyeim és Uraim!

A múlt évi tisztújító közgyűlés óta eltelt idő bőséggel hozott reánk, a tudomány körül forgolódó erdélyi magyarokra olyan eseményeket, melyek hol reménységgel, hol aggodalommal töltöttek el. Aggodalomra több volt az okunk, mint a reménységre. Ha a megelőző évek közgyűlésein ismétlődően a pangás, az egy helyben topogás láttán keseregtünk, ma már nem kell túlságosan mélyre látó tekintet annak felfedezéséhez, hogy a tudományos teljesítményeket is meghatározó gazdasági-szellemi és erkölcsi viszonyaink már nem panganak, hanem folyton-folyvást romlanak. Közállapotaink nem csak a mi kis erdélyi magyar mikrovilágunkban, hanem az országos és a kontinentális dimenziókat tekintve is sok kedvezőtlen jelenséget mutatnak. Ha romló gazdasági feltételek között, a közszolgáltatól való félrehúzódnást mint általános társadalmi jelenséget tapasztalva, sőt azt napról napra megszenvedve valamit mégiscsak elvégeztünk az elmúlt évben, azt a főtítkári jelentés tartalmazza, s ami hiányzik belőle, azt a napirend szerinti szóbeli kiegészítés, illetőleg az Önök felszólalásai a tanácskozás rendjén bizonyára felszínre hozzák.

Elnöki megnyitóban nem eredményeinkről kívánok beszélni – hiszen ha valaki ezekkel elégedetlen, az mindenekelőtt én vagyok –, hanem néhány szót fordítanék *kívánatos*, illetőleg *lehetséges* tudománypolitikánkra.

A nagybetűs TUDOMÁNPOLITIKÁNAK megvannak a jól meghatározható működési szintjei és cselekvési körét kirajzoló határvonalai. Ezért beszélhetünk egyetemes, kontinentális, állami, illetőleg nemzeti, intézményi (ezen belül vállalati és köztisztviselői), végezetül a kutató személyiség által konstruált (legalább önmaga számára megfogalmazott) egyéni tudománypolitikai szintekről vagy típusokról.

Politika és tudomány létezett már az ókorban, természetesen a kettő egymástól függetlenül. A két tevékenység egymásra találása és fogalmi megjelölése egy összetett szóval (vagy más nyelvekben jelzős szerkezettel) csak a 18. század folyamán, a polgárosodásnak s ezzel összefüggően a felvilágosodásnak köszönhetően következett be. Azt is látnunk kell, hogy a tudománypolitika egy-egy szintje annál fiatalabb, mentől nagyobb a befogadó körének az átmérője. Értelemszerűen a legfiatalabb szint az egyetemes tudománypolitika. Szinte a szemünk előtt született. A mi korunkban teszi első tipegő lépéseit, annyira, hogy ezredfordulónk idején az útját kereső egyetemes tudománypolitikának egyelőre még csak halványan kirajzolódó filozófiai alapvetése tűnedezik fel a szellemi élet (a közgondolkodás) láthatárán. Legitimációs alapja az 1948-ban elfogadott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata. Az általános emberi jogok egyikéről, a gondolkodás és az ismeretszerzés szabadságáról lévén szó, a Nyilatkozat közzététele után szervezeti intézkedés is történt abba az irányba, hogy az ismeretszerzésnek – így a tudománynak – egyetemes organizációs támasza legyen. Így jött létre az Egyesült Nemzetek Szervezete Nevelési, Tudományos és Művelődésügyi Szervezete, angol nevének rövidítésével megnevezve: az UNESCO. Az egyetemes tudománypolitikáról szólva jóreménységgel tölthet el, hogy három hét múlva, június 23-án kezdődik Budapesten az UNESCO rendezésében a Tudomány

Világkonferenciája. A körülbelül 2500 fős zártkörű rendezvénynek értesülesem szerint egyéni meghívottja lesz Egyesületünk néhány tagja is. A konferencia a *Tudomány a 21. századért: új elkötelezettség* programcímet írta tájékoztatója címlapjára. Felhívással kíván fordulni a világon mindazokhoz a tényezőkhöz, akiknek tehetségük és lehetőségük van arra, hogy a tudományt mint hatalmas szellemi erőforrást a hatékony kihasználás ösvényére vezéreljék. Tudatosítani kívánja az egyetemes tudomány nagy felelősségét abban, hogy égitestünk és nemünk megmaradjon, hogy az emberi létfeltételek javuljanak. A tennivalók természetesen kontinensek, országok és régiók szerint bomlanak mindennapi teendőkre.

A kontinentális szintű tudománypolitika ma már ugyancsak erős szervezeti keretek között az Európai Unió keretprogramjaiban valósul meg. A keretprogramok feladata, hogy kiemelt módon támogassák az államhatárokat, nemzeti kultúrákat átlépő tudományos tevékenységet. Az Európai Unió integrálódást szolgáló keretprogramjai 1984-ben vették kezdetüket, és 1998-ban már az ötödik tematikus programot tették közzé a brüsszeli központ szakemberei. A most kezdődő program kulcsakcióként jelöli meg az élet minőségének a javítását, a felhasználóbarát információs társadalom létrehozását, a versenyképes és fenntartható növekedés támogatását, földrésznünk ökoszisztémájának a megőrzését. Részletezve a feladatokat, különös hangsúlyt helyez a keretprogram az egészség megóvását szolgáló tudományos kutatásokra, a biológiai folyamatok kölcsönhatásainak a vizsgálatára. Az Európai Unió tudományos keretprogramjai nem terveznek létrehozni nemzetközi vagy nemzetek feletti intézményrendszert, hanem a meglévő nemzeti intézmények modernizációjával igyekeznek egységes fejlődési mederbe terelni a kontinentális tudományművelést. Ezért a kirajzolódó koncepció szerint a jövőben sem csökken a tudománypolitika állami, illetőleg nemzeti szintjének a rádiusza. Verseny viszont lesz a tudományban is, s annak mérhető programadó eszköze a jó pályázat. Pályázni elsősorban természetesen a tagállamok intézményei pályázhatnak, de már most is megvan a lehetősége, hogy a várományos, belépni készülő országok tudományossága is pályázatok útján különböző európai programokban részt vehessen.

A mi esetünkben különleges jelentősége van annak, hogy a következő szinten különbséget tegyünk a tudománypolitikában is az állami és a nemzeti szféra között. Nekünk állami tekintetben a román, nemzeti tekintetben a magyar tudománypolitikára kell figyelmeznünk. Tekintettel arra, hogy az integrálódási folyamatok nem a nemzeti jelleg minimalizálása irányába akarják terelni az európai kultúrát, hanem ellenkezőleg, éppen a nemzeti sajátosságok megőrzésével és a nemzeti értékek felszínre hozatalával kívánnak globalizációs folyamatot elindítani, nekünk, erdélyi magyaroknak különleges érdekünk, hogy a román és a magyar integrálódási akarat egy irányba mutasson, és lehetőleg nagy időbeli diszkrépancia se válassza el őket egymástól. Egészen drasztikus jelenségek, így például árvizek, a fokozódó környezetszennyeződés, hagyományos agrárkincseinknek a folyamatos pusztulása figyelmeztetnek a közös és lehetőleg egyidejű cselekvés elodáztatatlanságára.

Századokon keresztül megőrzött összemzeti értékeink, elsősorban a nyelvünk jövőbeni birtoklása érdekében a romániai mellett a korszerűen koncipiált magyar nemzeti tudománypolitika célirányaihoz is igazítanunk kell a magunk tevékenységét. Az erdélyi magyarság tudományos teljesítményeinek a potenciális fenntartása, illetőleg fokozásának támogatása a két államnak egyaránt érdeke lenne. A természettel való emberi kiegyezésünk csak egy olyan romániai természetóvó programnak a keretében lehetséges, melynek egyformán haszonélvezője kell hogy legyen a máramarosi erdőmunkás, a székelyföldi állattenyésztő vagy az erdélyi Hegyalján jó hírű bortermelő magyar és román szőlőművelő. Amikor tudománypolitikai tennivalóinknak a magyar nemzeti célirányokhoz való alkalmazkodását említjük, akkor például annak természetes voltát hangsúlyozzuk, hogy nincs szükségünk a Magyar Tudományos Akadémiájától eltérő

magyar helyesírási szabályozásra, nem osztjuk a szociolingvisztikának azt a megállapítását, miszerint a magyar nyelv többközpontúvá vált, s az egyik „központnak” nevezett jelenség éppen itt Erdélyben lenne. S arra sincs szükségünk, hogy az összmagyarságtól eltérő nemzetudatunk legyen. A nyelvi, művészeti, intézménybeli regionalizmusainkat nem kívánjuk letagadni és nem kívánjuk elsorvasztani, de ezeket sohasem az anyanemzettől elválasztó jegyekként valljuk a sajátunknak és kívánjuk átmenteni a jövőre, hanem azért, mert ezek is szerves alkotóelemei, építőkövei, olykor egyenesen ékkövei a magyar örökségnek.

Egyszerre figyelmezve az állami és a nemzeti tudománypolitikából következő sajátos helyzetünkre, im eljutottunk a magunk szűkebb feladatkörének, az intézményi tudománypolitikának a szemrevételezéséhez. Történelmi tapasztalatban ezen a téren sem vagyunk szegények. Hiszen e két szféra alkotóelemét: a köztestületit (az egyesületit) vagy a vállalatiit már hosszú ideje ismerjük. Nemzeti fejlődésünk sajátossága következtében az egyesületi önszerveződés bizonyult az egyetlen olyan formának, amely a 18. századtól kezdődően fölvetette a tudományok művelőinek összefogását, szervezetben való egyesülését. Közel százesztendő tudománytörténeti előzménye van egyesületünk 1859-es megalakulásának is. Hasonlóképpen a modern gyáripár tette társadalmi szükségletté azt Erdélyben is, hogy az egyes vállalatok tudományos kutatásokat kezdeményezzenek és finanszírozzanak saját ipari potenciáljuk emelése, illetve versenyképességük javítása érdekében. A két világháború közötti magyar érdekltségű erdélyi vállalatok saját kutatólaboratóriumokat hoztak létre a festékgyártás, a bőripar, a fémmegmunkálás stb. technológiai módszereinek a korszerűsítésére. Természetesen, az államosítással ezek a feladatok a magántudomány szférájából átkerültek az állami kutatóintézetek munkaprogramjaiba.

Egyesületi életünk múltjának is tanulsága az, hogy az általános európai tudomány szervezési gyakorlatnak megfelelően 1872-től, vagyis a kolozsvári tudományegyetem felállítási évétől kezdődően a tudományos kutatásnak a legjobban dotált és a legnagyobb eredményeket elérő intézménye maga az egyetem lett. Régi szóhasználattal a tanszékeket intézeteknek nevezték, és ezekben folyt nemcsak az utánpótlást biztosító pedagógiai tevékenység, hanem a tudósképzés is. Persze idővel mifelénk is, akárcsak Európában, megszülettek az egyesületek és az egyetemek mellett az állami vagy alapítványi vagyomból dotált önálló tudományos intézetek is. Erdélyi magyar tudományosságunk múltjában a legjobb szerveződési lehetőség akkor adódott, amikor egymás mellett létezett magyar tudományegyetem, Erdélyi Tudományos Intézet és az EME.

Újjászerveződésünk jelszava lett, hogy tudományművelésünknek két alappillérre, az egyetemre és egyesületünkre kell támaszkodnia. Az a körülmény, hogy az elmúlt kilenc esztendőben az önálló magyar egyetem visszaállítása körül semmilyen érdemleges eredményt nem értünk el, és belátható időn belül nem számíthatunk arra, hogy a tudományművelésünk otthonai a profeszorok által vezetett egyetemi kutatóintézetek legyenek, magunknak kellett vállalkoznunk arra, hogy elkezdjük szervezni egyesületi kutatóbázisainkat.

140 év történelmi tapasztalata és a közelebből elmúlt év idején egyre markánsabban körvonalazódó erdélyi magyar tudományos igények együttesen határozzák meg mai feladataink rangsorolását és a vállalkozásukhoz nélkülözhetetlen anyagi javak minimumának a meghatározását.

Történelmi távlatból tekintve és napjaink közvetlen parancsainak hallatán és láttán az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek posztulátuma volt és marad, hogy a tudományok egészének magyar nyelvű művelésére kell vállalkoznia. Ennek a tudományművelésnek a tudásgyarapítás (kutatás) és megőrzés (a muzeális tevékenység) mellett, mindaddig, amíg nem rendeződik az önálló magyar egyetem ügye, óhatatlanul bizonyos oktatási feladatokat is támogatnia kell.

A hagyományos és az új feladatok vállalásának feltételeit elsősorban anyagi viszonyaink határozzák meg.

Az EME ingatlanainak és gyűjteményeinek román állami tulajdonból való visszaszerzésére az Egyesületnek nincs ereje. Ez csak a romániai magyarság egészétől támogatott politikai döntések útján érhető el. Ehhez egyaránt szükséges a romániai magyar politikai élet közszereplőinek az igényeink melletti kiállása, a politikai partnerségre igényt tartó román vezetők megértése, valamint a magyarországi diplomácia illetékeseinek jótékony közreműködése. Ebben a tekintetben az EME igényeire éppen annyira kell figyelnie minden illetékesnek, mint a történelmi egyházak jogos követeléseire. Erről már 1993-ban megjelent, *A romániai magyar tudomány helyzete és az Erdélyi Múzeum-Egyesület feladatai* című dolgozatomban írtam. Visszhangja – egyetértő magánvéleményeken túlmenően – alig volt.

Gyűjteményeinkről szólva a hagyományosokról csak annyit mondhatunk, hogy azok a nacionál-bolsevizmus államosítási gyakorlata következtében változatlanul román állami kezelésben vannak, tárgyai a legkülönbözőbb intézmények: Babeş–Bolyai Tudományegyetem tanszékei, a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár, az Állami Levéltár, a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Könyvtára, a Történelmi Múzeum, a kolozsvári Képzőművészeti Múzeum, a kolozsvári Néprajzi Múzeum stb. levéltárában vannak bevezetve. Ezekről külön nem beszélek, hiszen vagyoni ügyeink rendezésének körében folyamatosan hangoztattuk gyűjteményeink tulajdonjogának a fenntartását.

Szólanom kell viszont mai gyűjtési feladatainkról. Elmúlt közgyűléseinken beszámoltunk azokról az örvendetes eredményekről, melyek annak következményei, hogy erdélyi tudós személyiségek örökösei a megboldogult tudományos hagyatékát egészében vagy részben Egyesületünkre testálták. Ezeknek értékét és magának az adományozásnak az erkölcsi üzenetét nem lehet túlértékelni. Szüksös anyagi lehetőségeink ellenére néhány erdélyi művelődéstörténeti emléket (kéziratokat, könyveket, fotógyűjteményt) meg is vásároltunk.

Mi az, amit elmulasztottunk?

Az alaposan megváltozott viszonyok között nem tisztáztuk az Erdélyi Múzeum-Egyesületre háruló mai gyűjtési feladatokat. Véltetően azért, mert gyűjteményeink egész állományának visszaszerzésében reménykedve azzal kecsegtettük magunkat, hogy előbb-utóbb gyarapítani tudjuk valamennyi gyűjteményünket. Csakhogy idővel maguk a körülmények is sokat változtak. Nemcsak anyagiak híján nem vállalkozhatunk mindarra, amire a 19. század folyamán Egyesületünknek egymagában vállalkoznia kellett, hanem azért sem, mert időközben létrejöttek olyan intézmények, melyeknek határozott gyűjtési feladataik is vannak. Ezek között vannak már régtől működők, de vannak az utóbbi időben születettek is. Csak példának említem, hogy a székellyföldi múzeumok – éppen magyar személyi állományuk vállaló készsége folyamánaként – a maguk területén becsülettel végzik a muzeális értékmérés munkáját is. A képzőművészeti értékek megőrzése terén pedig az EMKE tett dicséretes lépést azzal, hogy elfogadta a Györköcs Mátyi-hagyatékot is, és az is elég széles körben ismert törekvés, hogy a Barabás Miklós Céh tervezi egy Kolozsváron létesítendő magyar képzőművészeti gyűjtemény létrehozását. Az 1918 utáni romániai magyar irodalmi örökség őrzésére vállalkozott az EMKE azzal, hogy a Szabédi-emlékházat találta alkalmasnak a hagyatékok befogadására.

Hallgatólagosan tehát a mi számunkra egyelőre a felajánlott tudományos örökségek befogadása és szakmai őrzése a feladat. Sajnos még nem jutottunk oda, hogy az érvényben lévő román törvényeknek megfelelő gyűjteményi szabályzatot szerkesszünk, és megfogalmazzuk azokat az irányelveket, melyek szerint a felajánlott adományokat, hagyatékokat fogadnunk kell. Mit tegyünk például egy olyan apáink korából való orvosi könyvtárral, melynek csak tudománytörténeti jelentősége van? Fogadjuk el, és minden kötetet őrizzünk meg? Meg sem próbálok itt erre a kérdésre válaszolni, mert ezer összefüggése van – de az ilyen és hasonló kérdésekről egész gyűjtési tevékenységünkre való tekintettel kell meditálnunk és döntenünk.

A tudományos munkálkodás legjobb intézményes kerete kétségen kívül a tudományos intézet. Ezért hoztuk létre közvetlenül az 1994. évi tisztújító közgyűlésünk után kutatócsoportunkat. A rendelkezésre álló anyagi keret három kutató felvételét tette lehetővé: egy nyelvtörténészt, egy az erdélyi írásbeliség múltjával foglalkozó történészt és egy a romániai magyar értelmiségi állomány összetételét és teherbíró képességét vizsgáló társadalomkutatót. Kezdetől fogva *hangsúlyoztuk* – és a királyi többes szám mellett legyen szabad egyes szám első személyben is mondanom: *hangsúlyoztam*, hogy kutatócsoportunkat úgy kell intézménnyé fejlesztenünk, hogy az eljövendő tudományos munkálkodás fokozatosan kiterjedjen mindazokra a szférákra, ahol az új ismeretek feltárása nincs összekötve nagyarányú infrastrukturális beruházásokkal – laboratóriummal, kísérleti teleppel, klinikával stb., időrendben pedig élvezzenek elsőbbséget az erdélyi magyarságot egzisztenciálisan érintő kérdések, így a népesedési, népállomány-javító gazdasági, közegészségügyi kérdések. Dolgoznunk kell olyan témákon, ahol anyanyelvűségünk a dolgok természetéből következően különösen hátrányos helyzetben van, mint például a műszak, a jog, a közigazgatás területén. A szakszótár-szerkesztés ebben a tekintetben különös figyelmet érdemel. Folyó költségvetésünk bemutatásakor látni fogja a Tisztelt Közgyűlés, hogy ez év folyamán sikernek kell tartanunk, ha meglévő alkalmazottainkat fizetni tudjuk. Ezért bővítésről ma itt felelősen gondolkodva nem beszélhetünk.

Persze a bővítéshez az anyagi háttérén kívül megfelelően felkészült szakemberek is szükségletnek. S már el is érkeztünk egyik fájó kérdésünkhöz. Említettem, hogy az EME-nek nem volt hagyományosan kijelölt feladata a felsőoktatásban, illetőleg a posztgraduális képzésben való részvétel. Mindezekre akkor vállalkozott, amikor a Magyar Művelődési és Közoktatási Minisztérium 1990-ben erre felkérte.

A döntésekben való részvételünk azonban évről évre csökkent, de a közvéleményben a számonkérés és felelősségünk hangoztatása egyre gyakoribb lett. Ma már ott tartunk, hogy kimondjuk: az ösztöndíjrendszernek az a formája, melyet a magyar tanügyi hatóságok meghonosítottak, a romániai magyar tudományosságának kevés hasznot hozott, és az agyelszívás hatékony eszközeinek bizonyult. Az évről évre kapott egyéves akadémiai ösztöndíjak is – melyeknek odaítélése kizárólag a mi feladatunk volt – kevés közösségi hasznot hajtottak. Igaz, ebben nagy része volt annak, hogy a hazatérni kívánók egy része a létező tudományos intézményrendszerben nem tapasztalt fogadókészséget. – Az elmúlt pár évben egyéves akadémiai ösztöndíjra csak olyan romániai magyar fiatalokat javasoltunk, akik itthon már beiratkoztak, illetőleg sikeresen felvételiztek doktori képzésre. A korábbi akadémiai ösztöndíjak helyébe a Domus Hungarica- és a Bolyai-ösztöndíjak lépnek, melyeknek odaítélésére a magyarországi kuratóriumok vállalkoznak. Csak remélni tudjuk, hogy ezek a kuratóriumok ígéretükhöz híven messzeemenően tekintettel lesznek a mi ajánlásainkra, pontosabban szólva azokra, melyeket az EME szakosztályai, illetőleg az azokban tevékenykedő egyetemi oktató tagtársaink adnak. Általános vélemény, hogy a legjobb szellemi befektetésnek a 3–6 hónapos ösztöndíjak ígérkeznek, melyeket a doktorátusra itthon beiratkozott olyan fiatalok kapnak, akik disszertációjuk elkészítéséhez veszik igénybe a megfelelő magyarországi tudományos műhelyek lehetőségeit – a személyeket és a technikaiakat egyaránt.

A tudományos utánpótlásnak, úgy tűnik, egészséges biztosítéka lesz az a támogatási rendszer, melyet az induló Apáczai Alapítvány honosít meg. Most készülnek Egyesületünk körül csoportosult fiataljainknak a pályázatait, melyeknek jó megszerkesztéséhez Tonk Sándor alelnök úr ígérte támogatását, sőt azt is, hogy személyesen viszi azokat az Alapítványhoz.

Arról beszéltem, hogy a tudánypolitika *végző* vagy *első* – attól függően, hogy honnan nézzük – letéteményese maga a kutató, hiszen életreszólóan dönt arról, hogy milyen cél szolgálatába állítja tehetségét, munkaejét. Az erdélyi magyar tudományosság évtizedeken ke-

resztül úgy éledegelt, hogy annak egyetlen erőforrása, ha úgy tetszik, intézménye a *magános* kutató volt. Nem akarom sem az életből eltávozottak, sem a még élők neveinek a felsorolásával bizonyítani állításom érvényességét, csak nagyon halkán emlékeztetnék arra, hogy az elmúlt évek jelesebb kiadványai is ezeknek az egyszemélyes műhelyeknek a termékei. De az EME gondozásában megjelentek mellett egyéni kutatási stratégiáknak a mostanra beérett gyümölcsei a fehér könyveknek nevezett (legutóbb világoskékre változott) Kriterion-kiadványok és a Téka-kötetek mellett azok a magyarországi kiadóknál megjelent tekintélyes művek is, melyeknek szerzői kutatásaikat a mi köreinkben végezték.

Az EME, amikor ugyancsak napi igények parancsára könyvkiadási feladatokat is vállalt, nem tett egyebet, mint a tudományos könyvkiadás elsorvadása évadján vállalta, hogy háttérintézménye lesz azoknak a tudományos műveknek, melyeket kéziratban megismerve valós értékek hordozóinak vél, és amelyek kiadására az EME-n kívül senki más nem vállalkozott. Nem akarom itt most ecsetelni, hogy egy-egy mű úgynevezett nullszaldós előállításához milyen erőfeszítéseket kellett tennie azoknak, akikre Önök az Egyesület kormányzását bízták. Az érdem elsősorban azoké, akik kilátástalan időkben sem hagytak fel a tudományos kutatással.

Publikálási gondjainkról szólva külön fejezet lenne folyóirataink, illetőleg sorozataink sorának a megtárgyalása. Hol van ezeknek a helye a mai romániai magyar nyomdai termékek sorában? Mennyiben elégítenek ki reális szükségleteket, hol mutatkoznak az alkalmosság, a végig nem gondoltság jelei? Bátran szembe kell néznünk szerkesztési és terjesztési gondjainkkal. Kimondom, hogy a nyugdíj biztosította létminimum kétes biztonságérzetével nincs jogunk a fiataloktól *önkéntes* tudományteremtést elvárni. Csak azt nem tudom, hogy például tisztességes honorárium fizetéséhez Egyesületünk vezetői honnan szerezzenek pénzt. Kérem, a kérdésre ne azok válaszoljanak, akik előszeretettel külföldön publikálnak.

1990-ben máig érvényben lévő alapszabályaink szövegezésekor elsősorban a történelmileg reánk testált tudománypolitikai feladatokra összpontosítottuk figyelmünket. Azóta egyre inkább az idő parancsaira hallgatva vállaltuk az itt felsorolt, régebben nem egyesületi munkakörbe tartozó teendők ellátását. És tettük ezt néhányan idős fővel azért, hogy azoknak a fiataloknak adhassuk át a stafétabotot, akik – úgy látszik – otthonuknak tekintik az Erdélyi Múzeum-Egyesületet. Jómagam minden bizalmamat a most induló, útkereső fiatalokba helyezem. Őket még nem sikerült elrontanunk. Remélem, nem is lesz már erre időnk.

Müller Ádám főtitkári jelentése

Tisztelt Közgyűlés!

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület száznegyven évvel ezelőtt kapott jóváhagyást Bécsből tevékenysége megkezdéséhez, Egyesületünk mostani, új életciklusában pedig a mai közgyűlés a kilencedik évet zárja, a tizediket kezdi. Beszámolómat ebbe az időbeli perspektívába állítom, mert helyzetünk értékeléséhez csak ekképpen tudok megfelelő háttérteret teremteni. Mondanivalóm ugyanis nem szorítkozik bizonyos tények adatszerű felsorolására, hanem kísérletet tesz tevékenységünk jellemzésére is, Egyesületünk jelen állapotának bemutatására és a jobbítás lehetőségeinek a felvillantására.

Távrolról szemlélve úgy tűnhet, hogy a múlt évi közgyűlés óta Egyesületünk teljesítette valamennyi fontosabb célkitűzését, és – számos nehézség ellenére – megállta a helyét ebben a zavarosan változó, gazdasági, politikai és erkölcsi nehézségekkel küszködő világban. Felolvasóüléseink, vándorgyűléseink, más rendezvényeink sikeresek voltak, folyóirataink megjelentek, értékes könyveket adtunk ki, meglehetősen rendszerben kiosztottuk a ránk bízott ösztöndíjakat stb.

Közelebbről is szemügyre véve a tevékenységünket, minden eredmény mellett azt is észre lehet azonban venni, hogy a megoldhatónak tűnő feladatok egy részét nem ragadjuk meg, vagy halogatjuk, mert szervezési kapacitásunk elégtelen, mert nincs elég pénzünk, mert elégtelen a felszereltségünk, a távközlő kapacitásunk. Azt is észre lehetett venni, hogy kisebb-nagyobb belső nézeteltéréseinket nehezen kezeljük, némelyik döntésünk meghozását halogatjuk, röviden: az ún. szervezetmenedzselésben még sok a tanulnivalónk.

Mindezeknek a sikereknek, részleges sikereknek és mulasztásoknak a mélyebben fekvő okairól, arról, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület hogyan tudna jobban alkalmazkodni a világ (és szűkebb környezetünk) mai állapotához, valamint más, hasonló kérdésekről a március 27-i tanácskozásunkon beszéltem részletesebben, és azt a konklúziót próbáltam elfogadtatni, hogy Egyesületünk egy növekedési válság küszöbére érkezett, és hogy ezen a helyzeten fölül kell kerekednünk.

A növekedési válság mára kialakult formájában nem egy beteg állapot, hanem egy természetes és szükséges feszültség; olyan működési zavar, amely egy megújulási folyamat szükségességét jelzi; olyan folyamatét, amely nélkül aligha várható jelentős előrelépés, és amely – remélhetőleg – elvezet a világ változásaiból óhatatlanul következő új feladataink *felvállalásához*, valamint a régi és új feladataink megoldásához vezető utak és módszerek *felfrissítéséhez*.

Itt kell megemlítenem azt is, hogy feladataink és anyagi lehetőségeink egyáltalán nem állnak arányban egymással. A helyzet csupán azért nem reménytelen, mert az Elnökség és a Választmány szintjén kezd körvonalazódni egy lehetségesnek tűnő megoldás: a tudományos tevékenység szervezéséről vallott felfogásunk korszerűsítése, tudománymenedzselői tevékenységünk fokozatos bővítése, különös tekintettel a nemzetközi pénzforrások felderítésére és a támogatók elnyerésére. Az elmúlt évek folyamán már gyűlt ezen a téren annyi tapasztalatunk, hogy meg merjük kezdeni az ilyen irányú kibontakozást.

Anyagi nehézségeink és a többi, kisebb-nagyobb bajunk és kudarcunk alapján, ismétlem, nem kell és nem is lehet egyszerűen csak válságról beszélni. Már azért sem, mert – amint az beszámoló végére ki fog derülni – a most záruló munkaév meglehetősen eredményes volt: a kétségtelen kifogásolnivalók ellenére is hozott annyi eredményt, mint az előző két-három év bármelyike. Mielőtt azonban e megnyugtatóbb, kézzelfoghatóbb eredményeket ismertetném, kissé még elidőzöm a növekedési válság témájánál, mert ezt igen fontosnak tartom, sőt azt hiszem, hogy később – ha szerencsésen túljutunk a ránk váró átalakuláson – elmondhatjuk, hogy a most záruló év legnagyobb eredménye éppen az volt, hogy felismertük nehézségeink természetét, és elindítottuk a meghaladásukhoz szükséges sokoldalú munkát.

Nem úgynevezett forradalmi átalakításról beszélek; magyarán mondván, nem holmi elszietett felforgatást szeretnék a figyelmükbe ajánlani. Hagyományos értékeink és hagyományos célkitűzéseink kétségbevonásáról nincs szó, de szükségesnek látszik, hogy a munkánk stílusát és szervezési formáit korszerűsítsük és úgy alakítsuk, hogy meg tudjuk állni a helyünket ebben a társadalomban, amelyik bizony nem úgy fejlődött, ahogyan azt Egyesületünk újrászervezésekor remélni lehetett. A ránk váró önfelkészítési munka nem tartozik a hirtelen elvégezhető feladatok közé. Inkább egy hosszasan mutatózó erőfeszítés módszeres előkészítéséről és óvatos, de határozott véghezviteléről lenne szó; meggondolt cselekvésről, fiatalításról, hatékonyságunk növeléséről. Nem a becsben tartott értékek feláldozásáról, hanem néhány új érték elfogadásáról; nem a bevált módszerek elvetéséről, hanem újak bevezetéséről.

Mindez, még ha netán meggyőzően hangzik is, mégis nagyon általános, messze áll a mindennapok megtervezhető, elvégezhető, számon kérhető aprómunkáinak a felvételétől; de ez – ma, itt – nem is lehet a feladatom. Egyrészt már csak azért sem lehetne feladatomban, mert egy *beszámoló* nem *akcióterv*. Másrészt azért nem, mert ezt a kétféle tekintő, hátra és előre egyaránt

figyelő vizsgálódást a Választmány és az Elnökség éppen csak elkezdte, éppen csak néhány aspektusát vitatta meg. Tehát csupán azt *jelenthetem*, hogy az Elnökség és a Választmány felfigyelt erre a kérdésgyűttesre, és hozzáfogott tanulmányozásához, a megoldások kereséséhez.

Most tehát, mielőtt jelentésem második részére térnék, legfennebb csak azt *kérhetem*, hogy az elmondottak megvitatása után Közgyűlésünk – ha helyesnek látja – bízza meg a Választmányt és az Elnökséget a frissüléshez szükséges elméleti és gyakorlati munka módszeres előkészítésével és óvatos, fokozatos véghezvitelével. Még hozzá a Választmány által következetesen ellenőrzött véghezvitelével, vigyázva arra, hogy a mai feltételekhez való alkalmazkodásunk mindenképpen eredeti, alapvető céljaink érdekében történjék, vagyis a modernizálódó EME továbbra is Egyesületünk hagyományos értékeit szolgálja – lehetőleg egyre jobban.

A konkrétumokra térve, Kiss András, volt főtítkáruk múlt évi jelentésének első mondatait szinte szóról szóra megismételhetném. Jelenleg is igaz az, hogy csak óhajtjuk a jogállamiság irányában történő országos előrehaladást, miközben a tapasztalataink lehangolóak maradnak. Az is inkább a jogállamiság *hiányát* jelzi, mint a helyzet javulását, hogy a bel- és külföldi sajtó már nemegyszer hírül adta elkobzott épületünknek, a Főtér 11. szám alatti, Wass Otília által adományozott háznak a visszaadását, de a valóságban csupán ennyi történt: a kormány kiadta a néhány ingatlanra vonatkozó 13/1998. sz. sürgősségi rendeletet, amelyben a mi házunk is szerepelt, majd – néhány hónapos késéssel, amit a minisztériumok közötti huzavonának lehet tulajdonítani – kaptunk egy kissé homályosan fogalmazott iratot tulajdonosi minőségünk elismeréséről és egy másik, még kevésbé egyértelmű írást azon teendőink vázlatával, amelyek tulajdonosi jogaink gyakorlását végül majd lehetővé teszik. Minthogy ezekben az előírt teendőknél a partnerünk a DAFIS nevű igazgatóság lenne, amely a polgármester felügyelete alatt működik, azóta „levelezünk” a DAFIS-szal, és időnként tájékoztatjuk a bukaresti illetékeseket rendelkezéseik semmibebevételéről.

Ha már ingatlanokról esett szó, meg kell említenem, hogy a Szentegyház utcai bérpalota tulajdonosa kilátásba helyezte: irodáinkat előbb-utóbb el kell költöztetnünk jelenlegi helyükről, mert ott a bővülő katolikus felsőoktatási intézményeknek akarnak terjeszkedési lehetőséget biztosítani. Ezért tárgyalásokat kezdtünk egy másik, a jelenleginél előnyösebb, szintén belvárosi épületrész bérbeviteléről, de végleges eredményről még nem számolhatok be. Nemrég, Benkő Samu és Tonk Sándor fáradozásának köszönhetően, elég biztató előrehaladás történt ebben az ügyben. Az új bérleményben nemcsak központi irodáinknak jutna hely, hanem az eddiginél alkalmasabb teret biztosíthatnánk a fiatal kutatók csoportos és egyéni tevékenységéhez is, valamint az általuk igényelt (vagy már be is szerzett) felszerelés tárolásához és működtetéséhez. Arra is van némi új keletű reményünk, hogy az új helyen majd egy igen korszerű számítógép-hálózatot működtethetünk.

A három könyvtárrészlegnek helyet adó három kisebb ingatlanunkkal kapcsolatban nincs különösebb jelenteni valónk. A Moll házban lévő könyvtárrészleg még mindig gyengébben működik, mint a másik kettő, de az ugyanott berendezett előadóterem kihasználtsága fokozódott, és az ugyancsak ott lévő, kutatómunkát szolgáló két számítógép szinte naphosszat üzemel.

Tagságunk létszámának alakulása továbbra is dinamikusnak mondható. Nagy a belépések száma is (az egyetemi ifjúság köréből) és nagy a lemorzsolódás is, vagyis sokan „feledkeznek meg” tagdíjuk befizetéséről. Évi átlagban a friss beiratkozások száma 300 fölött van, a lemorzsolódás ennél kevesebb. Az 1990-es újrakezdéstől a folyó év áprilisának közepéig beiratkozott Egyesületünkbe 3649 tag. Közülük – beiratkozásuk évében – 1667-en egyetemisták voltak. Valamennyi beiratkozott közül azonban az 1998. évre csak 1416-on fizették be a tagdíjukat, mégpedig 630-an az I. Szakosztályból, 171-en a II. Szakosztályból és 435-en, 107-en, illetve 40-en a további három szakosztályból. Tehát a múlt évi befizetések alapján megállapítható,

hogy a legnépesebb I. Szakosztályt az orvosok és gyógyszerészek szakosztálya követi. A három további szakosztály együttvéve sem éri el az orvosok és gyógyszerészek létszámát. A beiratkozottak között volt eddig összesen 102 alapító tag, de az alapító tagi minőséget régebben elnyert tagjaink közül a múlt évben csupán 75-en fizették ki az esedékes rendes évi tagdíjukat. Újabb alapító tagjaink: Balássy András, Farkas László, Pálfalvi Attila, Vincze Mária Magdolna és Wabrosch Géza. Külön köszönetet mondunk alapító tagunknak, Vargháné Airizer Júliának évenkénti jelentős adományáért. Pártoló tagjaink száma 33.

A fiatal tagságból a tevékenyebb, kutatásra hajló réteg különböző státusú csoportosulásokban tanulja a „mesterséget”, miközben kutatásaik elismert eredményekben, bel- és külföldi közleményekben összegeződnek. Az évek során a fiatal filozófusok csoportosulása szervezeti-
leg teljesen önállósult, a történeiszeké, a KOMATE a beszámoló tagyát képező időszakban lépett a viszonylagos önállósulás útjára, az Öko-Studium nevű biológus-csoport és a GEKKO nevű geológus csoport egészében az EME keretében fejt ki tevékenységét. A földrajzos, a közgazdász, a pszichológus meg a jogász diákok csoportjai szintén az Öko-Studium és a GEKKO mintáját követik, de teljesítményük még nem olyan mutató, mint ezeké.

Történész és filológus kutatók számára Lakatos utcai könyvtár részlegünk értékes gyűjteményt mondhat magáénak. Más szakterületeken gyengébben állunk. Fiataljaink tankönyvellátása sem üti meg azt a színvonalat, amelyet kielégítőnek tekinthetnénk. Egyes szakterületeken könyvvállományunk egy részét csak nehezen hozzáférhető raktárban tudtuk tárolni, ezeket a könyveket csupán különös esetekben tudjuk az olvasónak kiszolgálni. Nemrég értesültünk, hogy egy pályázatunkat részlegesen elfogadták, és könyvvállományunk (elsősorban tankönyvvállományunk) bővítésére negyedmillió forintot bocsátottak rendelkezésünkre. Ez az összeg jelentős ugyan, de a szükségletet távolról sem fedezi. Ezen a tavaszon, végre, konkrét lépések történtek a könyvvállományunk számítógépes feldolgozásához szükséges adatbázis kiképzése érdekében, de az előrehaladás nem kielégítő.

Szakosztályaink működését nehéz lenne egységes kritériumok szerint jellemezni. Tevékenységüket más-más formában szervezik, a szakma igényei és a pillanatnyi lehetőségek függvényében és a szakosztály választott vezetőinek az elképzelései szerint is. Külön említést érdemel néhány sikeresebb tudományos ülés, mint az Orvosi és Gyógyszerészeti Szakosztály brisói vándorgyűlése 1998-ban és idei vándorgyűlése Gyergyószentmiklóson, az I. Szakosztály 1998-as vándorgyűlése Sepsiszentgyörgyön, a Szilágysomlyói Fiókegyesület által rendezett, 1848–49-nek szentelt megemlékezés és tudományos ülés, a II. Szakosztály több szekcióban zajló, minden évben megrendezett tudományos ülés, az Apáczai Líceumban, továbbá a Fiala Műszaki Tudományos Ülésszaka, amelyet V. Szakosztályunk az idén már negyedik alkalommal rendezett meg. Megemlítené még az is, hogy egy hosszabb csendes időszak után a IV. Szakosztály tevékenysége élénkülően van; regionális fejlesztési kérdésekben továbbképzést és csoportos kutatást kezdeményeztek, három ifjúsági csoportot alakítottak: egyet-egyét a közgazdászok, a jogászok és a pszichológusok.

A tavalyi közgyűlésen elhangzott főtárgyi jelentés megemlégett néhány – akkor – megjelenés előtt álló EME-kiadványt. Ezek mind meg is jelentek:

– Megjelent Egyed Emesétől a *Levevők fejéről Múzsák sisakomat* című és *Barcsay Ábrahám költészete* alcímű kötet.

– Kovács András kiadta – bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel – *Gyulafehérvár város törvénykezési jegyzőkönyveinek* az első kötetét.

– Demény Lajos szerkesztésében megjelent a *Székely Oklevéltár* IV. kötete.

Megjelentek hagyományos folyóirataink is:

– Az *Erdélyi Múzeum* LX. kötete két füzetben jelent meg, az Antal Árpád vezette, felfrissített szerkesztőbizottság munkájának köszönhetően; az 1999-es kötet első füzete a napokban kerül nyomdába.

– A Múzeumi Füzetek új sorozatának 7. kötete is megjelent, a Kékedy László által vezetett szerkesztőbizottságnak köszönhetően.

– Az Orvostudományi Értesítő tavaly megjelent 70. kötetén egy nagy szerkesztőbizottság dolgozott Pap Zoltán vezetésével; a 71. kötet szerkesztését, amely az orvosok és gyógyszerek brassói vándorgyűlésének az anyagát tartalmazza, Ábrám Zoltán vezette.

Két újabb folyóiratot indítottak a II. Szakosztály mellett működő ifjúsági csoportok. Az egyik már meg is jelent, a *Collegium biologicum*, a másikkak, a *Collegium geologicumnak* most van nyomdában az első száma.

Megjelentek továbbá a tavaly ilyenkor még be nem fejezett kéziratok:

– Nagy Tóth Ferencről a *Régi erdélyi almák*,

– Kékedy Lászlótól és Kékedy Nagy Lászlótól a *Műszeres analitikai kémia* II. kötete,

– Antalné Tankó Máriától a *Gyimesi írott tojások* című illusztrált kiadvány.

Az Erdélyi Tudományos Füzetek sorában jelent meg Coroi Artúrtól az *Adalékok Háromszék iskolatörténetéhez*.

A napokban jelent meg – nagy késéssel – az I. Szakosztály 1997-es csíkszeredai vándorgyűlésének az egybegyűjtött anyaga, és közelebről várjuk a sepsiszentgyörgyi vándorgyűlés kötetének a megjelenését is.

Ugyancsak a napokban jelent meg Bocskai István és Matekovics György könyve *Fog- és szájbetegségek* címmel.

Az EME kiadásában jelent meg továbbá Demeter László fiatal történész *Erdővidék a szabadságharcban 1848–1849* című könyve is.

Jólesik megemlíteni itt egyrészt azt, hogy a tavalyi közgyűlés óta Egyesületünk több prominens tagjának jelent meg könyve különböző kiadóknál, másrészt azt, hogy az idén Bukarestben és Budapesten benyújtott pályázataink nyomán, ez év vége felé remélhetőleg, a szokásosnál gazdagabb könyvtermést mutathatunk be. A már munkába vett kéziratok mellett több beérkezett kézirat várja még az elbírálást, a kiadásra vonatkozó döntést.

Említést érdemel az is, hogy újra felélénkült a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon szerkesztési munkája és hogy ez a sokat vitatott, de kétségtől hiánypótló mű – belátható időn belül – kiegészül. Folytatódtak, természetesen, az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár munkálatai is. A tizedik kötetben már a nyomdászok dolgoznak, a Vámszer Márta vezette szerkesztőkollektíva a további kötetekkel foglalkozik.

Múlt évi közgyűlésünk után az EME lebonyolította azoknak az ösztöndíjkéréseknek a begyűjtését és elbírálását, amelyek az Erdélyi Magyar Ösztöndíjtanács rendelkezésére álló magyarországi ösztöndíjakat pályázták meg, és az egyetem utáni képzés támogatását szolgálták. A munka közben előállott procedurális nehézségek meglehetősen kellemetlen helyzetet teremtettek. Azóta az EME és az Ösztöndíjtanács pontosította az eljárás szabályozását, és remélhetjük, hogy az idén sikerül mindent zökkenőmentesen lebonyolítani.

A múlt évi közgyűlés után kiosztottunk – erdélyi egyetemeken doktoráló fiataloknak – öt, magyarországi továbbképzést szolgáló akadémiai ösztöndíjat.

Ugyanebben az időszakban a budapesti Europa Intitutum több tagunkat részesítette kutatási ösztöndíjban; nagy többségük két-két hetet kért, illetve kapott. A folyó évre kaptunk ismét 30 kiosztható hetet, amelyet már oda is ítéltünk.

Tisztelettel kérem a fentiek tudomásulvételét, jelentésem megvitatását és elfogadását.

Soó Tamás gazdasági tanácsos beszámolója az 1998. évi gazdasági-pénzügyi tevékenységről

Az 1998. évre az Illyés Közalapítványhoz az EME fenntartási költségeihez való hozzájárulásra beadott pályázatunkra 1998. november 10–11-én érkezett válasz, amelyben közölték, hogy összesen 6 500 000 Ft értékű, valutában kifizetésre kerülő támogatást ítél meg részünkre a Kuratórium. A támogatást ezúttal 5 részletre osztva utalják át. Külön állapították meg a támogatást a *dologi és személyi költségekre*, amit két részletben fognak átutalni, külön az *alapkutatásokra*, a *kiadványok támogatására*, és a *rendezvényekre*.

Ez ideig átutalásra került a *dologi kiadásokra* megítélt összeg első fele, az *alapkutatások* és a *kiadványok* támogatására megítélt hozzájárulás, összesen 3 870 000 Ft-nak megfelelő 17 413,70 USD, ami a beváltás után 222 661 760 lejt tesz ki. Hátra van még 2 630 000 Ft-nak megfelelő valuta átutalása, ami a folyamatban levő elszámolásunk jóváhagyása után, június vége felé fog megtörténni.

A fenti összegben kívül folyósításra került még 250 000 Ft-nak megfelelő 1136,14 USD az Erdélyi Múzeum folyóirat kiadási költségeire, amit el is számoltunk, valamint 50 000 Ft-nak megfelelő 208,82 USD a történelem és művészettörténet szakos hallgatóknak tartandó latin nyelvoktatás költségeire, aminek az elszámolási határideje 1998. december 31.

Elszámolási nehézséget csak az támaszt, hogy a pályázat beadásakor és 1998. év folyamán a dollárárfolyam, amelyen a kiadásainkat felértékeljük, 8–9000 lej/USD volt, az 1999. február hónap folyamán átutalásra került USD beváltási árfolyama 15 000 lej/USD körülire nőtt.

Ismételten hangsúlyozzuk, hogy az EME működésének támogatása ne pályázati rendszerben történjen, hanem költségvetési tételként az év elején kerüljön átutalásra, az előző év végén elkészített, felterjesztett és jóváhagyott EME költségvetés alapján. Ilyen módon nem ér semmilyen veszteség az árfolyamingadozások, illetve a még belátható időn túl is érvényben levő lejleértékelődés következményeképpen. Az EME pénzgazdálkodása szempontjából ez biztonságot jelentene programjaink megvalósításában, mert a jelenlegi rendszerben nem tudjuk, hogy a megpályázott programot, aminek a megvalósítási időpontja az év első fele, megkapjuk-e és milyen arányban.

Az 1998. évi költségvetés teljesítésének módjára térve, a 392 millió lejes bevételi tervet 29 337 ezer lejjel haladtuk túl, ami az adományokból és egyéb bevételekből (pl. a kapott kamatokból) származik. A tagdíjaknál több mint 7 millióval, az alapítványi támogatásoknál 39 millióval teljesítettünk kevesebbet, viszont kaptunk közel 29 millió lej céltámogatást, meghatározott programokra, mint könyvkiadás, folyóiratkiadás stb.

A tervezett 392 millió lej kiadást 17 965 ezer lejjel léptük túl.

A legszembetűnőbb túllépés a *dologi kiadások* fejezetében keletkezett 57 millió lej értékben. A könyvtár raktározási kapacitását növelendő, hogy az akut helyszűkét csökkenthessük, az EME székház 2 garázsát be kellett polcozni és könyv, valamint folyóirat tárolására alkalmassá tenni. Ez 29 millió lej többletkiadást eredményezett. Megvásároltuk az elhunyt Binder Pál történész könyvtárát, ami 25 millió lej nem tervezett kiadást jelentett. Továbbá negatívan befolyásolta költségeink alakulását az áruk és a szolgáltatási költségek emelkedése (posta, telefon, fűtés, világítás, karbantartási anyagok stb.), ami összesen 7 millió lej feletti többletkiadást eredményezett.

A személyi kiadásokra szánt költségeknél a 40,715 millió lej megtakarítás két gyermekgondozáson levő kutatónk, Jakó Klára és Tamásné Szabó Csilla megtakarított fizetését jelenti, mivel ők erre az évre a Betegsegélyzőtől kaptak gyermekgondozási segílyt, továbbá egy be nem töltött könyvtárosi állás költségeit.

Az alap kutatásoknál 15%-os többletkiadást (6 millió lej) könyvelhettünk el, az Erdélyi Magyar Tudománytörténeti Kutatások, a Bolyai-hagyaték feldolgozása költségeinek tulajdoníthatóan.

A kiadványok finanszírozására tervezett kiadásoknál 7 200 000 lejjel költöttünk többet, ami csak látszólagos túllépés, ugyanis Kékedy László *Műszeres analitikai kémia* és Egyed Emese *Levevők fejéről Múzsák sisakomat* című könyvének költségeit megelőlegeztük, fedezetük az elkövetkező évben fog megjelenni (közel 15 millió lej).

A rendezvényekre előirányzott kiadásokat közel 7 millióval (6764 ezer lej) léptük túl. A Műszaki Tudományos Szakosztály a Fiatal Műszakiak Tudományos Ülésszaka rendezésére, az infláció növekedésével nem számolva, 5932 ezer lejjel költött többet, ezenkívül az Orvostudományi Szakosztály vándorkonferenciájának költségeire adtunk az előirányzottnál 4288 ezer lejjel többet.

Egyéb ügyviteli költségekre (kiszállások, adók, illetékek, kiadványcserék, adományok, szállítási költségek, fiókegyesületek és bankköltségek) 2460 ezer lejt, egyéb kiadásokra összesen 10 749 ezer lejt költöttünk.

Az 1999. évre költségvetési előirányzatunk 640 millió lej. Erre alapítványi támogatásból 6500 ezer Ft-ra, azaz 390 millió lejre számíthatunk, amihez hozzáadva a saját forrásokból és más adományokból (tagdíjak, adományok, kiadványeladások, kamatok) várható bevételeket, 215 millió lejjel bővíthetjük forrásainkat, összesen tehát 605 millió lej felett rendelkezhet az EME 1999-ben.

A kiadási oldalon *dologi kiadásokra* az összköltség közel 13%-át szánjuk, *személyi kiadásokra* az összköltségek majdnem 40%-át szándékozzuk fordítani. Tekintve az alapítványi támogatás szinten maradását, le kell mondanunk még 2 könyvtáros és a tervezett fizetett titkár alkalmazásáról.

Alap kutatásokra az összkiadások 11,39%-át tervezzük elkölteni, *kiadványokra* pedig az összkiadások 25,43%-át akarjuk 1999-ben felhasználni. Itt is remélünk némi csökkentési lehetőséget, amennyiben egyes kiadványok költségeire, legalább részben, támogatókat találunk.

Az 1999-ben tervbe vett rendezvényeinkre az összköltségek 5,65%-át fordítjuk. Egyéb költségekre 30 000 000 lejt (4,53%) irányoztunk elő, de talán itt is sikerül lefaragni 30%-ot. Ez a tétel a nem támogatott ügyviteli kiadásokat foglalja magában.

Az 1999-es év költségvetési tervének rövid elemzéséből kiderül, hogy az egyes fejezetek költségtervei az 1998-as évinek csaknem kétszeresét teszik ki, s ezek éppen a tudományos munkák, kutatások, kiadványok fejezeteire vonatkoznak.

Elengedhetetlen, hogy 1999-ben ne fejleszthessük intézményeinket. A rendelkezésünkre álló területet túlnőttük. A Jordáky Könyvtár zsúfolt, nincs helyünk a könyvtár gyarapítására, az olvasóterem elégtelen, legalább kétszeres kapacitásra van szükség. Az EME székházban már nincs lehetőség könyvtár (természettudományi, közgazdasági, társadalomtudományi, műszaki szakkönyvtár) megfelelő elhelyezésére, a bővítésről nem is beszélve. De az olvasók elhelyezése sem kielégítő és korszerűtlen.

Legfontosabb feladatunk a Jordáky Könyvtár területének bővítése, de ha reményeink valóra válnak, a Rhédey ház első emeletén mintegy 412 m² területű hely bérletének a megszerzése körvonalazódik.

Ezzel megoldódna a Moll házban elhelyezhető tudományos kutatóintézet és a hozzá tartozó könyvtár elhelyezésének kérdése.

Talán-talán hozzájuthatunk a Fötér 11. szám alatti, Gróf Wass Otília által hagyományozott székházunk egyes helyiségeihez, ami lehetővé tenné a tudományos kutatóintézet valamelyik részlegének az elhelyezését is. Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a jelenlegi román kor-

mánynak a Wass Otília ház visszaadására vonatkozó rendelete csupán reklám, annak érvényt szerezni még a rendeletet kibocsájtó kormány sem képes (vagy nem akar?!). Részünkre marad a Funar polgármesterrel folytatott parttalan levelezés és vita s a bosszúság, hogy mindezt a külföldnek úgy találják, mint a román demokrácia vívmányát és az RMDSZ eredményét.

T. Közgyűlés!

Tájékoztatom a T. Közgyűlést, hogy az EME 1998. évi pénzügyi mérlegét elkészítettük, és a pénzügyi hatóságoknak időben átadtuk.

Bevételi tervünk teljesítéséhez elengedhetetlenül szükséges forrásaink gyarapítása, ezért arra kérjük a T. Közgyűlést, hogy hagyja jóvá a tagdíjak módosítását olyképpen, hogy a tagdíj évi 50 000 lej, nyugdíjasoknak 25 000 lej, egyetemi hallgatóknak, diákoknak 10 000 lej legyen.

Az alapítótag-díjat 500 000 lejre javasoljuk felemelni.

Végezetül kérem a T. Közgyűlést, fogadja el beszámolómat.

A Számvizsgáló Bizottság jelentése

Március 25-én megvizsgáltam az Egyesületünk pénzügyi-gazdasági tevékenységére vonatkozó nyilvántartásokat, az 1998. évi költségvetés teljesítését, valamint az 1999. évre elkészített költségvetés tervezetét. Megállapításaink, észrevételeink szerint megfelelő pénzügyi tartalékot úgy lehetne biztosítani, ha a fenntartási költségek fedezését szolgáló összegeket, melyek állandó jellegű kiadásokat jelentenek, normatív juttatások formájában kaphatnánk meg, lehetőleg a naptári év második évfolyamában, figyelembe véve a hazai infláció rátáját.

Az elmúlt évben is sajnálatos módon megismétlődő késedelmes támogatási átutalások következtében előállott nehézségeket csupán letéteink kamataival tudtuk átvészelni. Ugyanis a különböző támogatásokra vonatkozó értesítések, pénzáttalalások az elmúlt esztendőben is nagy késéssel történtek. Mindez, a késedelmeken túl, a lej időközben bekövetkezett értékcsökkenése miatt, igen nagy nehézséget okozott és okoz jelenleg is a különböző elszámolásoknál.

1. A hitelezők számláinak egyenlege megfelel a normális tevékenység megkívánta helyzetnek. Az adósoknál szereplő kisebb összegeket, hátralékokat mielőbb rendezni kell. Ez alkalommal is javasoljuk, hogy a pénzügyi mérleg véglegesítése s a pénzügyi hatóságoknál történő bemutatása után, ami időközben megtörtént, a vonatkozó egyenlegeket visszaigazolás céljából Egyesületünk közölje az adósokkal, illetve hitelezőkkel.

2. A könyvelési nyilvántartások vezetése a hatályos jogszabályoknak, rendelkezéseknek megfelelően történik, az előírásoknak megfelelő bizonylatok alapján.

3. Az 1998. évi költségvetés teljesítésének megvizsgálása után megállapítottuk, hogy mind a bevételek, mind a kiadások viszonylatában a gazdasági tanácsos által beterjesztett jelentések tételei mindenben igazolást nyertek, s következésképpen megfelelnek a valóságnak.

4. A könyvelési tételek átvizsgálásánál nem találtunk hiányosságokat, túlzott vagy pazarlásra utaló kiadásokat.

5. Anyagi helyzetünk javítása érdekében ez alkalommal is javasoljuk belföldi támogatók, sikeres vállalkozók megkeresését, hogy adományaikkal támogassák Egyesületünket, főleg vidéken tervezett rendezvényeink anyagi pártolását. E tekintetben is dicséretes eredményeket ért el Orvostudományi Szakosztályunk a Brassóban rendezett tudományos vándorgyűlés költségeinek részbeni előteremtésével.

6. Az 1999. évi költségvetés-tervezet véleményünk szerint tartalmazza a jelenlegi helyzetnek megfelelő szükségleteket és lehetőségeket.

Mindezek alapján úgy értékeljük, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület pénzügyi-gazdasági tevékenysége 1998-ban is hatékony volt, nyilvántartása pedig korrekt. Kérjük a Közgyűlést, hogy fogadja el a pénzügyi-gazdasági beszámolót, s hagyja jóvá az 1999. évi költségvetést.

Kerekes Jenő
ellenőr

Bodor András tiszteleti taggá való választása

Az EME Bölcsész-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának évi közgyűlésén Gaál György javasolta, hogy Egyesületünk válassza tiszteleti tagjává Bodor Andrást. A Szakosztály – a szóbeli javaslatot elfogadva – felkérte Magyarit Andrást és Sipos Gábort, hogy tegyen írásbeli javaslatot ebben az ügyben.

Az írásbeli javaslatokat a Szakosztály elnöke az EME Elnökségéhez továbbította. Az 1999. évi egyesületi közgyűlés reggelén az Elnökség a javaslatokat az EME Választmánya elé terjesztette, és a Választmány *Bodor Andrást* az EME tiszteleti tagjává megválasztotta.

A választmányi döntést – jóváhagyás végett – az Elnökség 1999. június 5-én a Közgyűlés elé terjesztette. Magyarit András és Sipos Gábor javaslatának meghallgatása után a Közgyűlés jóváhagyta *Bodor András* tiszteleti taggá való megválasztását.

Magyarit András javaslata

Alulírott Magyarit András, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem történelem fakultásának konzultáns professzora, az újkori történelem tanszékének vezetője teljes meggyőződéssel és egy munkás élet eredményeinek hangsúlyozásával ajánlom az Erdélyi Múzeum-Egyesület illetékes testületeinek, hogy dr. Bodor Andrást, a kolozsvári egyetem konzultáns professzorát az egyesület tiszteleti tagjainak sorába válassza. Úgy vélem, hogy a professzor úr hosszú évtizedekre terjedő, sokoldalú didaktikai és tudományos munkássága javaslatom indokoltsága mellett szól.

Bodor professzor rangos hazai és külföldi egyetemeken: a kolozsvári Unitárius Teológiai Akadémián, a Ferdinand és a Ferenc József Tudományegyetemen, az Oxfordi Manchester College-ben végzett tanulmányok után rövid ideig középiskolai munkásságot fejtett ki, melyet a Bolyai Egyetemen töltött évek követtek, ahol előadótanár volt, valamint prodékáni és dékáni funkciókat töltött be. Az egyetemek egyesítése után munkásságának súlypontja a tudományos tevékenység irányába tolódik el, anélkül hogy csökkenne szemében a diákokkal való foglalkozás fontossága.

Tudományos jellegű írásainak száma meghaladja a 400-at. Ezek sorában találunk a hazai és egyetemes ókori történet tárgykörébe sorolható tanulmányokat, rövidebb és hosszabb lélegzetű könyveket, tanulmányokat, publicisztikai jellegű cikkeket, recenziókat.

Az 1943-ban megvédett, *Szent Gellért deliberatiójának forrásai* című doktori disszertációjára napjainkig hivatkozik a szakirodalom.

Több mint 60 tanulmányt szentelt a hazai és egyetemes ókori történet gazdasági, társadalmi és kulturális problémáinak. Főleg Dácia mezőgazdasági, vallási kérdései foglalkoztatták. Több mint 100 oldalas fejezetet írt a Németországban megjelent nagy lélegzetű munka, az *Untergang der Römischer Welt* című kiadványba.

Tudományos tekintélyének tudható be, hogy számos ország akadémiai szervezetei hívták meg szakmai tapasztalatcserére. Ezek keretében előadásokat tartott Angliában az oxfordi egyetemen, Németországban, Bulgáriában.

Figyelemre méltó Bodor professzor társadalmi és kulturális téren végzett munkássága is. Az 1989-es fordulat után éveken át elnöke volt a Bolyai Társaságnak, majd a Bolyai Bizottságnak. Tagja és elnöke volt az ókori tudományok kolozsvári társaságának. Tevékenyen bekapcsolódott más, egyházi és világi szervezetek munkájába. Például éveken át elnöke a Dávid Ferenc Egyesületnek.

Meg vagyunk győződve, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület tiszteleti tagjává való megválasztása Bodor professzor úr hosszú és sokoldalú munkásságának kiérdemelt elismerését jelenti. Kolozsvár, 1999. március 20.

Sipos Gábor javaslata

Alulírott Sipos Gbor, a BBTE Középkortörténeti Tanszékének adjunktusa, mint egykori tanítvány és mai „fiatal” kolléga teljes meggyőződéssel ajánlom az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya, a Választmány és a Közgyűlés figyelmébe, hogy dr. Bodor András nyug. egyetemi tanárt, a BBTE konzultáns professzorát az Egyesület tiszteleti tagjainak sorába válassza.

Bodor professzor hosszú évtizedekre terjedő és a kilencedik évtizedben sem lankadó tudományos munkássága, történelemtanárok és kutatók nemzedékeit a tudományos pályán elindító tevékenysége teljes mértékben indokolja javaslatomat.

Bodor András munkás és termékeny életének részleteit az előttem szóló már kifejtette. Méltán hangsúlyozhatjuk több mint 400 tudományos publikációját, amelyek súlypontja a hazai és egyetemes ókor történetének kutatására, gazdasági, társadalmi, kulturális és vallási kérdéseinek megoldására koncentrált. Közleményei hazai és külföldi szakfolyóiratokban, kötetekben jelentek meg.

Legyen szabad most nekem Bodor professzor gazdag életművéből a szívemhez közelebb álló munkákat kiemelnem. Richard de Bury *Philobiblon* c. latin nyelvű művének fordítása, amelyhez a Téka-kötetben Jakó Zsigmond bevezető tanulmánya csatlakozott, nagy sikert aratott a könyvpiacra, és aki ma az angol püspök könyvgyűjtő szenedélyével akar megismerkedni, Bodor András pontos, szabatos, mégis a 14. század stílusát érzékeltető magyar szövegét forgathatja. Palaeologus Jakabnak a vallási türelmességről 1574-ben Kolozsvárott írt munkáját a Thoroczkai-kódexből fordította magyarra, és történelmi értelmezéssel tette közzé. Szintén fontos unitárius egyháztörténeti adalék Dávid Ferenc tragédiája Bod Péter-féle leírásának fordítása és interpretációja.

Lankadatlan munkakedvét jellemzi, hogy a nyolcvanas években, amikor magyar nyelvű történelmi mű nemigen számíthatott megjelenésre, lefordította Bethlen Farkas *Erdély története* c., 17. századi latin nyelvű, hatkötetes kiadványának első három kötetét, s most a negyedik kötet fordításán dolgozik. Az első két kötet az idén megjelenik az Enciklopédia Kiadó és az EME közös kiadásában.

Ugyancsak e munkakedvre jellemző, hogy 1990-től, a Bolyai Társaság elnöki tisztségének elvállalása mellett nyolcvan felé haladó fejjel aktívan részt vett és vesz az egyetemi oktatásban, intenzív latin nyelv tanfolyamain a fiatal történész nemzedékek sokat tanulhattak, doktorandusainak pedig ma is órákat tart.

Bodor András 1950 előtt is tagja volt, újralakulásunk óta is tagja Egyesületünknek, tiszteleti taggá való választása a tudományos-szakmai közvélemény kiérdemelt elismerését jelenti, azt, hogy az EME – ha csupán jelképesen is – megbecsüli a kitartó tudományos és nevelői munkásságot.

Kolozsvárott, 1999. március 20-án

Száva János Zoltán tiszteleti taggá való választása

Az EME Orvostudományi és Gyógyszerészeti Szakosztályának az 1999. március 27-én megtartott évi közgyűlésén Egyed-Zsigmond Imre szakosztályi alelnök ismertette Feszt György és Seres-Sturm Lajos írásbeli javaslatát, amelyben Száva János Zoltán tiszteleti taggá való megválasztását ajánlották. A Közgyűlés javaslataikat elfogadta, és megbízta a Szakosztály vezetőit a javaslat továbbításával.

A III. Szakosztálytól beérkezett javaslatokat az EME Elnöksége az 1999. évi egyesületi közgyűlés reggelén az EME Választmánya elé terjesztette, és a Választmány *Száva János Zoltán* az EME tiszteleti tagjává megválasztotta.

A választmányi döntést – jóváhagyás végett – az Elnökség 1999. június 5-én a Közgyűlés elé terjesztette. Feszt György és Seres-Sturm Lajos javaslatának meghallgatása után a Közgyűlés jóváhagyta *Száva János Zoltán* tiszteleti taggá való megválasztását.

Feszt György javaslata

Mint az EME Orvostudományi és Gyógyszerészeti Szakosztályának elnöke szakosztályi választmányunk és ez évi közgyűlésünk nevében tisztelettel javasolom, hogy dr. Száva János Zoltánt, a Marosvásárhelyi Orvostudományi és Gyógyszerészeti Egyetem nyugalmazott professzorát az Erdélyi Múzeum-Egyesület válassza tiszteleti tagjává.

Száva professzor úr, aki 1916. július 19-én, Csíkszépvízen született, egész életét a betegek gyógyítása és az erdélyi orvosképzés ügyének szentelte. 1941-ben, a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen avatták orvosdoktorrá; ettől kezdve az ottani I.sz. Sebészeti Klinika gyakornoka, majd címzetes tanársegéde volt. 1946 és 1948 között, marosvásárhelyi sebész-klinikai tanársegédség után, előbb Gyergyószentmiklóson, majd Zilahon lett osztályvezető főorvos. Mint kiváló baleseti és ortopédsebész 1948 végén a Marosvásárhelyi Orvostudományi és Gyógyszerészeti Intézet előadótanárnak hívta meg, és 1949-től megbízta a Sebészeti Klinika Ortopédiai-Traumatológiai Osztályának vezetésével. Itteni tevékenysége során szervezte meg és vezette az önálló Ortopédiai és Traumatológiai Klinikát, valamint a gyermekebészeti és gyermekortopédiai diszciplínák előadását. 1968-tól tanszékvezető professzor volt, 1982-ben történt nyugdíjazásától pedig – 1995-ig – konzultáns professzor.

Öt évtizeden át fáradhatatlanul gyógyított és oktatott, közben pedig tudományos kutatómunkát végzett. Számos újszerű műtéti eljárást dolgozott ki, amelyek országos és európai hírnevet szereztek számára. Száznál több tudományos dolgozata jelent meg bel- és külföldi szaklapokban, több mint 120 előadása és bemutatása hangzott el országos és nemzetközi kongresszusokon. Tudományos eredményei közül kiemelkedik a combnyaktörés egy kezelési eljárása, a részleges vagy teljes csigolyakiirtás és -pótlás terén végzett úttörő munkája, a csípőízületi protézis egyik korai megvalósítása és a helyreállító sebészet néhány más módszere. A klinikai gyakorlatban 18 bevált műtéti eljárás fűződik a nevéhez.

Száva professzor szakfolyóiratok szerkesztőségének és több tudományos társaságnak tagja, a Magyar Ortopéd Társaság tiszteletbeli tagja. Kiváló sebész- és ortopéd-nemzedékek nőttek fel mellette; számukra példaképpül szolgál a munkája iránti teljes odaadása, emberszeretete, szakmai tapasztalata, a gyógyítás egyre újabb lehetőségeinek a kutatása.

Szakosztályunk, amelynek keretében 1941 és 1944 között mutatta be első tudományos eredményeit, elismeréssel adózik életműve előtt.

1999. IV. 8.

Seres-Sturm Lajos javaslata

Dr. Száva János egyetemi tanár 1949 és 1982 között a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógy-szerészeti Egyetem ortopédiai-traumatológiai és gyermeksebészeti tanszékének és klinikájának vezetője volt, azután pedig konzultáns professzora.

Kimagasló oktatói, tudományos, valamint gyógyító tevékenységet fejtett ki, érdemeit az egyetemi közösség és mindenkori vezetősége igen nagyra értékelte.

Mint oktató az egyetemi, valamint az egyetem utáni szakemberképzésben lelkesen vett részt, előadásai és gyakorlatai érdekfeszítők, szakmailag és tudományosan megalapozottak, korszerűek voltak. Több tankönyv és egyetemi jegyzet szerzője; ezek tartalmi (tudományos), valamint pedagógiai értékét személyes szakmai tapasztalata gazdagítja.

Gyógyító munkáját mind országosan, mind külföldön ismerték és elismerték. Szakmájának élvonalbeli ismerője; betegek száma több százezerre tehető, félszázezer műtétet végzett. Mint klinikavezetőnek kiemelkedő érdeme a marosvásárhelyi önálló Ortopédiai-Traumatológiai, valamint a Gyermeksebészeti Klinika megalapítása, saját tervei alapján.

Sokrétű tudományos munkáját országosan és nemzetközi szakkörökben alapvetőnek tekintik. Közleményei hazai és külföldi folyóiratokban jelentek meg; a referáló folyóiratok széleskörűen ismertették azokat. Országos, valamint nemzetközi kongresszusokon mutatta be tanulmányait. Tudományos dolgozatainak száma 200 felett van, saját műtéti eljárásainak száma pedig húsz körül; ezeket világszerte alkalmazzák és idézik. Kiváló tudományos szemlélete és műtéti adottságai, inventív és intuitív képessége, valamint személyes eredményei szakmájának elismert, élvonalbeli úttörőjévé tették. Országos és nemzetközi ortopéd társaságok tagja, több évtizeden át szerkesztőként működött az Ortopédia, ill. a Sebészet c. folyóirat szerkesztőbizottságában.

Sokrétű klinikai és kísérletes tudományos munkáját kitaróan és eredményesen végezte. Tudományos eredményei felölelik a sebészeti szakma minden ágát. A funkcionális helyreállító sebészet megalapítójának tekintik. Életművéből csupán néhány kiemelkedő eredmény felsorolására szorítkozom:

1. Úttörő volt az onkológiai sebészetben a csonttumrok klinikumának és patológiájának tanulmányozása, a rezekciós biztonsági határok anatómiai körvonalazása, csont-izom-ér szegmentumok leírása, valamint a csonkoló műtétek elkerülése oszteoplasztikus rekonstrukciók műtéti megoldása révén.

2. Világviszonylatban elsőként tanulmányozta és végezte el a teljes csigolyakiirtást, valamint a gerincoszlop helyreállítását csigolyadaganatok, valamint más roncsoló folyamatok esetében. Műtéti eljárása világszerte elismert, közleményekben és monográfiákban idézik.

3. A csípőkórfolyamatok, főleg a csípőtuberkulózis és csípőarthrosis, valamint a csípőtörések klinikai tanulmányozása és műtéti megoldásai terén elért eredményei elsőrendűek. Az 1950-es évek elején kidolgozta a csípőprotézisek alkalmazását – világszerte az elsők között. E munkája és eredeti megállapításai úttörőek.

4. Tudományos munkássága kiterjedt a felnőtt- és a gyermekkori traumatológiára, a mozgásrendszeri megbetegedésekre, a mellkas- és a hassebészet számos területére, valamint a kísérletes sebészet aktuális, megoldatlan problémáira.

Száva János megtestesítője a sokoldalúan felkészült sebésznek, aki egész életét betegek gyógyításának szentelte. Mellette kiváló sebész- és ortopédnemzedék nőtt fel. A Professzor tapasztalatát ez a nemzedék saját munkájában viszi tovább.

Tudományos, szakmai és oktatói tevékenysége elismeréséül javasolom, hogy Száva János professzort az Erdélyi Múzeum-Egyesület válassza tiszteleti tagjai sorába.

1999. április 3.

Contents

István Draskóczy: The demographic situation of the Transylvanian Germans at the beginning of the 16 th century	1
Ambrus Miskolczi: The „Romanian phenomén” in Frenchman’s eyes, i.e. Catherine Durandin’s „trilogy”	31
Samu Benkő: Miklós Bánffy’s public life	44
Jenő Murádin: Miklós Bánffy, the draughtsman and illustrator	52
István Ferenczi: Béla Pósta, the museologist scholar	56
Gyöngyi Orbán: Object found in the intermediate stage of a speech event during reception	64

Workshop

Sándor Tóth: The nature of a misunderstanding	76
Huba Mózes: Secessionist tendencies in Endre Ady’s poetry?	87
Levente Szabó: „...so that the nation would recognize itself in it” – Pál Gyulai and the narratives of national identification	108
Izabella Györgyjakab: The problematics of questioning in Wittgenstein’s Tractatus	119
Károly Veress: Workshop theoretical science at Sepsiszentgyörgy	132
Tünde Turai: The cult connected to the ceremony of coronation in Sámuel Decsy’s and István Katona’s views	143

In memoriam

György Nagy’s (1937–1998) memory (Sándor Tonk)	147
Amália Mozsolics’s (1910–1997) memory (Attila László)	148

Review

Zoltán Vincze: Areal book on the vital problems of Transilvania between 1848–1849	151
András Bodor: Historical memories and documents of the Bolyai University	153
Ambrus Miskolczi: Remarks on an unconventional book	156
Veronka Dáné: The Sankt Gallen references of the Hungarian history	158
Sándor Tonk: „Transylvania does not have its own collections of archives, but there must be one”	160
Géza Kovách: The capitalist change in agriculture at the beginning of the 19 th century	162
Ákos Egyed: The instructive tale of a village in Csík county	164

Communications

The Documents of the general assembly on the 5 th of June 1999	166
Presidential opening discourse of Samu Benkő	166
Report of secretary-general Ádám Müller	171
Report of economic and financial activities in 1998 by Tamás Soó	176
Report of the Auditing Commission	178
The Election of András Bodor as Honorary Member	179
The recommendation of András Magyarai	179
The recommendation of Gábor Sipos	180
The Election of János Zoltán Száva as Honorary Member	181
The recommendation of György Feszt	181
The recommendation of Lajos Sturm-Seres	182

Cuprins

Draskóczy István: Situația demografică a sașilor din Transilvania la începutul secolului al 16-lea	1
Miskolczy Ambrus: „Fenomenul românesc” în optică franceză. „Trilogia” Catherinei Durandin	31
Benkő Samu: Bánffy Miklós în viața socială	44
Murádin Jenő: Bánffy Miklós, grafician și ilustrator	52
Ferenczi István: Remarcabilul om de știință Pósta Béla, intemeietorul muzeului arheologic	56
Orbán Gyöngyi: Obiect găsit în situația intermediară a recepției	64

Atelier

Tóth Sándor: Natura unei interpretări eronate	76
Mózes Huba: Elemente de Jugendstil în versificația lui Ady Endre?	87
Szabó Levente: „Ca națiunea să se recunoască în operă”. Gyulai Pál și narativele identității naționale	108
Györgyjakab Izabella: Problema întrebării în Tratatul lui Wittgenstein	119
Veress Károly: Un atelier de teoria științei la Sfântu Gheorghe	132
Turai Tünde: Cultul istoric legat de încoronare și concepția lui Decsy Sámuel și Katona István legat de acest act	143

In memoriam

Nagy György (1937–1998) (Tonk Sándor)	147
Mozsolics Amália (1910–1997) (László Attila)	148

Recenzii

Vincze Zoltán: O carte adevărată despre problemele fundamentale ale anilor 1848–49 în Transilvania	151
Bodor András: Evocări și documente despre istoria Universității Bolyai	153
Miskolczy Ambrus: Pe marginea unei cărți extraordinare	156
Dáné Veronka: Surse din Sankt Gallen cu privire la istoria timpurie a ungarilor	158
Tonk Sándor: „Transilvania nu are încă o ediție a surselor istorice dar va trebui s-o aibă”	160
Kovács Géza: O contribuție valoroasă la istoria transformării capitaliste a agriculturii la începutul sec. 19	162
Egyed Ákos: Istoria unui sat din Ciuc, plină cu învățăminte	164

Comunicări ale Societății

Documentele adunării generale din 5 iunie 1999	166
Cuvântul de deschidere al președintelui Benkő Samu	166
Raportul secretarului general Müller Ádám	171
Raportul despre activitatea financiar-economică, prezentat de Soó Tamás	176
Raportul Comisiei de Cenzori	178
Decernarea titlului de membru onorific lui Bodor András	179
Recomandarea lui Magyar András	179
Recomandarea lui Sipos Gábor	180
Decernarea titlului de membru onorific lui Száva János Zoltán	181
Recomandarea lui Feszt György	181
Recomandarea lui Seres-Sturm Lajos	182
Contents	183

Tartalom

Draskóczy István: Az erdélyi Szászföld demográfiai helyzete a 16. század elején.....	1
Miskolczi Ambrus: A „román jelenség” francia szemmel, avagy Catherine Durandin „trilógiája”	31
Benkő Samu: Bánffy Miklós a közéletben.....	44
Murádin Jenő: Bánffy Miklós, a rajzoló és illusztrátor.....	52
Ferenczi István: Pósta Béla, a múzeumszervező tudós.....	56
Orbán Gyöngyi: Talált tárgy a befogadás köztes beszédhelyzetében.....	64

Műhely

Tóth Sándor: Egy félreértés természete	76
Mózes Huba: Szecsessziós sajtóságok Ady Endre verselésében?.....	87
Szabó Levente: „Hogy a nemzet önmagára ismerjen benne” – Gyulai Pál és a nemzeti identifikáció narratívái	108
Györgyjakab Izabella: A kérdezés problémája Wittgenstein Tractatusában	119
Veress Károly: A tudományelmélet sepsiszentgyörgyi műhelyéről.....	132
Turai Tünde: A koronázáshoz fűződő kultusz Decsy Sámuel és Katona István történelemszemléletében.....	143

In memoriam

Nagy György (1937–1998) emléke (Tonk Sándor)	147
Mozsolics Amália (1910–1997) (László Attila)	148

Szemle

Vincze Zoltán: Egy igaz könyv 1848–1849 erdélyi sorskérdéseiről.....	151
Bodor András: Egyetemtörténeti emlékezések és dokumentumok	153
Miskolczi Ambrus: Egy rendhagyó könyv margójára.....	156
Dáné Veronka: Korai történelmünk Sankt Gallen-i forrásairól	158
Tonk Sándor: „Erdélynek nincs saját oklevélkönyve; de lennie kellene”	160
Kovács Géza: A 19. század eleji mezőgazdaság tőkés átalakulásának kérdéséhez.....	162
Egyed Ákos: Egy csíki falu tanulságos története	164

Egyesületi közlemények

Az 1999. június 5-i közgyűlés iratai	166
Benkő Samu elnöki megnyitóbeszéde	166
Müller Ádám főtitkári jelentése.....	171
Soó Tamás gazdasági tanácsos beszámolója az 1998. évi gazdasági-pénzügyi tevékenységről.....	176
A Számvizsgáló Bizottság jelentése	178
Bodor András tiszteleti taggá való választása	179
Magyar András javaslata	179
Sipos Gábor javaslata	180
Száva János Zoltán tiszteleti taggá való választása.....	181
Feszt György javaslata.....	181
Seres-Sturm Lajos javaslata.....	182
Contents.....	183
Cuprins	184

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSÁBAN MEGJELENT:

Erdélyi Múzeum

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi, valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályainak közlönye.
55. kötet. 1993. 1–2. és 3–4. füzet; 56. kötet. 1994. 1–2. és 3–4. füzet; 57. kötet. 1995. 1–2. és 3–4. füzet; 58. kötet. 1996. 1–2. és 3–4. füzet; 59. kötet. 1997. 1–2. és 3–4. füzet; 60. kötet. 1998. 1–2. és 3–4. füzet.

Múzeumi Füzetek

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi és Matematikai Szakosztályának Közleményei: 2. 1993; 3. 1994; 4. 1995; 5. 1996; 6. 1997; 7. 1998; 8. 1999.

Orvostudományi Értesítő

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának közleményei.: 64. kötet. 1991; 65. kötet. 1992; 66. kötet. 1993; 67. kötet. 1994; 68. kötet. 1995; 69. kötet. 1996; 70. kötet. 1997; 71. kötet. 1998.

Műszaki Tudományos Füzetek

1. Jodál Endre: Számítástechnika az ezredforduló küszöbén.
2. Pálfalvi Attila: Porkohászat.

Erdélyi Tudományos Füzetek

217. Bura László: A Szatmári Református Kollégium és diákjai (1610–1852).
218. Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság 200 éve (1793–1993). A marosvásárhelyi tudományos ülésszakon elhangzott előadások.
219. Emlékezés Kossuth Lajosra Erdélyben 1994-ben. Az EME 1994. április 16-án tartott emlékülésén elhangzott előadások.
220. Szentkatolnai Bálint Gábor. Borcsa János, Bodor András, Péntek János, Berta Árpád, Bakk Pál és Senga Toru tanulmányai.
224. Egyed Emese: Levegek fejéről Múzsák sisakomat. Barcsay Ábrahám költészete.
225. Coroi Artúr: Adalékok Háromszék iskolatörténetéhez.
226. Vofkori Mária: Társadalmi és gazdasági változások az udvarhelyszéki Havasalján a 16–18. században.

Erdélyi Történelmi Adatok

- VI. 1. Wolf Rudolf: Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678.
- VI. 2. Kovács András: Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei.

Romániai Magyar Bibliográfiák

1. Romániai magyar könyvkiadás 1944–1949.
2. Romániai magyar könyvkiadás 1950–1953.

*

Benedek István: Repülőmodellézés Kolozsváron

Bocskay István–Matekovic György: Fog- és szájbetegségek megelőzése

Deé Nagy Anikó: A könyvtáralapító Teleki Sámuel

Demény Lajos: Székely Oklevéltár – Új sorozat IV. Székely népesség-összeírások. 1575–1627.

Demény Lajos: Székely Oklevéltár – Új sorozat V. Székely népesség-összeírások. 1635.

Gábos Zoltán: Termodinamika. Fenomenológiai rész

Kékedy László: Műszeres analitikai kémia. Válogatott fejezetek *

Kékedy László–Kékedy Nagy László: Műszeres analitikai kémia. Válogatott fejezetek **

Nagy-Tóth Ferenc: Régi erdélyi almák

Sepsi Árpád–Kohl István: A kárpáti barnamedve.

Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára.

Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára.